

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ

На правах рукопису

АНАЦЬКА НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 504.03 / 37.013.73

**ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА: ЗНАННЯ І ЖИТТЄВО-ЦІННІСНІ
ОРІЄНТАЦІЇ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ**

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

СТОРИЖКО ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА,
доктор філософських наук, професор

КИЇВ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 РОЗДІЛ 1	
ФІЛОСОФСЬКА РЕТРОСПЕКТИВА СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ ЯК ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ	13
1.1. Екологічні знання: філософське осмислення їх еволюції	13
1.2. Філософія освіти як методологія дослідження екологічної освіти.....	47
Висновки до першого розділу.....	62
 РОЗДІЛ 2	
ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ІНТЕГРУВАННЯ ЛЮДИНИ В ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	64
2.1. Становлення екологічної освіти в контексті сутнісних характеристик екологічного знання.....	64
2.2. Ековіталізм як засада гуманізації екологічної освіти.....	86
2.3. Життєво-ціннісні орієнтації в системі екологічної освіти.....	104
Висновки до другого розділу.....	124
 РОЗДІЛ 3	
ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ЯК ЗАПОРУКА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДИ І ГАРМОНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	126
3.1. Екологічна освіта – необхідна складова концепції сталого розвитку суспільства	126
3.2. Екологічна освіта крізь призму оцінок студентів: емпіріо-соціологічний аспект.....	155
Висновки до третього розділу.....	182
 ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	188
ДОДАТКИ	215

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Обрана тема є актуальною з огляду на проблеми сьогодення, оскільки в умовах глобалізації у взаєминах людини з природою простежуються негативні тенденції. Шлях розвитку сучасного суспільства зорієнтований на постійне збільшення виробництва і споживання природних ресурсів, що спричиняє глобальну екологічну кризу. Природа не в змозі справлятися з антропогенним навантаженням, у результаті чого настає глибокий розлад взаємозв'язків усередині біологічно-екологічної системи й системи «суспільство-природа». Звідси актуалізується проблема екологічної відповідальності за соціальну, економічну, політичну, технічну, наукову, культурну та інші види людської діяльності. Формування нового способу взаємин людини, техніки й природи є першочерговим завданням сучасної цивілізації. Це означає, що на новий, якісний ступінь має бути поставлена екологічна освіта, зокрема її складові.

Актуальність теми дослідження також обумовлена потребою у філософському осмисленні екологічних знань, основою яких має бути розуміння природи як найвищої цінності, що сприятиме формуванню життєво-ціннісних орієнтацій людини, зокрема відповідальному й гуманному відношенню як до природи, так і до людини. Крім того, людина має бути екологічно освіченою, тому що освіта повинна забезпечувати не лише знання предметності, а й екологічний світогляд гуманістичного гатунку. Усі ці проблеми актуалізують аспект екологічної освіти для сучасного українського суспільства.

З огляду на це пріоритети екологічної освіти повинні знаходити своє віддзеркалення в кожній сфері людської діяльності – освітянській, технічній, політичній, економічній, соціальній та інших. Мета сучасної екологічної освіти – підготовка всебічно розвиненого, відповідального спеціаліста, спроможного практично вирішувати екологічні проблеми різного рівня складності. Завдання екологічної освіти полягає у формуванні життєво-

ціннісних орієнтирів сучасного суспільства й сучасної свідомості – їх екологізації. Екологічна освіта окреслює сутність екологічних проблем – взаємовідносин людини та природи, розробляє теоретико-методичний та інтерпретативний інструментарій для розуміння принципів, теорій і засобів розв’язання цих проблем. Філософсько-екологічні основи освіти трансформуються в екологічну свідомість, тому саме філософські аспекти екологічного знання мають бути складовою сучасної освіти і формувати екологічну свідомість, яка є головним чинником екологічної культури.

Сталий розвиток суспільства передбачає забезпечення потреб нинішніх поколінь без втрат для поколінь майбутніх, а це неможливо без взаємозв’язку економічної, соціальної та екологічної складових. Спрямованість сучасного українського суспільства на сталий розвиток потребує екологізації освіти. Сутність її полягає в тому, що вона піднімає свідомість людини до рівня актуальних проблем співвідношення людини та природи в сучасних умовах, коли людство переживає глибоку екологічну кризу, і окреслює шляхи розв’язання цих проблем. Крім того, постає складне завдання спрямувати свідомість людини й суспільства в цілому на розуміння природи не як об’єкта діяльності, а як носія найвищої цінності – цінності життя. Отже, екологічна освіта покликана формувати в людини відповідальність за збереження й оновлення природи, реалізовувати її життєву цінність на практиці.

Ступінь наукової розробки проблеми. Методологічну основу дослідження складають екологічні, соціальні, філософські, етичні, естетичні, соціологічні, політологічні та інші роботи, присвячені з’ясуванню оптимальних шляхів взаємодії в системі «людина – природа». Сучасні екологічні реалії актуалізують необхідність дослідження і вивчення екологічної освіти. Про її ідейно-концептуальні витоки йдеться в працях багатьох українських і зарубіжних науковців.

Питання філософського обґрунтування освітніх процесів, роль та місце філософії освіти в системі філософського знання розкрито в працях В. Андрущенка, О. Базалука, В. Баранівського, В. Беха, Л. Горбунової,

О. Гомілко, В. Губерського, Дж. Дьюї, С. Клепка, К. Корсака, В. Кременя, В. Лутая, А. Мельниченка, В. Огнев'юка, Д. Орра, В. Рябченка, З. Самчука, І. Стогнія, Л. Сторіжко, Л. Червоної, В. Шинкарука, О. Уваркіної, Н. Юліної та ін.

Соціально-філософські аспекти екологічної освіти розкрито в працях Г. Білявського, Т. Гардашук, М. Голубця, С. Грабовського, М. Кисельова, В. Крисаченка, І. Лісєєва, М. Моїсєєва, І. Огородніка, О. Салтовського, Л. Сидоренко, Ю. Палехи, Н. Пустовіт, М. Тарасенка, Т. Тимочко, І. Фролова та ін.

Питання етики, етики відповідальності, естетики, формування ціннісних орієнтацій особистості, формування екологічної свідомості засобами філософського знання розкриваються в працях багатьох українських і зарубіжних учених, зокрема К.-О. Апеля, Г. Берегової, В. Гура, В. Бореяка, А. Єрмоленка, Г. Йонаса, К.-М. Маєр-Абіха, Г. Марушевського, А. Канарського, Р. Карсон, С. Стояна, О. Леопольда, Н. Назарчука, Н. Родеріка, А. Швайцера, К. Шварцмана, А. Печчеї, Ю. Одума, Т. Чорноштан, Ф. Фукуями, А. Ярошенко та ін.

Практичне значення екологічної освіти, філософське осмислення її сутнісних і змістовних характеристик висвітлено в роботах Н. Депенчук, Г. Горака, Ф. Канака, М. Кисельова, В. Крисаченка, В. Лук'янця, М. Мойсєєва, І. Огородника, Т. Пікашової, Л. Сидоренко, В. Червонецького та ін.

Проблемам екологічної культури присвячено роботи А. Бегеки, М. Поповича, З. Краснодембського, С. Кримського, В. Крисаченка, Л. Курняка, Є. Лебідь, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Тарасенка, В. Хилька, В. Шинкарука, Л. Юрченка та ін.

Етапи становлення екологічного знання розкрито в роботах А. Толстоухова, О. Горелова, О. Гусейнова, Ф. Гиренка, І. Книш, А. Матвійчука, В. Хилька та ін.

Питання екології, екологічної політики, екологічної безпеки, інновацій у сфері екології, принципи збалансованого розвитку суспільства висвітлено в роботах М. Бауера, В. Вернадського, С. Грабовського, М. Демчишина, М. Кисельова, К. Корсака, Л. Мельника, О. Плахотник, Н. Семенюк, М. Хвесик та ін.

У своїх працях науковці-дослідники доходять змістовних висновків щодо втілення системи екологічної освіти в практику, хоча це питання до сьогодні є не повністю вивченим і з точки зору філософії освіти продовжує бути предметом наукових досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота – завершене дослідження, виконане у відділі якості вищої освіти Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з темою дослідження відділу якості вищої освіти 2015–2017 рр. «Світоглядні пріоритети гуманізації вищої освіти» (державний реєстраційний номер 0115U002182). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту вищої освіти НАПН України (протокол № 6/7-3 від 1 липня 2015 року).

Мета дослідження – здійснити комплексний філософсько-методологічний аналіз становлення екологічного знання; визначити на засадах філософії освіти нову сутність екологічного знання в системі сучасної освіти й життєво-ціннісних орієнтацій людини й суспільства.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні **завдання**:

- розглянути філософську ретроспективу екологічного знання шляхом аналізу динаміки наповнення його змістовних характеристик;
- довести, що екологічна освіта є одним з факторів, який може зупинити екологічну кризу й одним із шляхів до гармонійного співіснування людини та природи;
- розкрити через екологічну освіту засоби гуманізації інформаційного суспільства;

- визначити в якості головної теоретичної основи осмислення екологічної освіти принцип ековіталізму;
- розкрити на підставі філософії освіти природу й сутність екологічного виховання як носія гуманістичних життєво-ціннісних орієнтацій;
- дати оцінку сучасного екологічного стану в Україні; проаналізувати як один з варіантів гуманізації суспільства концепцію сталого розвитку, яка наголошує на необхідності гармонізації відносин суспільства й природи; показати необхідність входження екологічного знання в освіту в інтересах сталого розвитку;
- визначити вплив на особистість етико-естетичного наповнення екологічної освіти, показати необхідність пошуків нових життєво-ціннісних орієнтацій та морально-естетичних норм регуляції відносин суспільства й природи;
- здійснити соціологічне дослідження щодо вирішення екологічних загроз сучасності.

Об’єкт дослідження – екологічна освіта як визначальний фактор гуманізації життя людини в сучасних умовах глобальної екологічної кризи.

Предмет дослідження – сутнісні й змістовні характеристики екологічної освіти.

Методи дослідження. З метою з’ясування реальної екологічної ситуації вивчався генезис і розвиток взаємодії людини з природою, аналізувалися попередні екологічні теорії. У роботі досліджено етапи становлення екологічного знання, його формування й розвиток у хронологічній послідовності методом аналітичних узагальнень та за допомогою історичного й логічного методів.

У процесі вивчення системи екологічної освіти були використані системний підхід та діалектичний метод, які дали можливість різнобічно й глибоко охопити розвиток екологічної освіти, її сутнісні характеристики. Для дослідження складних екологічних проблем і шляхів їх вирішення

методологія філософії освіти також застосовує діалектичний метод, зокрема зведення протилежностей для розкриття їх проблемного поля, постановки завдань і їх розв'язання.

Використовуючи такі методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, які є основою діалектичної методології, було проаналізовано сучасний екологічний стан в Україні, поняття екологічно-виховної діяльності, поняття ековіталізму. У дослідженні застосовано й інші наукові методи: герменевтики, щоб зрозуміти підтексти теорій, котрі потребували тлумачень, метод аналогій.

Проблемний метод, який передбачає визначення комплексу екологічних питань, їх класифікацію, характерні особливості, системні зв'язки, застосовано для здійснення структурування екологічних завдань. Ці методи спроможні оцінювати й прогнозувати розвиток екологічної освіти, формувати життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини.

Спеціальні соціологічні методи, насамперед якісно-кількісна методологія, було використано для отримання емпіричного матеріалу. Соціологічне опитування студентів різних факультетів і різних курсів шляхом анкетування методом самозаповнення стало основою методології кількісного аналізу. Для цього було розроблено анкету із запитаннями у відкритій і закритій формах.

Інформаційною базою нашого дослідження стали вітчизняні та зарубіжні наукові праці, екологічна й філософська література, офіційні статистичні дані, законодавчі та нормативні документи, матеріали міжнародних наукових конференцій, а також дані авторського соціологічного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі цілісного, системного підходу до екологічної освіти з'ясовано значущість філософських сутнісних і змістовних характеристик екологічного знання для сучасної освіти й життєво-ціннісних орієнтацій людини в період глобальної екологічної кризи.

Уперше:

- сформульовано визначення екологічної освіти як системи характеристик, що містять екологічні знання, котрі мають бути базовими у всіх видах не лише теоретичної, а й практичної діяльності. Вони не лише дають можливість ефективно захищати і відновлювати природу. Водночас, спираючись на ці знання, освіта виховуватиме новий підхід до природи як абсолютної цінності життя;

- обґрунтовано базову роль екологічної освіти, яка є засадничою в сучасній освіті всіх рівнів, починаючи з екологічної просвіти. При цьому кожен навчальний предмет має нести екологічне навантаження. Це дає підстави розглядати сутність екологічної освіти, яка полягає у взаємодії людини й природи, коли виробнича доцільність зорієнтовується на ціннісно-гуманістичне цілепокладання, коли «мати» перетворюється на «бути». Разом з тим гармонізація відносин людини з природою можлива лише за умов засвоєння екологічного знання й особистісної відповідальності людини за стан природи і життя в цілому;

- конкретизовано змістовні характеристики ековіталістичної концепції
- засади екологічної освіти, яка полягає в усвідомленні того, як в умовах інформаційно-технічного суспільства формувати такі знання, таку діяльність людини по відношенню до природи, які задовольняли б потреби людей і зберігали б природу як абсолютну цінність життя;

- на підставі проведених соціологічних досліджень встановлено необхідність введення екологічної освіти в систему загальної освіти для підвищення екологічної свідомості спеціалістів. При цьому в процесі викладання необхідне всебічне насичення екологічними знаннями предметної сфери.

Уточнено:

- розуміння екологічного знання як знання про стан природи у співвідношенні з активною діяльністю людини, знання природних явищ в їх причинних зв'язках з виробничою діяльністю, відношення до природи на

підставі об'єктивних законів, що визначають їх сутнісні характеристики і принципи існування, тобто те, що є і що має бути в процесі діяльності людини з точки зору розуміння природи як абсолютної цінності життя;

– визначення екологічного виховання як процесу формування такого ставлення до природи, яке вбачало б у ній абсолютну цінність життя й відповідно спрямовувало б поведінку людей як доброчинну саме на основі головної цінності – цінності природи. При цьому життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини необхідно доводити до розуміння й бажання зберігати природу в будь-якому процесі людської діяльності. Формування життєво-ціннісних орієнтацій сучасної людини спонукає до оволодіння екологічним знанням, вміння ним користуватися за будь-яких умов і творчо його використовувати при розв'язанні проблеми «людина-природа».

Набуло подальшого розвитку:

– теоретичне обґрунтування концепції переходу суспільства до сталого розвитку, в першу чергу через зміну екологічної свідомості на підставі екологізації освіти, гармонізації відносин суспільства з природою. Крім того, з'ясовано, що сталий розвиток суспільства неможливий без взаємозв'язку соціально-політичної, економічно-господарської, науково-технічної, морально-культурної й ековіталістичної складових. Це означає, що одним з головних пріоритетів має бути ековіталістичне положення, яке в методологічному відношенні є аксіоматичною цінністю, а в практичному – попередженням загрози безвідповідального ставлення до актуальних екологічних викликів;

– твердження про те, що головний моральний принцип відповідальності за створення науки й техніки полягає в охороні й гуманізації людського буття через збереження природи не тільки з огляду на наше покоління, а й з огляду на життя майбутніх поколінь; тобто діяльність людини має бути ековіталістичною, спрямованою на збереження довкілля, а значить – життя, що забезпечує переосмислення морально-етичних основ діяльності людини на ековіталістичних принципах.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в екологізації сучасної освіти. Отримані наукові та практичні результати в сукупності вирішують проблему побудови нової концепції екологічної освіти та теоретичної інтерпретації її основних понять. Доведено, що лише взаємозв'язок технократичного, гуманітарного й екологічного мислення має забезпечити випереджуючу систему освіти, де екологічні питання будуть засадничими в навчальних програмах усіх без винятку спеціальних та професійно орієнтованих дисциплін.

Результати дослідження визначаються конкретним характером рекомендацій, можливостями їх широкого застосування на практиці в державному управлінні, у соціальній роботі, а також на всіх рівнях сучасного освітнього процесу.

Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані в навчальному процесі у вітчизняних вищих навчальних закладах під час вивчення таких дисциплін: «Основи сталого розвитку суспільства», «Філософія освіти», «Філософія природи», «Етика і естетика», «Етика бізнесу» тощо. Результати, отримані в ході дослідження, можуть бути використані при написанні підручників, навчальних посібників, монографій для ВНЗ.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Особливості дослідження полягають в оригінальному вирішенні постановки проблеми. Висновки та положення наукової новизни зроблено автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на наступних науково-практичних конференціях: V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами» (м. Київ, 2004 р.), Українському екологічному конгресі «Пріоритети збалансованого (сталого) розвитку України» (м. Київ, 2008 р.), V Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і

сучасність: теорія і практика» (м. Київ, 2008 р.), X Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі» (м. Київ, 2009 р.), IX Міжнародному форумі «Етичні та духовні аспекти розвитку людини та суспільства» (м. Київ, 2009 р.), Українському екологічному конгресі «Структурна перебудова та екологізація економіки в контексті переходу України до збалансованого розвитку» (м. Київ, 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (м. Львів, 2014 р.) та інших. Висновки дослідження апробовано автором під час викладання навчальних дисциплін «Етика бізнесу», «Етика і естетика» в НТУУ «КПІ».

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладено автором у 25 наукових працях, серед них 5 статей у наукових фахових виданнях з філософії, 1 стаття в закордонному періодичному виданні, 19 публікацій в інших наукових виданнях, матеріалах конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена логікою дослідження, що впливає з поставленої мети та визначених завдань. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (семи підрозділів), висновків, додатків та списку використаних джерел, що налічує 277 найменувань. Обсяг основного тексту дисертації – 187 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКА РЕТРОСПЕКТИВА СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ ЯК ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

1.1. Екологічні знання: виникнення і філософське осмислення їх еволюції

У рамках сучасної освіти екологічні знання – важливий аспект у формуванні екологічної свідомості, а отже вся освіта має бути екологічною. Разом з тим екологічні знання є сутнісною засадою екологічної освіти, яка передбачає засвоєння систематизованих екологічних знань і сприяє формуванню екологічної свідомості, тобто усвідомленню єдності людини й природи. Екологічні знання мають бути засадничими в технічних, економічних, гуманітарних знаннях, розкривати розуміння зв'язків людини з природою. З метою з'ясування змістовного аспекту екологічного знання розглядаємо його в історико-філософському плані.

Сучасне суспільство все більше уваги приділяє філософському осмисленню нових поглядів на екологічні проблеми. Вивченню екологічного знання присвячено велику кількість наукових досліджень як українських, так і зарубіжних авторів, серед яких можна виділити певні наукові концепції. Єдиної погодженої думки щодо вирішення екологічного питання немає. Це пояснюється, з одного боку, складністю екологічної проблеми, а з другого – недостатньою розробленістю теоретичних основ екологічного знання.

Упродовж останніх століть наукові уявлення щодо екологічного знання неодноразово змінювалися. Так, один з напрямів охоплює роботи, присвячені вивченню теоретичних і методологічних аспектів, стану та перспектив розвитку зв'язків людини з природним середовищем. Його особливістю є механістичне уявлення про природу, можливості її приборкання та споживацьке використання природних багатств людиною як необмежених, що розглядається у працях І. Ньютона, Ф. Бекона, Р. Декарта, І. Канта,

Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Ніцше та інших. Екологічні знання виникають у результаті усвідомлення взаємодії людини з природою, яка відбувається шляхом практичної діяльності людей. Таким чином, природа й суспільство перебувають у складному взаємозв'язку, основою якого є практика, а її складовою – пізнавальна та виробнича діяльність людини. Відтак екологічні знання не лише пояснюють невідомі сторони дійсності, а й сприяють оптимальним засобам використання природи. Ця концепція у своїй основі несе ідею споживацького використання природи.

Другий напрям розглядає роботи, які містять конкретні завдання щодо захисту природи, ставлення до природи з позицій її збереження. Ці питання розробили представники Римського клубу А. Печчеї, Ф. Фукуяма, Р. Карсон, А. Швайцер, О. Леопольд, В. Вернадський, Х. Йонас, М. Моїсєєв, А. Толстоухов та інші. Завдання філософії в процесі осмислення сутнісних характеристик екологічного знання полягає в обґрунтуванні нового підходу до екологічного знання на засадах гармонізації стосунків людини з природою. Разом з тим екологічні знання є результатом взаємодії людини з природою. Цей новий підхід вимагає реалістичного передбачення таких дій відповідно до усіх сфер людської діяльності та суспільного буття, які за своєю сутністю спрямовані на збереження природи.

До третього напрямку належать доробки сучасних українських науковців В. Андрущенка, М. Кисельова, В. Крисаченка, А. Єрмоленка, Т. Гардашук, В. Матвійчука, І. Стогнія, М. Хилька та інших. Наведемо одне з характерних сучасних визначень екологічного знання В. А. Матвійчука: «Екологічне знання постає як результат пізнавальної діяльності людини, як певна реакція суб'єкта пізнання на довкілля. Екологічне знання можна розглядати і як результат цілеспрямованої взаємодії людини з навколишнім середовищем, тобто як алгоритм системи певних моделей поведінки у навколишньому світі» [150, с.14]. Звідси випливає, що природа й суспільство перебувають у постійному взаємозв'язку, а екологічне знання є продуктом повсякденної діяльності й результатом пізнання людиною навколишнього світу. Отже,

екологічні знання складають сутнісні характеристики освіти, яка покликана формувати екологічний світогляд людини, що визначається особливостями сучасного глобалізованого суспільства й практичними потребами його усталеного розвитку. Основна ідея цього напрямку – це освіта, що скеровує усталений розвиток суспільства.

Базуючись на ідеях А. Швайцера, Х. Йонаса, О. Леопольда, В. Вернадського, В. Гура, вперше було розроблено новий підхід до визначення екологічного знання. Завдання філософії в процесі осмислення сутнісних характеристик екологічного знання полягає в обґрунтуванні цього підходу до природи як до абсолютної цінності життя на засадах гармонізації стосунків людини й природи. Цілепокладання опосередковується відношенням до природи як абсолютної цінності, а самоосмислення людиною себе визначається цінністю життя на основі природи й має стати новим підходом у відносинах людини з природою і новою сутнісною характеристикою сучасного екологічного знання. Тут ідеться не лише про знання природи і її збереження, а й про її відновлення в усіх видах діяльності і в усіх формах людського знання, тобто екологічні знання визначаються як фундамент освіти.

Екологічні знання формувались протягом усього існування людства, тому аналізувати етапи їх розвитку, реалії кожного періоду важливо з позицій сучасного знання ХХІ століття. У першій половині ХІХ століття екологія почала формуватись як нова самостійна наука. Саме слово «екологія» було введене в обіг у 1866 році професором Йенського університету Е. Геккелем, на формування наукового світогляду якого вплинули ідеї Ч. Дарвіна. Термін «екологія» використовувався ще до Е. Геккеля, однак загального поширення поняття «екологія» набуло саме завдяки йому. Його праці «Загальна морфологія організмів» і «Загальна історія розвитку організмів» містять визначення екології як самостійної дисципліни, бо до того класична екологія розглядалась як частина біології і тривалий час існувала як складова різних розділів зоології, ботаніки, біогеографії та інших предметів. Відтоді почався

етап становлення екології, а отже, і екологічного знання. Заслуга Е. Геккеля полягає перш за все в тому, що він намагався дати чітке визначення екології: «Під екологією ми розуміємо загальну науку про відношення організмів до оточуючого середовища, куди ми відносимо всі «умови існування» в широкому змісті цього слова. Вони частково органічної, частково неорганічної природи; оскільки вони впливають на форму організмів, то тим самим заставляють їх пристосовуватися до цих умов...» [178, с.15-16], – пише Г. Ушман у статті «Определение Эрнстом Геккелем понятия „экология“». На основі цього розвиток екологічного знання у ХХ столітті відбувався у двох напрямках: перший – класична екологія, яка вивчає природні процеси та явища, другий – досліджує відношення «організм – середовище» з поступовим переходом на філософсько-світоглядну проблематику, тобто «людина-природа».

Витоки стихійного екологічного знання з'явилися ще в первинному суспільстві. Людина узагальнює свій екологічний досвід як землероб і скотар, вибирає тих рослин і тварин, які можуть сприяти і підтримувати її життя. Відтак розпочалося здійснення природного добору, селекції. Про таку діяльність В. Крисаченко у своїй праці «Екологічна культура: теорія і практика» висловлює думку, що саме завдяки їй людина почала використовувати не тільки предмети довкілля, але і механізми їх формування, діючи у злагоді з природою, здійснюючи селекцію. «Саме це стало найбільш оптимальною взаємодією людини з біотою шляхом порятунку біосфери та самої себе, оскільки саме цей шлях є запорукою виживання людства» [129, с.92]. Людина навчається робити знаряддя для праці, техніку. Спираючись на екологічні знання своїх предків, вона може нескінченно досліджувати природу, використовувати її, застосовувати свою владу й разом з тим намагатися осмислити світ природи. Колективність первинного суспільства дала змогу їй вижити як біологічному виду і створити фундамент для перетворення в людину соціальну.

Практика повсякденного життя збагачувала екологічні знання людей, які на ранніх етапах були досить стихійними, але з часом поступово збагачувалися практичним досвідом, який люди намагаються осмислити й усвідомити через початкову форму світогляду – міфологію. Природний світ знаходився в рамках міфологічного світогляду, а первісна людина була цілком зануреною в природу. У своїй праці «Діалектика міфу» О. Лосєв пише, що міф є «саме реальне і живе, саме безпосереднє і навіть чуттєве буття» [140, с.417]. Основою міфологічного світогляду були фетишизм, магія, тотемізм, анімізм тощо. Вони відкривали нові перспективи в екологічних знаннях, тобто бачення світу природи як світу, спорідненого з людиною. У міфології людина сприймала природу як живу істоту, поряд із спогляданням природи відчувала до неї любов і бережливе ставлення. У міфах обґрунтовуються перші примітивні екологічні знання, зокрема уявлення про світ природи, про органічну єдність усього існуючого тощо.

Стихійні знання про природу були закарбовані в муральних малюнках, знаряддях праці, ритуальних предметах. Можна дійти висновку, що людина поступово удосконалює себе, свої екологічні знання, починає усвідомлювати свою силу. Вона винаходить знаряддя для полювання, знищує великих тварин – основний продукт харчування. «Завдяки удосконаленню зброї людство дуже швидко, можливо за одне-два тисячоліття, знищило усіх великих копитних і мамонтів – основу свого харчового раціону...» [155, с.84] – пише М. М. Моїсєєв у роботі «Время определяют национальные цели». Така неконтрольована людська діяльність призводить до різкої зміни складу флори і фауни, зміни мікроклімату, зменшення біологічних ресурсів. Людина з істоти, яка була тотожна природі, усе активніше стає відмінною від неї і починає сприймати природу як силу, яка протистоїть їй.

Слід зазначити, що початок першої глобальної екологічної кризи пов'язують з розвитком землеробства і скотарства. «Людина винайшла землеробство, а згодом і скотарство, таким чином почала створювати штучні біогеохімічні цикли – штучний круговорот речовин у природі. Тим самим

вона якісно змінила свою екологічну нішу і поклала початок тій цивілізації, плодами якої ми користуємося і сьогодні і з якою зв'язані безліч складностей...» [155, с.84] – пише М. М. Моїсєєв там же. Це змінило характер ландшафтів за рахунок зменшення лісів, ерозії ґрунтів, підсилило вплив на природу, що призвело до загострення екологічної кризи.

Можна зробити висновок, що цей період був періодом прояву стихійного екологічного знання, який мав свої характерні особливості, а саме нерозривний зв'язок людини з природою, несвідоме набуття знання через власний досвід, цілісність людини, яка проявлялась через самостійність її внутрішнього світу. А екстенсивна, нераціональна діяльність людини спричинила першу глобальну екологічну кризу.

Подальший розвиток людства призводить до появи теоретичного мислення й пов'язаний з виокремленням філософії з міфології, що зумовило значне розширення змістовних характеристик сфери екологічних знань. Наприклад, особливе ставлення до природи можна простежити у Стародавньому Сході, де визначальною цінністю буття є природність, і лише злиття людини з природою приведе її до нірвани. Таке світосприйняття проголошувало безмежну любов до природи, духовну та фізичну простоту й моральне очищення, тому людина мала займатись самовихованням, поринаючи в красу природного довкілля, у ньому ж і оновлюватися, тобто зливатися з природою через медитацію, що дозволяє стати їй подібною природі. «Він не буде благородним, якщо чинитиме насилля над живими істотами. Його називатимуть благородним, якщо він не чинитиме насилля ні над однією живою істотою» [7, с.132]. Ця позиція є основою Вед, тобто принципом ахімси: любов і відповідальність людини за життя усіх живих істот, що є проявом благородності й виходить із права кожного на життя. Слід зазначити, що принцип ахімси – основа давньоіндійських екологічних знань, які пропагують думку, що на фізичний і духовний стан людини впливають зовнішні умови. Звідси прагнення пристосуватись до довкілля, органічно вписатись у природне середовище, не порушуючи його рівноваги.

Тому кожна людина всі свої дії, вчинки свідомо намагається налаштувати на гармонію з природою, із Всесвітом.

Екологічні знання давньокитайських натурфілософів говорять про те, що вони одні з перших намагались пояснити природне виникнення світу. Першопричину суцього пояснювали стихіями: вода, вогонь, дерево, метал, земля. «Вода змочує і тече вниз, вогонь горить і піднімається догори, дерево згинається і випрямляється, метал піддається зовнішнім впливам, земля приймає посів і дає врожай. Завдяки гармонії та взаємодії різноманітних стихій виникають нові предмети з новими властивостями» [67, с.295]. Давньокитайські натурфілософи, відповідаючи на питання про єдність світу, природні негаразди, суспільні відносини, відмежовуються від релігійно-міфологічних пояснень, вбачаючи в основі процесів природні сили, які зумовлюють перебіг подій. Вони розробляють учення про єдність і боротьбу протилежностей, де відбувається взаємодія та боротьба таких дуалістичних сил, як Інь – жіноче, земне начало і Ян – чоловіче, небесне начало. Від взаємодії Інь та Ян виникає Дао – шлях до світової гармонії. У боротьбі протилежних сил Інь і Ян вбачали давньокитайські філософи вчення про основу всього існуючого і з цих позицій будували свої екологічні знання.

Екологічні знання даосизму базувались на оновленому принципі, що природа й життя людей підпорядковані загальному закону Дао. «Велике дао розтікається повсюди. Воно може знаходитися і вправо і вліво. Завдяки йому народжується і існує все суще, і воно не припиняє свого росту...» [12, с.34]. Даоське екологічне знання зосереджується на вивченні природи і світу. Нове тут полягає в тому, що приділяється увага моральному ставленню людини до природи – моральна культура людей витікає із законів природи.

Давньокитайський філософ Чжу-Сі основною тезою свого екологічного вчення вважає досягнення блага. А це означає, що «у людини і природи – одне джерело», а «природа і є розум-закон» [67, с.37]. Отже, коли людина пізнає цей закон, то має застосувати його до наведення порядку у своїй сім'ї, до управління країною, до відношення до природи.

Можна зробити висновок, що екологічному знанню Сходу притаманна однакова цінність і людини, і природи. При цьому найважливішим є принцип ахімси, а це означає відповідальність людини за життя всіх живих істот. Відповідно до цього спілкування з природою виховує в людини кращі моральні якості. Тому завдання людини полягає в тому, щоб завжди бути у взаємопорозумінні з природою, а не протистояти їй.

Своєрідність екологічного знання античності полягає в тому, що в основі його була космологічна ідея гармонії людини та природи – «мікрокосма» та «макрокосма». Представники натурфілософських шкіл вбачали головну мету своїх екологічних досліджень у знаходженні першопричини людського буття і природи. Екологічні знання мілетців приймали позиції наївного матеріалізму і відповідь на питання першооснови давали у вигляді стихій: вода, повітря, апейрон. У роботі «Діалектика природи» Ф. Енгельс дає характеристику досократикам і наголошує, що вони були не лише філософами, а й що кожен з них мав досить винаходів, тобто вони були природодослідниками. «Найдавніші грецькі філософи були одночасно природодослідниками: Фалес був геометром, він визначив тривалість року в 365 днів, завбачив, за переказом, одне сонячне затемнення. Анаксимандр виготовив сонячний годинник, особливу карту суші та моря, різні астрономічні інструменти. Піфагор був математиком» [146, с.468]. Вони дали основний поштовх до подальших екологічних досліджень, поставивши їх на наукову основу і вказавши на цінність різних елементів природи. Засновник Мілетської школи Фалес стверджував, «що початок суших (речей) – вода». «Фалес став першим розмірковувати про природу... Початком всього він вважав воду» [12, с.53]. Анаксимен першоосновою світу визнає фізичний об'єкт, а саме повітря. У своїй праці «Про природу» Анаксимен писав, що початок суцього – повітря, бо із нього усе народжується і в нього знову розкладається» [179, с.34]. Анаксагор у своєму вченні акцентував увагу на тому, що все у світі складається із вічно існуючих «сім'ян усіх речей» [179, с.68] та вчення про безмежно могутній Розум. Отже, предметом досліджень

ранніх античних філософів була природа. Звідси більшість їхніх творів мали одну назву – «Про природу», у яких філософи намагались відобразити світ природи і світ людини в їх гармонії. Екологічні знання Левкіпа й Демокріта позиціонували будову світу з натурфілософських позицій і стверджували, що всі явища природи мають свою причину. Саме їх дослідження вперше представили природу з нової позиції – теорії атомістичного матеріалізму. «Із них, із атомів, як із елементів Демокріт народжує усе і створює шляхом з'єднання видимі очам і доступні почуттям тіла. Вони зіштовхуються між собою і парять в пустоті... Після цього із тих атомів, що спустилися вниз, виникла земля, а ті, що піднялися вгору, утворили – небо, вогонь і повітря...» [179, с.76-77]. Це означає, що весь світ, уся природа складаються з атомів, які вічні й неподільні. Екологічні погляди Левкіпа й Демокріта стали на позицію стихійного матеріалізму.

Зв'язок людини з природою описав у своїх творах і Платон. Одним з його творів, де він викладає своє екологічне вчення і описує виникнення Всесвіту, є діалог «Тімей». Платон пише: «Він влаштував розум в душі, а душу в тілі і таким чином побудував Всесвіт, маючи на увазі створити творіння найпрекрасніше і по природі своїй найкраще» [182, с.434]. Так він підходить до розуміння того, що природа – це втілення прекрасного, тому що вона створена й управляється Богом. Платон перший намагається показати новий, саме естетичний підхід до екологічних знань щодо походження природи і призначення всіх її елементів. Слід зазначити, що за два століття була зібрана велика кількість екологічних знань, які досліджували широкий спектр проблем про існування світу, природи, людини. Систематизував ці знання Аристотель. Його великою заслугою було створення понятійного апарату для вивчення природи, а отже, для глибокого розуміння екологічного знання. «...природа була головним предметом роздумів досократиків, але їх роздумам недостатньо суворої системи понять, розробка яких почалась з софістів і Сократа, але до Аристотеля не були застосовані як світ руху і змін, яким постає природа» [228, с.7]. У своїй праці «Фізика» Аристотель аналізує

існування Розуму в природі, розглядаючи поняття: простір, час, рух, безкінечність, необхідність, випадковість та інші. «Так як природа є початок руху і змін, а предметом нашого дослідження є природа, – то ніяк не можна залишати нез'ясованим, що таке рух: адже незнання руху необхідно тягне за собою незнання природи» [228, с.7]. Під час розв'язання цієї проблеми Аристотель дає визначення природи як початку руху й таким чином започатковує природознавство, формуючи новий напрям екологічного знання. Екологічні знання Аристотеля щодо вивчення процесу виникнення космосу – космології пояснюються змішуванням п'яти стихій – води, землі, вогню, повітря, ефіру. Його екологічне вчення про те, що в центрі Всесвіту знаходиться Земля, навколо якої розташовані сфери, отримало визнання на багато століть, і в європейській науці затвердились чіткі знання про геоцентричну будову Всесвіту. «Чотири стихії разом утворюють безякісну сутність – матерію. Вогонь – це тепло, вода – вологість, повітря – холод, а земля – сухість; але і в повітрі знаходиться щось із останньої стихії... Потім іде повітря, потім вода і, на кінець, земля – основа всього, знаходиться в центрі всього» [8, с.482]. Досліджуючи природу, Аристотель відділяє живу природу від неживої і вважає, що жива природа має три різновиди душі: «Рослинна душа, яка відповідає за функції харчування і розмноження, притаманна рослинам, чуттєва душа, притаманна тваринам і прибавити до цих функцій відчуття, і розумна душа, притаманна лише людині, яка володіє функціями мислення і пізнання» [8, с.47]. Надзвичайно важливим є те, що його екологічні знання стали систематизованими і протягом двох тисячоліть служили розвитку й чіткому викладу екологічної думки.

Екологічні знання Емпідокла стосуються еволюції природи, органічного світу, що пройшов довгий шлях розвитку, починаючи з найпростіших видів і закінчуючи людиною. У роботі «Про природу» він пише: «Із змішування першоелементів виникає і реальний живий світ... Спочатку в природі виникають окремі частини живих організмів, потім вони під дією любові сполучаються між собою... Людська природа визначається

також сполученням першоелементів. Тільки із-за цього людина і може пізнавати світ...» [179, с.60-61]. Тут необхідно зазначити, що його екологічні знання стали початком наукової теорії Ч. Дарвіна.

Екологічні знання пізніх античних філософів провідною ідеєю вважали можливість досягнення блага, живучи в злагоді з природою і за законами природи, лише таке життя є гідним поваги. Сенека в роботі «Про блаженне життя» пише: «...Природа повинна бути нашим керівником: розум іде за нею і рекомендує нам це. Таким чином, жити щасливо – одне і теж, що жити в злагоді з природою» [179, с.176]. Екологічні знання стоїків займають позицію залежності людини від природи, вивчення досвіду природи, щоб підкорятися її законам і жити з нею в злагоді.

З плином часу екологічні знання античності все далі й далі відходять від природи і її розуміння. Цьому також сприяв і процес урбанізації, який у свою чергу призвів до негативних тенденцій у зміні стану навколишнього середовища. Суспільство все менше зважало на природу і свою активність все більше спрямовувало на власні потреби, зокрема у містобудуванні, у будівництві рудників, водопроводів, що призводило до втрат природних територій, на яких розташовувались поля, сади, виноградники. У роботі «Природа і античне суспільство» В. Д. Блаватський пише, що людські втручання змінили природний ландшафт: «Розповсюдження урбанізму тим сильніше викликало зміни ландшафтів, що велика кількість міст, особливо грецьких, розташовувалась на верхівках і схилах пагорбів. Але навіть в тих випадках, коли архітектурний ансамбль, розташований у підніжжя гір, був вписаний в пейзаж з тією геніальністю, з якою це таланило виконати архітекторам Дельфійського св'ятилища, все одно, вірніше, в силу цього ландшафт на широкому просторі отримував новий вигляд» [27, с.27]. Інтенсивне будівництво негативно впливало на загальний вигляд природних ландшафтів. Окрім цього, такі зміни призводили до інших наслідків: до зміни трав'яного покриву, тваринного світу і клімату. Усе це дало новий напрям в екологічних знаннях, що свідчив про руйнування в античному світогляді

традиційного єднання людини й природи. Більше ніж дві тисячі років еволюції екологічного знання античності свідчать про те, що на підставі первинних знань про довкілля ранні античні філософи створили загальне вчення про природу, що дало початок природознавству, а також раціоналістичному типу світогляду, а це заклало фундамент багатьох наук: біології, ботаніки, медицини тощо. У відношеннях із природою людина намагалася зрозуміти сутність життя, його форми й умови існування з наукової точки зору. У цей період в екологічних знаннях було сформульовано космологічно-цілісний підхід пізнання світобудови, закладено основи аналітичного методу й методу аналогій при вивченні природи. Але, окрім позитивних ідей, з'явилась більш гостра проблема – проблема, коли відносини між людиною і природою набули суперечливості – в результаті своєї господарської діяльності людина почала руйнувати природне середовище. Також відбулося відокремлення філософсько-екологічних знань від знань інших наук. Взагалі античні екологічні знання – це пошуки в природі, запитання і відповіді.

В епоху Середньовіччя з'явилася потреба нового світогляду щодо розуміння світу, природи, і цим світоглядом стало християнство. «Отже, Захід дозрів, щоб замінити поклоніння Природі поклонінням Духу. Він стомився, і саме християнству судилося внести в нього нові життєві енергії» [90, с.60] – зауважує Н. Хамітов. Ідеї християнського вчення лягли в основу екологічних знань. Осягнувши їх, можна було зрозуміти сутність людини, світу, природи, Бога. Визначною рисою середніх віків був теоцентризм. Це означає, що проблема людини, природи виходить з контексту ідеї Бога. Теоретичні надбання екологічних знань блокувалися християнською церквою, а наукові обґрунтування взагалі сприймалися як помилкові. Відтак, розвиток природознавства взагалі було призупинено.

Екологічні знання Середньовіччя мали декілька підходів у відношенні до природи. Християнські догмати розглядали природу як Боже творіння, не вічне, мінливе на противагу вічному – Богу. Звідси постає орієнтація на

панування людини, яка має безсмертну душу, над смертною природою. Такий погляд екологічного знання на природу полягав у тому, що природа не є чимось самостійним, не має своїх законів, а навпаки, природа створена для людини, для її блага. «Аскетизм Середньовіччя, який не визнавав цінність земного життя, і чекання кінця світу не залишали місця в душі повазі до природи і стремлінню зберегти оточуючий світ у всьому його багатстві» [230, с.110] – пише Н. Н. Марфенін у статті «Метаморфози екологічного світогляду». Така позиція в екологічних знаннях у відношенні до життя, до природи як блага для людини була одним з елементів середньовічного світогляду. Ця позиція знайшла також підтвердження і в Л. Уайта, котрий вивчав історію релігії й писав: «...християнство не тільки установило дуалізм людини і природи, але і наставляло на тому, що воля Бога така, щоб людина експлуатувала природу для своїх цілей» [205, с.288]. Інша позиція відносно екологічного знання знайшла своє відображення в роботі М. Заболотського «Природа и человек-христианин», де він пише: «Християнська церква пропагувала бережливе ставлення до довкілля. Тож не випадково саме монастирі були центрами, де таке ставлення пропагувалося. Під керівництвом монахів, зазначають православні теологи, в монастирях раціонально використовувалися природні багатства, лісні хащі і болота перетворювалися в родючі ниви і сади» [79, с.45]. Такий дуалізм екологічного знання у відношенні до природи, коли, з одного боку, її прославляли як творіння Бога, а з іншого – людина як вище творіння Бога може користуватися природою на свій розсуд, мав негативні наслідки, оскільки ставлення людини до природи ставало більш прагматичним.

Екологічні знання епохи Відродження намагаються відновити цінності й ідеали античності, повертають цікавість до природи, до мистецтва, до прекрасного. Відтак людина змінює і своє ставлення до природи, вбачаючи в ній джерело краси й натхнення. Науки про природу поступово намагаються звільнитися від релігійних догматів, починають користуватися експериментальними та математичними методами, що дозволяло вченим

досліджувати природні процеси. Екологічні знання набувають нового наукового статусу. Слід зазначити, що розвиток природничої науки пов'язують з іменем Леонардо да Вінчі. Це разом з гуманістичними ідеями Відродження стало новим могутнім фактором становлення екологічного знання, коли гуманізм звертається до природи, генеруючи при цьому позитивні емоції і тим самим духовно збагачує людину. Саме на ґрунті гуманістичних ідей особливу увагу Леонардо да Вінчі приділяє взаємодії людини з природою, вважаючи, що людина й природа складають єдиний організм. На відміну від природи людина є дієвим началом, і тому між нею і природою йде постійна боротьба. «Століття боротьби людини з природою сформували в ній риси воїна, який в природі бачить свого супротивника. Ці риси, поки не пізно, слід змінити на риси дбайливого господаря і спільника природи» [46, с.12]. Екологічні знання Леонардо да Вінчі направляє на шлях пізнання і перетворення навколишнього природного середовища. При цьому під перетворенням природи він розуміє сільськогосподарську діяльність, котра прикрасила «природу обробленими нивами і садами повними розради» [9, с.642-643].

Серед представників натурфілософії – відомий італійський філософ Бернандіно Телезіо, який заснував одне з перших у Європі природничих товариств, що мало вивчати природу на основі її законів. Свої екологічні знання про створення світу, про природу він виклав в основному творі «О природе вещей в соответствии с ее собственными началами». Він писав: «Будову світу, величину і природу існуючих в ньому речей потрібно не вивчати, як вивчали древні, за допомогою розуму, а сприймати відчуттями, виходячи із самих речей... Тому, що не тільки людський розум, але і саме відчуття має їм слідувати...» [11, с.551-553]. Отже, у процесі пізнання екологічного знання Бернандіно Телезіо стоїть на позиції сенсуалізму і вважає, що першопричиною створення світу, природи був Бог, а от далі все у світі розвивалось за законами природи.

Д. Бруно свої екологічні знання пояснює в діалогах. Він розвиває концепцію, де наближує Бога до світу природи. Таке ототожнення надавало пантеїзму не тільки натуралістичного, а й матеріалістичного спрямування, тому його пантеїзм був наближений до діалектики. Керуючись цією концепцією, Бруно наголошує на єдності всіх речей і єднання їх з Богом. У праці «О причине, начале и едином» він пише: «...хоча спускаючись сходами природи, ми знаходимо подвійну субстанцію – одну духовну, другу тілесну, але в подальшому і одна і друга зводяться до одного буття і одного корня» [11, с.694]. Його екологічні знання несуть важливі висновки щодо вчення про матеріалістичну єдність світу, тобто єдність людини й природи. Він розвиває ідею про подібність землі і неба, про безліч світів тощо.

В епоху Відродження розвиток екологічних знань відбувався у двох напрямках: представники одного напряму займалися створенням натурфілософських систем, а другого – акцентували увагу на процесі розвитку природничо-наукових досліджень. Природознавство не звільнилось від натурфілософії, а на її засадах будує світоглядні основи нових екологічних знань, руйнуючи тим самим аристотелівсько-схоластичне пояснення природи, починає формувати свій власний стиль, орієнтуючись на аналітичні дослідження, на експеримент, на теоретичне пояснення отриманих результатів, і накопичує при цьому велику кількість емпіричних знань. З'являється безліч натурфілософських систем, які утверджують різні принципи, але мають загальні риси, зокрема антропоцентризм – «принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови і головною категорією...» [90, с.75]; пантеїзм, який набуває натуралістичного характеру тим, що розчиняє бога у природі; органіцизм, коли природа розглядається як живий організм. Разом з тим ці принципи стимулюють розвиток екологічних знань, які сприяють єдності людини й природи.

Філософія внесла в екологічні знання Нового часу нове положення – положення Ф. Бекона про підкорення природи. Він вбачає в природі наукову, практичну й естетичну цінність, формує більш жорстко виражений

механістичний підхід до матерії, до природи. Ф. Бекон по-новому визначає мету екологічного знання. На його думку, вона полягає в тому, щоб бути корисною для людини, утверджувати її могутність у стосунках з природою: «Істинна мета науки – пізнати природу заради користі життя і практики» [258, с.19]. Не можна не погодитися з думкою В. Шинкарука, який у роботі «Єдинство діалектики, логіки і теорії пізнання» підкреслював, що однією з основних ідей екологічного знання Ф. Бекона є ідея верховенства людини над природою, і досягти цього людина може лише шляхом практичного використання законів природи, тому могутність людини тотожна її екологічним знанням. «Наукові знання – знаряддя влади людини над природою, джерело її могутності» [258, с.19]. Слід зазначити, що Ф. Бекон екологічні знання направляв лише в русло могутності людини, яка займається перетворенням природи, а результатом цього перетворення є її прагматичне використання.

Екологічні знання Р. Декарта базуються на раціоналізмі. «Декарт орієнтувався на об'єктивне вивчення органічної природи, стверджував принципову можливість використання у біології і фізіології загальних методів наукового дослідження природи» [89, с.259]. Він був одним із найпослідовніших механіцистів, а природа в його уяві являє собою механізм, який може бути пізнаний лише механіко-математичним аналізом. Р. Декарт закликав переглянути традицію в осмисленні екологічного знання й осмислити його по-новому – розумом і самосвідомістю.

Б. Спіноза на противагу декартівському дуалізму, який розділяє людину й природу, розвинув своє моністичне екологічне знання. Під природою він розуміє: «...*Nog natura naturans* нам потрібно розуміти те, що існує само в собі і являється само через себе, іншими словами, такі атрибути субстанції, котрі виражають вічну і безкінечну сутність» [9, с.357]. На відміну від Декарта, за яким у природі панує лише тілесна субстанція, Спіноза наділяє природу безкінечною кількістю атрибутів: «Я розумію під природою не одну лише матерію та її стани, але, крім матерії, й інше безкінечне» [89, с.264]. У

своїх дослідженнях екологічного знання Б. Спіноза керується методом логічної дедукції. Він пропонує інший підхід у відношенні людини до природи, який полягає у встановленні з нею згоди за її законами, відступаючи від традиційної на той час пропаганди пріоритету людини над природою з метою її використання у вирішенні своїх прагматичних цілей. Це положення його екологічного знання містить нову точку зору – моральний аспект ставлення людини до природи. Отже, особливістю екологічного знання Нового часу був механістичний стиль мислення, коли до процесів природи стали прилаштовувати методи механіки. Аналітичний підхід в екологічних дослідженнях показав основні концепції щодо підкорення природи людиною і розробив синтетичний погляд на природу, що долало односторонність й обмеженість екологічного знання. Упевненість людини у своїй зверхності над природою зростала у міру розвитку науково-технічного прогресу, який містив у собі загрозу навколишньому середовищу за рахунок екстенсивного освоєння природи.

Власний підхід до екологічного знання мали просвітники-енциклопедисти. Природу вони вважали єдиним началом, яке існує вічно, незалежно від зовнішніх причин, постійно змінюється, але при цьому залишається ідентичною собі самій. Представник французького Просвітництва Ж.-Ж. Руссо вважав, що законодавство стосовно законів людського існування повинно виникати із закономірностей, які створила природа. «До тих пір, поки люди зберігали свою первісну невинність, їм непотрібно було ніяке керівництво окрім голосу природи... Ніде і ніколи раніше людина не порушувала рівноваги в природі, з особливим піклуванням ставилася до того довкілля, в якому жила і працювала» [46, с.13]. Така модель суспільного устрою, коли люди жили в злагоді з природою, а вона у свою чергу давала їм все необхідне для життя, була досить утопічною і не знаходила підтримки. А звернення Руссо до засадничих принципів природи було визначальним вкладом у формування екологічного знання.

Велику увагу проблемі екологічного знання, зокрема вивченню людини й природи, приділяв представник Просвітництва П. А. Гольбах. У роботі «Система природы, или О законах мира физического и духовного» він зауважував: «Людина – справа рук природи, вона існує в природі, вона не може – навіть в думках – вийти з природи. Даремно дух її прагне поринути за межі видимого світу – вона завжди буде змушена повернутись назад» [49, с.7]. Тут автор намагається довести, що людина – істота природна й усі її намагання віддалитися від природи марні, а тому у взаємовідносинах людини з природою має бути гармонія.

Кульмінацією німецького Просвітництва стала творчість І. В. Гете. Його екологічні знання розкрито у статті «Природа», де він пише: «Природа! Ми живемо посеред неї, але чужі до неї. Вона вічно розмовляє з нами, але секретів своїх не відкриває. Ми постійно впливаємо на неї, але не має у нас над нею ніякої влади... Вона вічно творить і вічно руйнує, але майстерня її не доступна... У кожного її творіння особлива сутність, у кожного явища окреме поняття, а все єдине» [47, с.65]. Екологічні знання І. В. Гете набувають елементів стихійної діалектики, а моральний зміст проблеми «людина – природа» стосується особисто людини, її відношення до таємниць природи.

Епоху Нового часу, зокрема Просвітництва, пов'язують зі становленням промислового способу виробництва, формуванням нової культури екологічного знання, де домінуючим явищем була орієнтація на науку. В екологічних знаннях панувало уявлення про абсолютну незмінність природи, про те, що Всесвіт є величезним фізичним механізмом, що підкоряється чітко визначеним механічним законам.

Реакція на філософське пояснення екологічного знання та його пізнання, сформульоване французькими матеріалістами, а також прагнення подолати рамки механіцизму стало результатом виникнення нових концепцій у представників німецької класичної філософії, вирішення цих проблем були досить різноманітні. Зокрема, екологічні знання І. Канта в докритичний період орієнтуються на природознавство, філософію природи, гносеологію.

І. Кант розширив межі екологічного дослідження, тим самим поширив його і на питання будови й походження Всесвіту. Він піддає сумніву пізнання природи за допомогою механічних законів, не погоджується і з ототожненням організму з неорганічними тілами, тому що організм активний, має і причину, і дію. Для конкретизації розуміння екологічного знання важливі положення І. Канта фіксує у роботі «Критика здібності судження», де пише: «Відтак, якщо має існувати поняття або правило, яке спочатку виникло із здатності судження, то воно має бути поняттям про речі природи в тій мірі, в якій природа співвідноситься з нашою здібністю судження, і, значить про таку якість природи, про яку можна скласти поняття лише за умови, що її будова співвідноситься з нашою здібністю підводити дані частні закони під більш загальні, котрі не дані» [10, с.171]. Отже, щоб з'ясувати сутнісні характеристики екологічного знання, зокрема реальні виміри доцільності природи, можливість людиною її пізнавати, необхідно вміти міркувати про особливе, яке знаходиться у загальному, і підводити його під поняття природи. Актуальною залишилася й позиція І. Канта щодо телеології природи: «Природа – цілісний організм, і в ній не можна руйнувати якісь «частини», не руйнуючи цілого» [132, с.154]. Отже, екологічні знання І. Канта пропагують нове бачення – цілісний підхід до природи, і цей новий принцип в умовах екологічної кризи досить актуальний.

В екологічних знаннях Й. Фіхте розглядає природу з точки зору етичних аспектів. Він вважає, що її значення полягає лише в тому, що природа протидіє моральній діяльності, а етика у свою чергу перемагає в людині її природні начала. «Природа є образ нашої реальної сили і тому абсолютно доцільна; ми можемо робити в ній і з нею те, що повинні. Її начало безсумнівно моральне начало, а ніяк не природне (тільки тоді вона була б абсолютною); вона володіє гетерономією, а ніяк не автономією» [10, с.231]. Це положення екологічного знання містить моральний аспект, тобто переваги людського начала над природним.

Ф. Шеллінг виступає як фундатор нового екологічного знання. Він не приймає концепцію Фіхте, де природі надавалось несправжнє буття, але переймає у нього ідею тотожності людини й природи і переносить свою увагу з людини на природу. Він вважає, що природа не пасивне, а творче начало. «Природа є несвідомою творчістю, яка проходить через ряд ступенів розвитку від неживої природи до самосвідомості й свободи» [132, с.267] – пише Ю. В. Кушаков у нарисі «Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг». Зосередившись на позиції первинності природи, Шеллінг намагався зрозуміти природу конкретно через саму природу, він сформулював тезу щодо її постійного розвитку. Уперше в історії становлення екологічного знання Шеллінг спробував установити й простежити розвиток протилежностей у природі, тому що протилежність неорганічного й органічного є тією формою, у якій реалізується життя природи, яка стала об'єктом філософсько-екологічного аналізу. «У Фіхте природі відводилося лише місце Не-Я... У Шеллінга ж природа постала не як Не-Я, не як породження Я, якою вона була у Фіхте, а як автономна «безумовна реальність» [132, с.267-269]. Отже, в екологічних знаннях Шеллінга бачимо абсолютно новий підхід, де природа є не лише засобом для життя людини, а й найвищою цінністю, де до природи, як і до людини, маємо відноситися не лише як до засобу, а й як до цілі.

У центрі філософсько-екологічного знання Г. Гегеля – абсолютна ідея, котра існувала ще до появи природи й самої людини. На одному з етапів розвитку абсолютна ідея перетворює себе в матерію і породжує при цьому природу: «Природа є відчужений від себе дух...» [10, с.332] – пише Г. Гегель у роботі «Філософія природи». В екологічних знаннях він порівнює природу з перетворенням ідеї, яка відходить зі світу ідеального до протилежного світу – матеріального. Так відбувається еволюція світу природи. Далі він дає визначення самої природи: «Ідея, котра існує для себе, яка розглядається зі сторони свого єднання з собою, є споглядання, і така споглядальна ідея є природа. ...ідея, котра володіє буттям, є природа, ...природа є ідея у формі інобуття» [10, с.332]. Гегель наголошує, що етапи природного розвитку

прямують до появи людського буття. «В той час як матеріалізм вважає природу за єдине дійсне, в гегелівській системі природа є всього тільки «відчуженням» абсолютної ідеї, немов її деградацією...» [145, с.268] – пише Ф. Енгельс. Суперечність філософсько-екологічного знання Гегеля піддавалася критиці, зокрема ідеалізм, який заперечує самоцінність природи і стверджує її вторинність. До найкращих традицій екологічного гуманізму можна віднести думки Гегеля про те, що повноцінний духовний світ людини неможливий без спілкування її з природою. «Своє завершення ця новітня німецька філософія знайшла в системі Гегеля, велика заслуга якого полягає в тому, що він вперше показав увесь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу, тобто в безперервному русі, зміні, перетворенні й розвитку, і зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху і розвитку» [145, с.23].

В епоху капіталізму збільшується відстань між людиною і природою, чітко розділяються два підходи в екологічних знаннях – прагматичний і етичний. З часом прагматизм буде все більш популярним, що призведе до хижацького використання природи. Тут слушно буде привести думку А. М. Єрмоленка: «Традиція, яка сягає Гобса та Гегеля, фактично позбавляє прав навколишній світ. Ці філософи тільки узагальнили наступний етап позбавлення прав природи, який уже відповідає капіталістичним економічним відносинам. ...мораль і право у відносинах людини з природою були антропоцентрично спрямовані, вони фактично регулювали відносини людей щодо природи, і ощадливе ставлення до неї було цілком залежним від людських інтересів. У буржуазному суспільстві така ситуація поглиблюється ще дужче, набуваючи всезагального характеру» [77, с.121].

Наступний період у розвитку екологічного знання можна охарактеризувати як втілення в промисловість науково-технічних досягнень, активне використання природних ресурсів, що дало поштовх для становлення нових концепцій екологічного знання, зокрема зв'язку між органічною й неорганічною природою. Це призвело до створення нової картини світу, у якій відбувається неперервний процес розвитку на противагу традиційній

картині, де нежива природа, людина й суспільство були окремими ланцюгами. Марксизм в екологічних знаннях наголошує на важливості природи в житті людини, але одним з головних чинників є те, що природа не може бути тільки місцем життя для людини, оскільки вона в процесі трудової діяльності постійно змінюється. Праця людини – це соціальне явище, яке найповніше відображає взаємовідносини людини й природи. «Праця, перш за все, процес, який відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю регулює, контролює обмін речовин між собою і природою» [147, с.175]. Людина не може існувати не працюючи, а працюючи вона переробляє природу. «Природа – це той «матеріал», на якому розгортається трудова діяльність людини. Без предметів природи, до яких застосовується людська праця неможливе життя самої праці» [215, с.55] – пише М. Ф. Тарасенко в монографії «Філософські аспекти відношення людина – природа». Це був новий підхід до природи. Отже, практика була істотним моментом розкриття сутності екологічного знання. Уся історія екологічного знання перебуває у безперервному русі – це стало результатом зміни природи людиною і природних характеристик самої людини. «Природа, як розкрита книга людської історії, наочна картина сутнісних, продуктивних сил суспільної людини. Доки існують люди, їх відношення до природи і між собою – дві нероздільні сторони єдиного процесу: гармонізації відносин – суспільний прогрес і еволюція природи, суспільства» [86, с.422]. Виникнення філософсько-екологічного знання марксизму відповідало запитам свого часу, природу він розглядав як об'єкт виробничої діяльності, а екологічні знання як знання про володіння природою на користь суспільства за допомогою техніки. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях ввели нові засади в екологічні знання й поставили на наукову основу питання пізнання людини й природи, суспільства й природокористування, співвідношення утилітарних і духовних цінностей природного середовища тощо.

Подальший розвиток біології, хімії, психології, криза механістичного природознавства, наукові відкриття, модернізація виробництва – усе це

формує нові засади в екологічних знаннях. Відтак розпочинається епоха позитивного філософсько-екологічного знання. Позитивісти відкидали натурфілософію, елементи діалектики, які в ній існували. І. Фролов у роботі «Жизнь и познание: о диалектике в современной биологии» зауважував, що «...позитивізм запропонував свої класичні концепції тоді, коли природознавство піднялося вгору. У біології, наприклад, вони здійснювали майже паралельний рух з дарвінівською теорією, яка привела до дійсно наукової інтерпретації життя та його пізнання» [237, с.36]. Особливість екологічних знань позитивізму полягала в тому, що його представники О. Конт, Дж. Ст. Мілль, Г. Спенсер та інші стверджували перевагу науки, а єдиний метод пізнання – природничо-науковий, використовували не лише щодо вивчення природи, але й суспільства. Ідеї позитивізму полягали в протистоянні науки і філософії: «Наука – сама собі філософія».

Наприкінці XIX століття протиріччя між людиною й природою наростали все більше, що знайшло відображення у філософсько-екологічних знаннях Ф. Ніцше. Одна з його концепцій – воля до влади, яку він вважав основою життя. «Скрізь, де знаходив я живе, знаходив я волю до влади; ...Тільки там, де існує життя, єсть і воля; але це не воля до життя, але – так навчаю я тебе – воля до влади!» [168, с.101-102]. Його філософсько-екологічні знання руйнують традиційні цінності й народжують нестандартні ідеї, тому не дивно, що розвиток людства можливий лише тоді, коли людина доб'ється влади над природою, а в результаті отримає владу над своїм життям. Він зазначав, що протистояння людини й природи відбулося внаслідок їх відокремлення і тому, що життя – це воля до влади.

Відчуження людини від природи досягає критичної межі у XX столітті. Екзистенціалізм пропонує своє бачення екологічного знання, де визнає цінність природи, але віддаляє її від людини, протиставляє людину й природу. А. Камю в художній формі показує протистояння природи й людини як ворожих один одному. Природа відчужена від внутрішнього світу людини, про що пише в «Міфі про Сізіфа» А. Камю: «Ми ... розуміємо, наскільки

чужим і незалежним від нас виявляється навіть камінь; як сильно від нас відрікається природа і навіть самий звичний пейзаж. В основі любої краси лежить щось чуже людині... Вік первинної ворожості до нас світу вимірюється тисячоліттями... Світ став самим собою в своєму відчуженні» [92, с.27]. Йдеться не просто про проблему відчуження, а про відчуття розриву, який А. Камю називав абсурдом. Екзистенціалізм виступає проти антропоцентризму з його лозунгом «Людина – цар природи». Положення екзистенціалізму щодо природи містять новий аспект, тобто моральне ставлення людини до неї, коли природа головує у відносинах з людиною.

З позицій психоаналізу проблему взаємодії людини й природи досліджував З. Фройд. Завдячуючи його дослідженням виявилось, що однією з причин екологічної кризи є бажання людини володіти природою. Це бажання веде до екологічної кризи, тому що природа створила людину, а руйнуючи її, руйнується основа існування людини й суспільства. У відповідь на ці твердження З. Фройда Е. Фромм зауважував, що «на протязі останніх десятиліть західна культура була гордою і оптимістичною за те, що за допомогою розуму людина пізнавала саму себе і підкорювала природу. На даному етапі людина відчуває, що уже ідея завоювання природи на благо людства є не тільки мрія, а й реальність, але це визиває стурбованість, тому що винайшовши нові більш досконалі засоби для володіння природою, людина загубила з поля зору мету, котра одна тільки і наповнює усі ці засоби змістом – саму людину. В результаті, людина сама потрапила в розставлені нею самою тенета. Маючи на меті завоювання природи, людина винаходить машини, рабом яких стає сама» [238, с.12] – робить висновок Е. Фромм у роботі «Человек для себя».

Екологічні знання К. Е. Цюлковського розкривають космічну концепцію, де постає проблема сенсу життя, перспективи людства на шляху в космос. Він створює концепцію Космосу і Всесвіту, основною ланкою якої є людина, а космос виступає як світ людини. Один із ключових аспектів його космізму, про що він пише в збірнику «Космічна філософія», «Доля істоти

залежить від долі Всесвіту» [246, с.11]. Ця думка складає зміст його космізму, а філософсько-екологічна концепція ґрунтується на ідеї космічного майбутнього людства. Загальне життя Всесвіту неперервне. За словами К. Е. Ціолковського, «Шматочок матерії має безкінечну кількість життів, хоча їх розділяють великі проміжки часу, але які зливаються суб'єктивно в одне неперервне і, як ми довели, прекрасне життя» [246, с.16]. Цим автор хоче сказати про циклічність природи й безсмертя людини, про те, що доля людства залежить від долі природи і Всесвіту.

Зміна наукових орієнтирів, а саме відмова від механістичних уявлень, прогрес науки й техніки, наявний теоретичний матеріал сприяли утворенню в екологічних знаннях нової системи поглядів для подальшого розвитку природничих наук. «...емпіричне природознавство досягло такого піднесення і добилося таких блискучих результатів, що не тільки стало можливим повне подолання механістичної однобічності XVIII століття, але й саме природознавство завдяки виявленню існуючих в самій природі зв'язків між різними галузями дослідження ... перетворилося з емпіричної науки в теоретичну, стаючи при узагальненні здобутих результатів системою матеріалістичного пізнання природи» [146, с.476]. Відкриття К. Ліннея, Ж. Б. Ламарка стали поштовхом до появи еволюційної теорії Ч. Дарвіна в 1859 році «Походження видів». Під час навколосвітньої подорожі на судні «Бігль» Ч. Дарвін зробив багато екологічних відкриттів, які з часом мали вплив на формування його еволюційних поглядів і вивели екологічне знання на новий рівень вивчення життя, різних форм його існування та їх взаємодії з навколишнім світом. Згодом Ч. Дарвін створює природний добір, у якому спрямовує увагу на зв'язок середовища та організмів і організмів між собою. «Рівновага популяцій підтримується природою за допомогою контролю над збільшенням чисельності, обов'язково включаючи боротьбу за існування» [178, с.11]. Відтак теорія еволюції Ч. Дарвіна стала тим якісним стрибком, після якого відбулося виділення екології, а з тим і екологічного знання в самостійний науковий напрям.

У процесі формування екологічного знання постає концепція про біосферу В. І. Вернадського. Біосферою він називав «область існування на Землі живої речовини» [34, с.495]. Учення про біосферу створив не лише один В. І. Вернадський, а незалежно від нього свою власну концепцію про біосферу запропонував ще один український дослідник геолог П. А. Тутковський. У книзі «Україна: природа і люди» В. С. Крисаченко з приводу екологічного вчення П. А. Тутковського пише: «Його сутність більше детермінована класичною традицією, котра тягнеться ще від Бюффона та Ламарка, далі – через праці А. фон Гумбольдта, і котра під біосферою розуміє сукупність живих організмів на Землі» [127, с.29]. Концепція ноосфери – наступний крок досліджень в екологічних знаннях В. І. Вернадського та П. Т. де Шардена. Вернадський у концепцію про ноосферу вклав наступне: «В останні тисячоліття спостерігається інтенсивне зростання впливу однієї живої речовини – цивілізованого людства – на зміну біосфери. Під впливом наукової думки і людської праці біосфера переходить до нового стану – в ноосферу» [262, с.262]. У той же час екологічні знання набувають особливого значення, яке полягає в тому, що еволюційний процес творить нову геологічну силу – наукову думку людства.

Досить важливим у філософському осмисленні екологічного знання є естетичний аспект. Український письменник-філософ М. В. Гоголь, якого можна вважати і науковцем-природодослідником, в екологічних знаннях багато уваги приділив естетичному і проявив себе як натураліст. На думку В. С. Крисаченка, його творчість натураліста мало вивчена: «А це напрочуд важливо, бо ж за рядками його антрополого-географічних творів постає намір обґрунтувати як системне, так і історичне бачення Землі, враховуючи при цьому і вплив обставин навколишнього природного середовища на минуле, характер і долю народів» [127, с.22]. Для М. В. Гоголя світ української природи був не лише чарівним краєвидом, а й естетичним аспектом для формування світоглядно-екологічних засад. «Чи знаєте ви українську ніч? Пригляньтесь до неї: із середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння

небесне розійшлося, розширилось іще безмежніше! ... Земля вся в срібному світлі, а дивне повітря віє теплом і прохолодою ... і розливає океан пахощів. Божественна ніч! Чарівна ніч!» [48, с.117]. Естетично, з огляду на українську ментальність, він відтворює красу української ночі. До того ж з ліричним піднесенням змальовує українську природу. Природа у всіх його творах є і учасником подій, і фоном у житті людей, котрих не можна зрозуміти поза мальовничими краєвидами. Він прагне віднайти гармонію між людиною й природою, тому сприймає природу як живу істоту з любов'ю і повагою. «Фактично М. Гоголь здійснює аналіз геополітичної та екологічної ситуації, в якій перебувала тогочасна Україна» [33, с.142] – пише Р. В. Васильченко у статті «Екофільні вболівання М. Гоголя в контексті формування сучасного екологічного світогляду».

У той же час унаслідок об'єднання теорії еволюції, генетики людини й класичної екології виникає новий напрям в екології і екологічних знаннях, який досліджує природні й штучно створені екологічні системи та взаємодію людини з ними, проблеми її біологічної адаптації тощо й отримує назву екології людини. Поняття «екологія людини» було запроваджене представниками чикагської соціологічної школи Р. Парком і Е. Бюргессом, що означало на той час встановлення гармонії людини з середовищем міста. За умов сучасних перед екологією людини стоїть інше завдання: «дослідження буття людини, але не взагалі, і не у всіх багатограних зв'язках зі світом, а лише в рамках олюдненої природи» [230, с.206] – пише В. А. Кобилянський у статті «Екологія і екологічна освіта». Цей новий напрям екологічного знання зорієнтований на людей і їхню діяльність. Чим більше люди будуть враховувати наслідки своїх дій з погляду права кожної людини на життя, тим більше вони будуть усвідомлювати свою єдність з природою.

Біологічний напрям у межах екологічного знання виокремлюється з появою першого підручника загальної екології, автором якого був Ю. Одум, «Основи екології». Одна з основних ідей цього підручника – це збереження цивілізації, яка залежить від знань людини про природу, її розумних дій, які

направлені на покращання навколишнього середовища за допомогою гармонійної, розумної діяльності. «...коли «наука про дім» (Екологія) і наука про «ведення домашнього господарства» (Економіка) зіллються, і коли предмет Етики розширить свої кордони, і вмістить в себе поряд з цінностями, зробленими людиною, цінності, створені оточуючим середовищем, тоді ми зможемо стати оптимістами щодо майбутнього людства» [173, с.247]. Це означає, що різнопланові напрями екологічного знання викривають екологічну кризу й показують глобальний характер цієї проблеми.

Початком руху щодо збереження природного середовища вважають вихід у світ книги американської письменниці, морського біолога Р. Карсон «Мовчазна весна» у 1962 році. У книзі були надані факти щодо негативної дії отрутохімічних речовин на диких тварин і місця їх проживання. «...хімікати, котрі розпиляють над полями, лісами і садами, надовго зберігаються в ґрунті, потрапляють потім у живі організми, перетікаючи з одного в другий, отруюючи при цьому все живе» [262, с.59]. Після виходу книги розпочалися переслідування з боку представників хімічної промисловості. «Діло навіть не в тому, що вона виступила проти нерозбірливого використання отрутохімікатів, а в тому, що – на більш глибокому рівні – вона показала байдуже відношення індустріального, технократичного суспільства до світу природи» [262, с.59]. Письменниця екологічні знання, які несли інформацію про отруту й смерть, перетворила на знання про життя. Також і екологічні знання представників Римського клубу не залишили байдужими світову громадськість, і завдячуючи їх зусиллям швидко зростає міжнародна поінформованість про екологічні негаразди.

Екологічні знання, які розпочиналися з природознавства, вийшли на рівень розробки світоглядних концепцій, і головне їх завдання – дослідити взаємодію природних і соціальних систем. Прогресуючий вплив людини на довкілля, неухильне зростання залежності людства від природного середовища зробили екологічну тематику надзвичайно актуальною, яка мала вирішувати нові завдання. Виникає спеціальна наукова дисципліна –

соціальна екологія: «...наука про оптимальну взаємодію природи і суспільства» [230, с.204]. За умов сучасного суспільства споживання, постійного вдосконалення науки й техніки зростає навантаження на природу. А отже, більшого значення набуває те, якими екологічними знаннями й принципами буде керуватися кожна людина й суспільство в цілому. Розглядаючи соціальну екологію як науку про оптимальне співвідношення біосоціальних сутнісних сил людини й систем природи як абсолютної цінності життя, суспільство віднаходить причини екологічної кризи й засоби її ліквідації.

Вивчаючи сучасний розвиток суспільства, його модернізацію, економіку, політику, польський філософ З. Краснодембський намагається пояснити причини виникнення екологічної кризи у роботі «На постмодерністських роздоріжжях культури». «Екологічна проблема – це одна з тих принципових проблем, що збуджує рефлексію. Вона виникла внаслідок того, що зникло розмежування між природою й суспільством. Ми усупільнили природу: вона перестала виконувати роль того, що оточує суспільство, й стала чимось внутрішньосуспільним, для нас природа вже перестала бути ворожим і диким простором, який треба підкорити й культивувати, вона уявляється нам рахитичним реліктом, в якому вірні опікуни мусять штучно підтримувати життя» [121, с.106]. Одна з причин екологічної кризи пов'язана з розвитком цивілізації, тому зростає роль особистості у вирішенні екологічних питань. Дуже важливо, щоб екологічні знання містили уявлення про потребу, з одного боку, соціального й науково-технічного прогресу, всебічного та гармонійного розвитку людини, а з другого – нормального функціонування біосфери та покращання її стану. «...кордони прогресу розкрили, з однієї сторони, граничні можливості нашої планети, а з іншої – показали у новому світлі етичні проблеми сучасності, оскільки наші дії мають подолати можливе нанесення збитків майбутнім поколінням» [277, с.149] – пише німецький філософ Р. Симон-Шаєфер. Співвідношення глобальних проблем людства і способів їх вирішення

трансформуються у проблему гуманізації особистості і світу. Побудова гуманістичного майбутнього можлива лише за умови чіткого знання глобальних проблем і прогресу, що був би спрямований на людські цінності. Як зазначав Г. Йонас, «...відбулося якісне підвищення ціннісного значення буття, визначивши граничну актуальність нашої відповідальності за нього» [277, с.7]. Тому відповідальність за майбутнє, а відтак питання гуманістичного прогресу, матиме місце лише тоді, коли центральне місце займатиме становлення прогресу з огляду на екологічні знання.

Співвідношення етики й екології, еволюцію екологічної кризи досліджує А. М. Єрмоленко в монографії «Соціальна етика та екологія», де автор показує, що однією з найважливіших проблем за умов екологічної кризи постає криза моральних норм і цінностей: «...екологічна криза, яку ми переживаємо нині, є свідченням кризи моральної. Адже природне довкілля – це умова нашого життя у світі, а етика – це умова нашого людського життя у світі. А разом вони визначають життя людини загалом як універсальної істоти у Всесвіті» [77, с.10]. В основі екологічної кризи лежить ставлення людини до природи, руйнуючи природу, людина знищує сама себе. «Проте це не тільки криза ставлення людини до природи. Це криза сучасної доби, сучасної цивілізації, криза всіх її інституцій і систем: політики, економіки, науки, виховання. Однак передусім – це морально-етична криза» [77, с.15]. Тобто, екологічна криза являє собою не лише кризу, що відбувається у ставленні людини до природи, а насамперед кризу людини.

Л. В. Сторіжко в монографії «Людина у психоаналізі: філософська інтерпретація проблеми несвідомого» пояснює, з чим пов'язана духовна криза людини, звертає увагу на основні риси цієї кризи: «Головні риси цієї кризи – це змертвіння життя, автоматизація людини, її відчуження від самої себе та від природи. Зведення в абсолют раціоналізму та інтелекту призвели західну особистість до того, що «Я» перетворилося на ізольований інтелект, який становить сутність людини. Головною метою інтелекту є контроль над природою та виробництво дедалі більшої кількості речей» [210, с.166]. У

цьому випадку прагматизм переважає інші цінності, тобто «мати» переважає над «бути» [210, с.166]. Дуже важливо, щоб емоційне ставлення до природи не відривалося від морального ставлення до неї, а в межах морального ставлення моральні почуття б доповнювались раціональним усвідомленням смисложиттєвої цінності природи.

Реалістична картина буття сучасної людини може бути представлена у вигляді трьох світів, тобто світу внутрішнього, світу суспільного і світу природного. Буття людини складається з їх цілісності, тобто в такому єднанні, коли визначається гранична ситуація «жити або не жити». Тому інтеграція цих аспектів буття людини наближається до віталізму. Відповідно «його природність розуміється не в руслі класичної традиції як тілесність, а розглядається через призму історичного процесу в поєднанні усіх аспектів особистого буття людини і в їх визначальній якості отримує статус ековіталістичний» [57, с.187] – пише В. І. Гур у розділі «Новый антропологизм „этики ответственности“» монографії, де він використовує метод конструктивного раціоналізму, який стає основою принципу ековіталізму. «У теоретичному плані використання філософсько-етичних установок критичного раціоналізму пов'язано з необхідністю надання морально-ціннісних орієнтацій як масштабами діяльності характеристик достовірного знання, що означає досягнення їхньої єдності зі знанням дійсних реалій життєдіяльності людини і суспільства... Основні цінності належало включити в процес пізнання, в якому б було досягнуто сукупної єдності знання про суще і належне» [57, с.93]. Сучасне буття людини можна розглядати як граничну ситуацію – «жити або не жити», яка вказує на дві сторони буття, а відтак на ековіталістичний підхід до її моральних засад. Цілепокладання опосередковується відношенням до природи як абсолютної цінності, а самоосмислення людиною себе визначається цінністю життя на основі природи, що має стати новим підходом у відносинах людини з природою та новою сутнісною характеристикою сучасного екологічного знання.

Актуальність цієї теми зумовлена глобальністю проблеми й розширенням сфери екологічного знання на сучасну освіту. «...протиставлення людини природі є онтологічною даністю, воно закладено в антропогенезі з самого початку виникнення людини та її подальшого розвитку. Таке протиставлення проявляється по-різному в різних історичних епохах, інколи воно поставлено досить гостро, призводячи подекуди навіть до екологічних катастроф. Тому екологічна проблема є вічною, її можна тільки порушувати і вирішувати, та навряд чи можливо вирішити остаточно» [77, с.91].

Можна сформулювати нове визначення екологічного знання на основі принципу ековіталізму, тобто абсолютної цінності життя. «Екологічні знання – це знання про стан природи у співвідношенні з активною діяльністю людини, знання природних явищ в їх причинних зв'язках з виробничою діяльністю, відношення до природи на підставі об'єктивних законів, що визначають їх сутнісні характеристики, їх принципи існування, тобто те, що є і що має бути в процесі діяльності людини з точки зору розуміння природи як абсолютної цінності життя». Для цього слід виховувати не просто почуття любові до природи, відповідальне ставлення до неї, але й уміння особистості бачити за природою іншу людину з її життєвими цілями. Таке екологічне знання стає новою засадою екологічної освіти. Метою і змістом її є формування життєво-ціннісних орієнтацій особистості, що передбачає високу екологічну культуру й відповідальність, а звідси актуальною стає філософія освіти, тому що з її позицій можна максимально сприяти екологізації сучасної людини відповідно до вимог європейського вибору. «Філософія освіти формує образ людини майбутнього, зорієнтовуючи та змістовно наповнюючи педагогіку новими знаннями, методами, способами, цілями, котрі через процес освіти втілюються у формуванні внутрішнього світу конкретного покоління» [177, с.260]. Нова соціальна, економічна, політична, культурна ситуація, у якій живе нині українське суспільство, має низку світоглядних, методологічних питань стосовно екологічного знання в освітньому процесі,

стосовно екологічних загроз тощо. Усі вони потребують ґрунтового філософського осмислення, а це є завданням саме філософії освіти.

«Якщо у всесвітніх масштабах більшість глобальних тенденцій не надто чітко окреслена, то на регіональному рівні їхня рельєфність доволі чітко окреслена» [38, с.61]. Тому для вирішення сучасних екологічних питань в Україні в умовах розвитку інформаційного суспільства необхідно зрозуміти, що «...пошуки ефективних засобів освіти й виховання не можуть здійснюватися без ґрунтового аналізу економічної, політичної та культурної ситуації в суспільстві, без їхнього зв'язку із системою освіти й виховання. Структурно-функціональний підхід дозволяє розглянути будь-яку конкретну систему освіти як окрему соціальну структуру, сферу суспільного життя, тісно пов'язану з економікою, політикою і культурою...» [202, с.293-294] – пише З. Ф. Самчук у своїй статті «Концептуальні пріоритети науково-освітньої сфери як елемент системи суспільної модернізації». Лише за таких умов можна максимально сприяти розв'язанню сучасної екологічної кризи.

У підсумку варто зауважити, що для вирішення сучасних екологічних питань в умовах розвитку інформаційного суспільства необхідно зрозуміти особливості становлення екологічного знання на кожному етапі, еволюція якого у розвитку людства пройшла довгий шлях: від первісних форм до складного філософського світогляду. Кожен історичний етап мав свої особливості, які відображалися у свідомості людей і приводили до зміни світогляду, а отже мали свої підходи у відносинах з природою, що призвело в результаті до реалій сьогодення. Статус екологічного знання постійно змінювався від суто біологічного до зорієнтованого на філософсько-світоглядне бачення екологічної проблематики, що підсилило раціональне усвідомлення смисложиттєвої цінності природи. Відомо, що отримуючи екологічні знання, людина відкриває по-новому навколишній світ, починає розуміти значення багатьох принципів, законів, зв'язків у природі. Те, чим стане природа для людини, яким буде ставлення до неї, залежить від екологічної культури кожної особистості. Отже, побудова гуманістичного

майбутнього можлива лише за умови отримання гідної до сучасних вимог освіти, основною компонентою якої будуть екологічні знання. Одна з необхідних засад підготовки особистості до життя в суспільстві – засвоєння систематизованих екологічних знань, перетворення екологічних знань в екологічні переконання, які регулюватимуть людську діяльність щодо природи як абсолютної цінності життя. Розуміння людиною екологічних питань з такої позиції дає змогу вести мову про нову – екологічну картину світу, тобто визнання цілісності, єдності світу й людини, відповідальності людини за природу, за гармонізацію їх відносин. Для сьогодення розв’язання екологічних проблем необхідне комплексне поєднання освітніх, екологічних, економічних, соціальних, політичних та інших факторів у сучасному суспільному розвитку.

1.2. Філософія освіти як методологія дослідження екологічної освіти

Філософія освіти є методологічною засадою екологічної освіти. Сукупність її світоглядних позицій зумовлює становлення екологічного світогляду особистості як цілісного суб'єкта екологічної культури. При цьому відбувається не лише філософське осмислення самого процесу отримання екологічного знання, уміння, навичок, але й формування життєво-ціннісних орієнтацій. Відповідно, становлення екологічно зорієнтованої особистості, вивчення і розв'язання глобальних екологічних проблем сучасності можливе з використанням методологічного потенціалу та можливостей саме філософії освіти.

Наше наукове дослідження – це форма пізнання екологічної дійсності, яке здійснюється цілеспрямовано, а отже має певну структуру, особливості, а одне з найважливіших його завдань – це потреби сучасної практики. Слід зазначити, що посилено екстенсивна господарча діяльність людини спричинила загрозу якісних змін біосфери, тому актуальність дослідження зумовлена загостренням глобальних проблем сучасності, посиленням загрози екологічної катастрофи. «Загострення глобальних проблем залишає людству досить мало часу на їх вирішення. Тобто зараз існує дві можливості: або людство знайде нову парадигму такого вирішення та розробить механізми її впровадження через реформування освітніх систем у формуванні нових видів практичного світогляду, або усі ми приречені на загибель» [177, с.267]. Філософія освіти як методологія екологічної освіти дозволяє вирішити цю проблему, про що йдеться в монографії, зокрема у розділі «Ідейно-світоглядні засади подолання ціннісного розколу», де З. Ф. Самчук формулює універсальне правило щодо розв'язання екологічних і будь-яких інших проблем: «...розв'язання будь-якої проблематики реально претендує на успіх лише в тому випадку, якщо адекватно сприймає сутність, глибину і формат проблемного поля і вживає адекватні (себто необхідні й достатні) засоби,

методи, механізми і т.п. для переконливої відповіді на запитання, породжені фактором проблемності. Якщо проблема перейшла в площину комплексної, то її можна розв'язати лише комплексними засобами і методами» [38, с.64]. Це означає, що екологічна проблема є комплексною проблемою і розв'язати її можна лише в комплексі з іншими чинниками. Одним з аспектів її розв'язання є екологічна освіта, а сучасні методологічні засади філософії освіти є основою комплексного підходу до їх вирішення.

Сучасні засади філософії освіти дають змогу досліджувати екологічну освіту на трьох рівнях, а саме емпіричному, теоретичному і методологічному. «Філософія освіти, як наукова галузь теоретико-методологічного спрямування, підійшла до більш чіткого окреслення свого предметно-наукового поля, спираючись на раціональні методи, вона прагне створити цілісну картину сфери освіти та відносин людини у ній, виробити систему знань про фундаментальні засади її розвитку» [177, с.273]. Це вимагає від сучасної системи освіти нового змісту знань, які будуть одночасно інформаційними, нестимуть ціннісно-екологічне навантаження щодо кризового стану природи, екологічними щодо її виробничої діяльності. Ці та інші особливості роблять актуальною методологію філософії освіти, з допомогою якої відбувається формування життєво-ціннісних орієнтацій, які творять новий тип особистості, здатної мислити екологічними категоріями.

У роботі при виборі методів враховано сучасні тенденції методологічних досліджень, а тому було застосовано класичні й некласичні методи, які взаємодоповнюють один одного. «Екологічна проблема є предметом дослідження цілого комплексу наук, який можна назвати соціально-екологічним комплексом. Як і інші комплексні проблеми, вона представляє собою предмет цілісного дослідження, вимагаючи органічної єдності і взаємодії різних наук з метою сумісного вивчення даного предмету і синтезування в єдине ціле всіх результатів, одержаних різними способами і прийомами» [266, с.90].

Проблема відношення людини й природи впродовж багатьох тисячоліть викликала суперечки багатьох філософів і філософських шкіл, тому було досліджено етапи становлення екологічного знання, його формування й розвиток у хронологічній послідовності методом аналітичних узагальнень та за допомогою історичного й логічного методів. «Історичний підхід являє собою по суті погляд із минулого в теперішнє і далі – в майбутнє з установкою закономірного генетичного зв'язку явищ і процесів, їх «розвертання»... Теперішнє – ключ до минулого, а минуле – основа пізнання теперішнього і передбачення майбутнього...» [206, с.67].

Щоб з'ясувати реальну екологічну ситуацію, необхідно знати генезис і розвиток екологічної діяльності, вивчити історичний досвід, проаналізувати події, факти, попередні екологічні теорії, їх виникнення, становлення та розвиток. Як підкреслював Секст Емпірик, щоб історичний метод не привів до «безладного констатування» [203, с.109], необхідно його доповнити логічним методом тому, що основою взаємодії історичного й логічного методів є їх внутрішній зв'язок. Діалектична єдність історичного та логічного методів потребувала того, щоб логічне мислення відповідало становленню екологічного знання, при цьому виокремлювало з еволюції все суттєве та відтворювало становлення логічно.

У різні історичні епохи був різний рівень розвитку науки, культури, техніки, що й вплинуло на характерне лише для даної епохи відношення людини до природи. Це дало підстави розглядати історію екологічного знання багатогранно, враховувати всі відхилення. «Отже, логічно відтворена історія – це дійсна історія, звільнена від всього несуттєвого, випадкового» [130, с.88]. Ми мали змогу дослідити емпіричну історію екологічного знання та його становлення і визначити, що сучасні екологічні проблеми людства перетворились у якісно нові, тобто глобальні за своїми масштабами. У зв'язку з цим одним із завдань філософії освіти постало завдання гуманізації екологічного знання. «Методологічні зміни відбулися і в екологічній науці. Чинниками удосконалення методології сучасних екологічних досліджень

стали гуманізація та аксіологізація екологічного знання» [63, с.153]. Використання методологічних засад філософії освіти дає змогу застосувати ековіталістичну концепцію щодо становлення нового екологічного знання, що створює усі передумови для розвитку і впливу життєво-ціннісних орієнтацій сучасної людини на її екологічну діяльність.

Щодо пошуку методології для дослідження концепції екологічної освіти необхідно було звернутися до філософії, до універсальних філософських методів тому, що «філософія як любов до мудрості набуває реального статусу практичної філософії саме через заохочення до визначення стратегій побудови, функціонування та розвитку систем виховання й освіти» [70, с.229], що безпосередньо використано в методологічних засадах дослідження. «Освіта як сфера життєдіяльності людей і як соціальний інститут являє собою вельми складний соціальний організм, що діє за об'єктивними законами природи та суспільства. Саме ця складність та соціальний характер дозволяють зарахувати освіту до числа складних соціальних систем, чи, інакше, соціальних підсистем» [177, с.169]. Тому особливу увагу приділили системному методу, який використовували для пізнання складних наукових концепцій екологічної освіти. Методологічною специфікою системного методу є те, що за мету дослідження приймали вивчення закономірностей і механізмів існування складної цілісної системи: «людина – природа», «суспільство – природа», система екологічної освіти й виховання тощо. «Тому, всякий конкретний фрагмент живої природи необхідно розглядати в зв'язку з усіма іншими» [97, с.22-23]. Слід зазначити, що «кожна компонента системи «людина – природа» зв'язана з іншими і вкладає свою частку в життєво важливі процеси всієї системи незалежно від того, чи це окрема група, чи вся біосфера. Тому, методологічна специфіка системного підходу засвідчує, що мета дослідження полягає у вивченні механізмів утворення складного об'єкту з певних складових» [110, с.54]. Отже, однією з умов дослідження системи екологічної освіти є розкладання її на підсистеми: екологічне знання і виховання, а підсистеми на елементи:

екологічна свідомість, екологічна діяльність тощо. Екологічна освіта розглядається як система, що об'єднує певну множину взаємодіючих елементів в єдине ціле; взаємозв'язок системи і її складових підпорядковується діалектиці цілого і часткового, загального і окремого [75, с.18]». Наприклад, екологічний світогляд є складною системою і в той же час є елементом системи освіти. Структурні та функціональні компоненти екологічного світогляду як освітнього явища забезпечують його цілісність і системність. Досліджуючи екологічну освіту як цілісну систему у взаємодії всіх її компонентів, можна зауважити, що «дана система має зв'язки з елементами, які її утворюють, тобто екологічне виховання, екологічне знання тощо. Отже, системний підхід являє собою систему, утворену з сукупності логічних прийомів, методичних правил та принципів теоретичного дослідження...» [110, с.57]. Екологічну освіту необхідно вивчати системно для того, щоб знати і вміти застосовувати екологічні знання на практиці. Системний метод дає змогу врахувати зв'язки системи екологічної освіти у відношенні з навколишнім середовищем, що відкриває перспективи для передбачення екологічних наслідків, а значить, і для попередження екологічних катастроф. Отже, системний підхід «...зобов'язує будувати екологічну освіту в тісному зв'язку з усією системою освіти. Разом з тим цей процес повинен носити неперервний характер, охоплюючи всі етапи дошкільної, шкільної та подальшої освіти» [250, с.71]. Неперервність в екологічній освіті ґрунтується на закономірному зв'язку навчального процесу з віковими особливостями тих, хто навчається. Розвиток системного підходу свідчить про його зв'язок з діалектикою. Втілені у ньому принципи дослідження, зокрема сходження від абстрактного до конкретного, єдності аналізу та синтезу, логічного й історичного тощо є компонентами діалектичної методології наукового екологічного пізнання.

Застосовуючи діалектичний метод для нашого дослідження, можна розв'язати ряд питань. «...точне уявлення про всесвіт, про його розвиток і про розвиток людства... може бути здобуте тільки діалектичним шляхом...» [145,

с.23]. Діалектика виступає як світогляд і метод, що максимально відповідає гуманістичному характеру сучасної екологічної науки й екологічної культури. «А для діалектики, для якої є істотним те, що вона бере речі та їх розумові відображення в їх взаємному зв'язку, в їх зчепленні, в її русі, в їх виникненні і зникненні, – такі процеси... тільки підтверджують її власний метод дослідження. Природа є пробний камінь для діалектики» [145, с.22]. Діалектичний метод, заснований на знаннях законів розвитку природи, суспільства та пізнання, дозволяє виявити внутрішні та зовнішні протиріччя, розкрити їх зв'язок. Всесвіт – це єдиний організм, де кожна частина природи нерозривно пов'язана з іншими, а діалектичний метод розглядає всебічно ці частини і явища природи. Він допомагає пізнати невідомі сторони взаємодії природи й суспільства, значення природи в житті окремої особистості. Цей метод орієнтує на більш раціональне використання природних ресурсів, вдосконалення соціально-екологічної діяльності, формування екологічної свідомості й культури тощо. Завдяки діалектичному методу виявляються основні етапи й визначаються загальні питання в процесі дослідження екологічної освіти й виховання, формується діалектичний шлях їх пізнання від явища до сутності.

Варто зауважити, що для дослідження складних екологічних проблем і шляхів їх вирішення методологія філософії освіти також застосовує діалоговий метод, тобто зведення протилежностей для розкриття їх проблемного поля, постановки завдань і їх розв'язання. Саме діалоговими методами між суспільством і природою, між людиною і природою тощо досягається вирішення складних екологічних суперечностей як у теоретичному плані, так і в практичній діяльності.

У дослідженні застосовано методи аналізу і синтезу. Вони доповнюють один одного, тому що аналіз намагається передбачити перехід від цілісного вивчення природи, екологічної освіти, екологічного виховання тощо до розгляду їх будови, властивостей і зв'язків. Таким чином, аналіз фіксує ті специфічні особливості, що відрізняють частини цілого, а синтез у свою чергу

виявляє загальні й суттєві положення, що поєднують частини в одне ціле. Аналіз і синтез знаходяться у діалектичній єдності, а наукове екологічне пізнання є і аналітичним, і синтетичним: «...коли аналіз змінюється на синтез, об'єкт «відновлюється» теоретико-синтетично. В ході такого синтезу враховується діалектика зовнішнього і внутрішнього, сутності і явища, необхідності і випадковості і інших антиномічних пар категорій. Об'єкт екології пізнається як цілісне утворення на основі знання особливостей протікання процесів на різних рівнях його організації» [206, с.72].

Досліджуючи сучасний екологічний стан в Україні, особливості екологічної складової освіти тощо, використовували методи дедукції і індукції, що дає можливість детальніше дослідити екологічні процеси. «Індукція і дедукція зв'язані між собою з такою необхідністю, як синтез і аналіз... потрібно намагатись застосовувати кожен на своєму місці, а цього можна добитись лише в тому випадку, якщо не випускати з уваги їх зв'язок між собою...» [146, с.504-505]. Ці методи доповнюють один одного. «Індуктивне дослідження передбачає використання загальних теорій, законів, принципів, тобто охоплює момент дедукції, а дедукція, відповідно, неможлива без загальних положень, отриманих шляхом індукції» [130, с.83-84]. Досліджуючи закономірності розвитку екологічного мислення, процеси пізнання К. Д. Ушинський зауважує: «В індуктивному процесі мислення ми знайшли той розумовий процес утворення понять із суджень, а в зворотному, дедуктивному, процесі ми побачили розкладання понять на судження, з яких вони склались. Джерелом індукції є свідомість; а джерело дедукції – самосвідомість; перше властиве людині і тварині; друге виключно належить людині... Обидва ці процеси, індуктивний і дедуктивний, ми б назвали процесом розуміння» [224, с.461]. Це дає підстави досліджувати, починаючи від простих первинних відчуттів природи до складних розумових процесів її осмислення, при цьому користуючись методами індукції і дедукції.

Необхідність цілісного вивчення природи робить актуальним у цьому випадку метод сходження від абстрактного до конкретного, який передбачає

рух екологічної думки до всебічного та цілісного розумового відтворення об'єкта природи. Це метод, згідно з яким екологічне мислення йде від конкретного в реальній дійсності до абстрактного в екологічному пізнанні і навпаки.

Також у дослідженні було використано метод герменевтики. Мета герменевтики полягала в тому, щоб зрозуміти підтексти екологічних теорій, які потребували тлумачень. Першочергово це стосувалося вивчення еволюції екологічного знання, становлення екології як науки, появи екологічної освіти тощо. Загалом екологічне минуле можна зрозуміти лише шляхом тлумачення окремих джерел, у яких відтворено життя тієї чи іншої епохи. В. Штейнмайер писав, що «Грецьке слово *hermeneuein* означає дещо, що само по собі зрозуміло, для кожного (в тому числі і для самого себе) зрозуміло, а також викладено в тексті, передано в думці, витлумачено на різних мовах. При цьому викладення, передача і тлумачення спираються на те, що викладається, передається, тлумачиться, на дещо таке, що не проходить, не змінюється і не конструюється, а залишається тим, що є, і в тому що воно є, залишається винятково ясным і зрозумілим» [260, с.4]. Метод герменевтики дає можливість наблизитися до розуміння змісту екологічного знання, екологічної освіти, екологічної культури тощо.

Було проведено соціологічні дослідження з метою з'ясування думок та оцінок студентської молоді щодо вирішення екологічних проблем, з якими пов'язані актуальні проблеми сучасності, з метою вивчення рівня екологічних знань, що є важливим при розв'язанні проблем у взаєминах людини й природи, у розвитку екологічної освіти, у подоланні екологічної кризи та пошуку шляхів їх вирішення.

Це дає підстави розглядати соціально-політичні, господарсько-економічні відносини в суспільстві як такі, що ґрунтуються на екоаксіологічних засадах, як явища поліаспектні, які мають бути предметом першочергових сучасних наукових досліджень філософії освіти, тому що «Сучасна екологічна проблематика надзвичайно багатоманітна і стосується

не тільки природоохоронних аспектів, а й у цілому культури суспільного споживання, тенденцій розвитку соціуму, соціальної захищеності. Будучи багатогранною і поліаспектною, екологічна проблематика водночас залишається комплексною, інтегральною і неподільною» [38, с.64]. При цьому важливе методологічне значення має ековіталістичне розуміння єдності морально-етичного й політико-економічного підходів до проблеми взаємодії людини й природи. У зв'язку з цим необхідно застосовувати комплексний підхід у вирішенні даного питання як такий, що буде враховувати економічні, політичні, управлінські, екологічні аспекти. Це дасть змогу забезпечити формування збалансованої державної політики в екологічній сфері, тобто переходу до екологічно зорієнтованої моделі ринкової економіки, необхідної для розбудови сталого розвитку суспільства.

Можна констатувати, що для вирішення сучасних екологічних проблем необхідна нова національна політика у сфері відносин «людина – природа», яка була б пов'язана із системним реформуванням українського суспільства, що знаходиться серед глобальних цивілізаційних розломів. «Відтак, необхідно втілювати в життя комплексну природоохоронну політику та раціональний режим господарювання, які якісно змінять екологічний стан України на краще, упереджуватимуть техногенні катастрофи й запобігатимуть критичним навантаженням на довкілля» [38, с.64]. За таких умов досить вчасним є затвердження Верховною Радою України Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», прийнятого 21 грудня 2010 р. У цьому документі визначено завдання екологічної політики України:

- підвищення рівня суспільної екологічної свідомості;
- поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки;
- досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища;

- інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління;
- припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі;
- забезпечення екологічно збалансованого природокористування;
- удосконалення регіональної екологічної політики тощо [80]. Реалізація цих завдань можлива при виконанні наступних видів діяльності:
- оцінка впливу стратегій, програм, планів на стан навколишнього природного середовища;
- екологічна експертиза та оцінка впливу об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища;
- законодавство у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- освіта та наукове забезпечення формування і реалізації національної екологічної політики;
- моніторинг стану довкілля та контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки;
- міжнародна співпраця у сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки [80]. Відповідно до цього філософія освіти як методологія екологічної освіти надає принципи її формування та розв'язання екологічних проблем сьогодення.

Національну політику у сфері відносин «людина – природа», яка стосується шляхів розв'язання сучасних екологічних загроз, також пов'язують із необхідністю впроваджувати у виробництво інноваційні технології. Автор статті «Ноофутурологія ХХІ століття: умови порятунку популяції *Homo Sapiens Sapiens*» К. В. Корсак у своїй науковій праці досліджує питання, які стосуються нових знань щодо здолання екологічного колапсу: «Виникають серйозні сумніви в здатності *Homo Sapiens Sapiens* усвідомити себе і не поповнити список видів, які зникли з біосфери за мільярди років її існування» [118]. На основі дослідження нових наукових

відкриттів автор пропонує «...засоби і методи забезпечення тривалого розвитку людства (маючи на увазі його мудрі дії для забезпечення стійкості соціуму і біосфери, для усунення загрози колапсу-XXI)» [118], який пророкують сучасні футурологи. Автор заперечує подібні висловлювання щодо можливого екологічного колапсу і пояснює: «Підставою для оптимізму стало виявлення серед численних нових нанотехнологій групки екологічно нешкідливих, здатних ліквідувати колапс-XXI» [118], називаючи їх «Ноотехнології» на честь їх екстремальної мудрості» [118]. У результаті автор статті робить висновок: «...ноопрогрес можливий, а світ буде рухатися не до «тотального уряду і глобальної Держави», а до розосередження розселення, до автономії і самодостатності сімей. В цьому випадку до нуля знизиться ймовірність виникнення небезпечної державної «пасіонарності». Будуть назавжди виключені причини не тільки загарбницьких воєн, які зазвичай виявляються наслідком масових психозів манії величі, а й глобальної міграції, що несе в даний час загрозу найгостріших локальних конфліктів і втрати політичної стабільності цілих держав» [118]. Це означає оптимістичний прогноз на майбутнє, який можливий завдячуючи ноотехнологіям і ноомудрості людини.

Своє продовження питання ноотехнологій отримало в колективній монографії «Модернізація змісту вищої природничої і технічної освіти в умовах переходу до нанотехнологій», де автори аналізують найновіші наукові досягнення і прогнозують їх можливі наслідки для розвитку освітньої і наукової сфер. Аналізують етапи екологічних криз, третю інформаційну екологічну кризу вважають найвищою «...на частину «третьої хвилі» припав момент усвідомлення людством факту невідворотності настання колапсу – повного занепаду – через накопичення індустріальних забруднень довкілля та брак наявних природних ресурсів для забезпечення людства, яке продовжує зростати в ритмі 3 людини за секунду» [154, с.10]. Автори акцентують увагу, що через упровадження інновацій у вигляді ноотехнологій можливе збереження людства і вихід його з глобальної екологічної кризи, і

пропонують дати назву четвертій хвилі «ноохвиля», «„четверта хвиля“ – позначення нового цивілізаційного «стрибка», що спиратиметься на ноотехнології (попередні три спираліся на аграрні, індустриальні та інформаційні технології)» [154, с.12]. У цій монографії авторським завданням було надати читачам науково обґрунтоване, позитивне бачення майбутнього.

Задля дослідження екологічних інноваційних технологій, з'ясування рівня успішності й функціонування системи нової національної екологічної політики було застосовано прогностичний метод щодо підготовки прогнозів для бажаного вирішення екологічних проблем. Метод прогнозування застосовують до розробки комплексних програм з охорони природи, глобальних прогнозів розвитку людства тощо. Він заснований на принципах спеціальної обробки науково-екологічної, філософської, освітянської інформації, що враховують її властивість випереджати розвиток прогресу, освіти, науки, техніки.

Проблемний метод застосовано для здійснення структурування екологічних завдань, що передбачає визначення комплексу екологічних питань, їх класифікацію, характерні особливості, системні зв'язки. Завдання полягає не лише в проблематизації екологічної ситуації, а й у тому, щоб виявити альтернативи, позначити можливі напрями дослідження проблемних питань, а також шляхи розв'язання можливих екологічних наслідків у непередбачуваних ситуаціях і за допомогою ековіталістичного підходу. «Це означає, що їх розв'язання виявиться по-справжньому ефективним лише за умов комплексного підходу. Відтак, необхідно втілювати в життя комплексну природоохоронну політику та раціональний режим господарювання, які якісно змінять екологічний стан України на краще, упереджуватимуть техногенні катастрофи й запобігатимуть критичним навантаженням на довкілля» [38, с.64].

Зазначені методи спроможні оцінювати й прогнозувати розвиток екологічної освіти, формувати життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини.

Можна зробити висновок, що здолання глобальних екологічних загроз потребує становлення нової людської свідомості, складовими якої є екологічна відповідальність і екологічна культура, а це зумовлює провідне місце екологічної освіти у структурі державної екологічної політики, успішність функціонування та вдосконалення якої залежить від нерозривної взаємодії послідовних заходів у царині економічної, соціальної, управлінської, політичної складових, здійснюваних як державою, так і громадянським суспільством.

Варто зазначити, що пошуки виходу з екологічної кризи шукають і в царині філософії, оскільки філософія освіти, досліджуючи граничні ситуації, дає узагальнену відповідь на кризові екологічні питання, а тому здатна розробляти, а також і покращувати механізми оптимізації екологічної діяльності. Філософське дослідження актуальних екологічних проблем відкриває нові суттєві можливості для розвитку системи екологічної освіти в її соціокультурному оточенні. Розгляд екологічних проблем у межах філософської методології дає можливість досліджувати взаємозв'язок соціальних, економічних, політичних, екологічних та освітніх питань, що досить важливо для проектування екологічної діяльності.

Філософія освіти, порівнюючи різні концепції екологічної освіти, досліджуючи та аналізуючи їх сутнісні характеристики, знаходить нові засади для сучасної освіти, що можуть стати базою для прийняття рішень з досить складних і різнобічних екологічних питань.

Важливо підкреслити, що екологічна криза має також і філософські витоки, а тому пошуки виходу з цієї кризи мають здійснюватися у колі філософії освіти. Філософія освіти на системних засадах констатує екологічну кризу і зі сфери загальних роздумів і розмов про неї переводить її у простір міжсистемних зв'язків, де може когнітивно досліджуватися будь-яка частина її проблемного поля. «Адже світоглядний та методологічно-концептуальний смисл філософських категорій розкривається не стільки в рамках окремих систем знань, скільки у міжсистемному полі їх взаємодії.

Саме в такому полі філософські категорії розкриваються як загальні, а філософія освіти може виконувати свої узагальнюючі функції по відношенню до різноманіття сучасної освітньої теорії та практики, створюючи спільний фундамент для інтеграції цього різноманіття» [177, с.251]. Методологія філософії освіти також здатна моделювати стратегії практичної діяльності людини із складними системами: екологічними, соціальними, освітніми тощо, є засадою для розуміння сутнісних характеристик екологічної освіти.

У підсумку варто зазначити, що методологія підходу до екологічного знання, екологічної освіти дозволяють зрозуміти не лише сучасні екологічні проблеми концептуального характеру, а й сформувати засади екологічної діяльності. Аналізуючи методологічний інструментарій цієї роботи, слід зазначити, що найбільш ефективними методами, які дали можливість творчо використовувати різні аспекти дослідження, зокрема етапи становлення екологічних знань, були історичний і логічний методи. Вивчаючи різноманітні підходи стосовно побудови системи екологічної освіти, актуальним постає питання щодо її методологічних засад, за допомогою яких можливе визначення предмету, мети, завдань і цілей.

Системний підхід та діалектичний метод дали можливість різнобічно й глибоко охопити відношення людини до природи як предмета дослідження, розвиток екологічної освіти. При цьому, щоб зрозуміти підтексти теорій, які потребували тлумачень, користувалися методом герменевтики. Філософія освіти як методологія дослідження передбачає використання багатьох методів таким чином, щоб вони могли відображати різні сторони екологічної освіти й довести значимість екологічного знання для сучасної освіти.

Встановлено, що одним із найважливіших завдань філософії освіти є формування з допомогою екологічного знання нового екологічного світогляду, який би зміг розв'язати найгостріші екологічні суперечності як у глобальних, так і в регіональних масштабах. Тому такий інтерес виникає до філософської проблематики саме в екологічній діяльності, яка спроможна об'єктивно та усвідомлено вирішувати глобальні екологічні проблеми.

Сучасна філософія освіти розглядається як стратегічно важлива сфера українського суспільного життя та поглиблення його інтелектуального потенціалу, який є гарантією вирішення актуальних екологічних проблем, що є змістовними характеристиками екологічної освіти.

Висновки до першого розділу

У процесі дослідження розглянуті етапи розвитку екологічного знання показали, що саме екологічні знання не лише пояснюють невідомі сторони дійсності, а й сприяють розумінню єдності людини й природи. Екологічні знання пройшли складний шлях еволюції, починаючи з первісних донаукових форм стихійного знання до знання сучасних реалій. В епоху античності натурфілософи створили загальне вчення про природу, що дало початок природознавству. Вони здійснили перехід від міфологічного до раціонального типу світогляду й започаткували екологічно-наукове знання. Епоха Середньовіччя відзначається теоцентризмом, початком формування антропоцентричного типу світогляду, концепцією підкорення природи. Екологічні знання епохи Відродження мали практично-прикладний характер завдяки антропоцентризму та механістичному підходу до пізнання природи й людини. Упевненість людини у своїй зверхності над природою зростала у міру розвитку науково-технічного прогресу, який містив у собі загрозу для навколишнього середовища і для людини. Узагальнюючи проблеми суспільства, людини й природи, марксисты будували свої екологічні знання на основі діалектичного та історико-матеріалістичного розуміння світу. Екологічні знання, які розпочиналися з природознавства, вийшли на рівень розробки світоглядних концепцій з метою дослідження взаємодії природних і соціальних систем із зорієнтованістю на філософсько-світоглядну проблематику в межах відношення «людина – природа». В умовах інформаційного суспільства, постійного вдосконалення науки й техніки зростає навантаження на природу. Відповідальність за майбутнє людства, а отже й питання гуманістичного прогресу, матимуть місце лише тоді, коли центральну позицію займе становлення прогресу з огляду на екологічні знання. Головне місце буде належати аксіологічним аспектам у відношенні до природи як до абсолютної цінності життя, а екологічні знання будуть

вирішувати глобальні проблеми людства. Тому екологічні знання є сутнісною засадою екологічної освіти, яка передбачає засвоєння систематизованих екологічних знань і сприяє формуванню екологічної свідомості. Важливо зазначити, що проблемне поле екологічного знання інтенсивно розвивається і характеризується невирішеністю багатьох проблем, звідси й набуває актуальності дане питання.

Узагальнюючи методологію роботи, зауважимо, що екологічне знання може бути досліджене лише в результаті раціонального мислення на базі логічних висновків, тому таке знання несе в собі діалектичне єднання раціонального й чуттєвого. Екологічна освіта є синтезом екологічного знання й філософських концепцій, виступає як система, яка поєднує конкретні природничо-наукові дослідження, філософські узагальнення, етичні й естетичні аспекти. Синтез екології і філософії, що є необхідною умовою для формування екологічної освіти, обумовлений розвитком екологічного знання. Слід зазначити, що найбільш ефективними методами, які дали можливість творчо використовувати різні аспекти дослідження, були історичний і логічний методи, системного підходу, діалектичний, індукції і дедукції, аналізу і синтезу, метод герменевтики.

Ці методи дали можливість різнобічно й глибоко охопити філософський аспект екологічного знання як предмет дослідження, розвиток екологічної освіти, відобразити їх різні сторони й довести значимість екологічного знання для сучасної освіти. Встановлено, що для розв'язання сучасної екологічної кризи основними засадами державної екологічної політики має стати поєднання екологічних, економічних та соціальних факторів у суспільному розвитку, інтеграція екологічного знання у галузеву політику держави.

РОЗДІЛ 2

ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ ІНТЕГРУВАННЯ ЛЮДИНИ В ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

2.1. Становлення екологічної освіти в контексті сутнісних характеристик екологічного знання

Сьогодення українських реалій характеризується кризою екологічної культури, яка зумовлена низьким рівнем екологічної освіти й екологічної свідомості більшої частини населення. Отже, необхідна відповідь щодо протидії цим руйнівним для України аспектам. За таких обставин потрібно через екологічну освіту віднайти засоби вирішення екологічних проблем інформаційного суспільства. Разом з тим слід показати, як формуються філософські аспекти екологічного знання в процесі освіти, враховуючи те, що освіта значною мірою визначає майбутнє суспільства, його розвиток і дає необхідні знання щодо розуміння і вирішення сучасних глобальних проблем.

Через глобальні екологічні проблеми сьогодення актуальною постала важливість екологізації сучасної освіти, адже освіта є однією зі складових, які можуть вирішити екологічну кризу. Глобальні екологічні проблеми можна розв'язати лише системно, тобто «...вимога філософії науки: **системні проблеми розв'язуються лише системно**... на сьогодні існують три основні версії екологічного негативізму: з причин 1) **бідності** (комплексні програми екологічної оптимізації доволі затратні, тому країни третього світу елементарно не можуть собі їх дозволити); 2) **дурості** (іншими словами, відсутності якраз освіти, необхідних знань для прийняття компетентних рішень); 3) **політико-управлінського небажання** (корупції, безвідповідальності, злочинної недбалості тощо).

В умовах України як теперішньої, так і зразка кількох попередніх десятиліть, ключове значення мала аж ніяк не нестача екологічних знань і вмінь, а політико-управлінське й бізнесове нехтування ними, ігнорування їх,

яке вилилось спочатку в Чорнобиль, а згодом у той факт, що шість із десяти найбільш забруднених міст Європи (Росія – за дужками) знаходяться в Україні» – пише З. Ф. Самчук.

Порушення рівноваги суспільства й природи супроводжується нерозумним підходом до біосфери, якісний стан якої впливає на здоров'я людини. Можна навести безліч прикладів: «...концентрація забруднюючих речовин у повітрі та воді у багато разів перевищує допустимі норми. У небезпеці знаходяться також і океанічні акваторії, лише Середземне море, площа якого становить 1% від площі Світового океану, вміщує 50% світової нафти та мазуту» [250, с.10-11]. Ці факти та багато інших свідчать про катастрофічні перетворення в живій оболонці планети, а від її стану залежить фізичне існування людей.

Одним із факторів екологічного кризового стану двадцятого століття стала криза традиційної освіти. «В останні десятиліття освіта знаходиться в стані серйозної кризи... Елементарна і функціональна неграмотність – одна із самих гострих соціальних і культурних проблем сучасного людства. Кількість елементарно неграмотних дорослих, тих хто не уміє читати і писати, наблизилася у світі до одного мільярда... Значну відповідальність несе система освіти» [40, с.30-33]. Такий кризовий стан освіти викликає занепокоєння.

Наразі екологічна ситуація сучасного світу настільки складна, що потребує переосмислення феномену людської цивілізації, наукової картини світу, а отже, і місця в ній людини. Питанню щодо необхідності екологічної освіти присвячено дослідження багатьох учених, філософів і політиків, тому що основна проблема сьогодення – це питання екологічної неграмотності населення, яка призводить до нездатності вирішувати актуальні екологічні проблеми світу на усіх рівнях. Тому екологічна безвідповідальність за стан навколишнього середовища, за самого себе призводить до знецінення людського життя. Найбільші побоювання часу – це загроза атомної катастрофи, загрози життєво необхідному озоновому прошарку тощо.

«Сучасна людина відчуває себе закинутою в чужий їй світ, губить здібність співвідносити себе з природою і навіть зі світом соціальним, нею самою ж створеним... Із цінності самодостатньої вона перетворилася в засіб виробництва, економіки, держави тощо» [165, с.191]. Сучасна людина не звертає уваги на наслідки своєї діяльності, не несе відповідальності за свої вчинки і відчуває себе відірваною від світу природи. Тому першочергове завдання – це усвідомити сучасні реалії. «Відтак, порушуючи екологічну рівновагу і постійно скорочуючи життєзабезпечуючу ємкість планети, людина таким шляхом в кінці кінців сама розправиться зі своїм власним видом не гірше атомної бомби» [181, с.64-65].

Сучасне інформаційне суспільство, зорієнтоване на досягнення науки, з'ясувало, що людина недостатньо знає механізми функціонування природи, щоб розумно ними керувати. Справедливо наголошує В. Анучин: «Наука навчила людей, як дедалі більше і більше брати від природи, як впливати на неї, щоб мати більше хліба і нафти, вугілля і м'яса, як швидше перевозити величезні вантажі на великі відстані, як одержати нові види потужної енергії, що зробила можливим проникнення людини в космос. Але наука поки ще дуже мало досягла в забезпеченні охорони природи. Склалося становище, коли маючи потужні засоби впливу на природу, ми ще не можемо уявити, які наслідки застосування цих засобів, не завжди бачимо ту ланцюгову реакцію, яка викликається нашим втручанням у природні процеси» [13, с.174]. Тому науково-теоретичні знання за своїми сутнісно-змістовними характеристиками мають містити екологічні знання, що дасть змогу охопити проблеми сучасного світу в їх цілісності. Якщо науково-технічний прогрес актуалізує екологічну проблему, він безпосередньо стикнеться з морально-етичними заборонами, а тому з легкістю переступає через них. «Сучасна наука принципово відмежовується від усіх питань, що стосуються норм і цінностей. Проблеми обов'язку і сенсу життя перебувають поза її межами» [121, с.16]. А наука повинна нести моральну відповідальність за збереження природи, а значить, і за людське життя, і сприяти гуманізації світу. О. Гьофе наголошує:

«Я висуваю наступну тезу проти вільної від цілепокладання науки: сутність науки визначається конкретною відповідальністю за нашу цивілізацію» [277, с.92].

Суспільство повинно усвідомити причини екологічних змін. «Під впливом масового конвеєрного виробництва, повсякденної метушні в гонитві за хлібом насущним сучасна людина зробилася одноманітною, морально, естетично і емоційно нерозвинутою» [165, с.191]. Ми маємо теоретично попередити ці незнання, а шляхи їх попередження знаходяться в розвитку екологічної освіти та одержаного на її базі екологічного знання, яке повинно бути невід'ємною компонентою сучасної освіти й екологічної політики. Це означає, що філософія виживання сучасного суспільства вимагає будувати освітній процес, усвідомлюючи основні фактори загрози для природи й людини.

Цілком зрозуміло, що в теперішніх умовах сучасна освіта має відображати соціально-економічні, технічні, гуманітарні, екологічні знання і ставати вагомим ресурсом у ринковому суспільстві. Сучасна молодь повинна бути більш мобільною, ерудованою, мислити критично, творчо й екологічно, а це означає більш мотивовано ставитися до саморозвитку. Повноцінний розвиток особистості може відбутися лише за якісної освіти, яка вимагає особливої уваги до формування екологічного світогляду, ціннісних орієнтацій, здатності до критичного мислення у творчій і виробничій діяльності. Даючи оцінку сучасній системі освіти Л. В. Сторіжко зауважує: «Мотивація освіти у ринкових відносинах одержує зовсім інший зміст, головною метою є придбання якнайбільшої інформації, причому найбільш корисної для орієнтації у ринковій ситуації. Студенти змушені поглинати стільки інформації, що у них ледь вистачає сил, щоб думати» [210, с.145]. Це означає, що все, включно до мислення, підпорядковане ринковій орієнтації, вимагає швидкого оволодіння ситуацією, тому існуюча система освіти спрямована на формування кмітливості, здорового глузду, а не розумових здібностей особистості і, в тому числі, екологічного спрямування. «І тому

існуюча система освіти спрямована на розвиток тямовитості, кмітливості, глуду, але не для розуму. Для маніпулятивних цілей, переслідуваних більшістю, досить мати поверхові знання» [210, с.145]. Така ситуація має досить негативний характер тому, що втрачається зацікавленість до екологічного пізнання, та й пізнання взагалі; знання стають товаром, а тому освіта стає спонукальною, чого не можна допускати. Слід зазначити, що від таких поверхових знань страждає і екологічна освіта.

Сьогодні освіті відводиться головне місце в процесі формування особистості. Освіта – походить від слова світло, освітлювати – мається на увазі просвітлення людського розуму, що передбачає високий рівень знань, який би сприяв формуванню свідомості, у тому числі й екологічної, тобто розумінню єдності людини й природи. Освіта – «Пайдейя» – грецький термін означає в широкому значенні: освіту, освіченість, культуру, екологічну культуру, а у вузькому значенні виховання, навчання. Древні греки створили власну систему освіти, основою якої були екологічні знання, яка формує не лише фахівця певної галузі, а людину як особистість, яка має визначені ціннісні орієнтири і різносторонні знання. Їх освітній процес не включав лише вивчення суми правил, законів, а вимагав підготовки до громадянського життя згідно норм, вимог і екологічного знання, про які греки говорили, як про свій «мудрий винахід» – «нома» тобто – закон» [23, с.91]. А основою їх освіти були не лише закони, а саме природний устрій, адже єдність людини й природи породжувала свій абсолют і етичний ідеал освіти та культури. «Зрозуміло, що величезний гуманізм і мудрість полягають у тому, щоб говорити правду і діяти в злагоді з природою» [12, с.56]. Гуманність і природність – складові грецької «пандейї», лягли в основу змісту освіти.

Вести мову про гуманність і екологічність знання, а з тим і освіти, не можливо без філософського надбання Конфуція, який вважав властивістю людської природи категорію – жень – любов до людей, до природи. «Володіти собою настільки, щоб поважати інших, як самого себе, і поводитися з ними так, як ми бажаємо, щоб з нами поводитися, – ось що можна назвати

гуманністю» [12, с.40]. Тобто, гуманіст сприймає усіх людей і світ природи як самого себе – це і є велике мистецтво гуманізму, що також спрямовує особистість і на людяне ставлення до природи. Основний зміст бесід Конфуція – це питання освіченості, культури, гуманності, любові до природи. Обов'язок кожної людини полягає в збагаченні свого внутрішнього світу, у роботі над собою через спілкування з природою, яка перетворює людину з маленької букви в носія високих моральних якостей, високої духовної культури – вень. Отже, ці риси і є засадою благородної людини, яка намагається радіти всім природним істотам, усіх любити.

З гуманізмом і великою повагою до всього живого ставляться буддисти. Їх екологічні знання пронизані співчуттям і альтруїзмом у відношенні до природи і закликають до любові, доброти й збереження усіх живих істот і рослинного світу. Як приклад буддійського екологізму можна навести прийняття монахами Таїланду стратегії ненасильництва при ритуальному освяченні дерев, коли святим одягом вони обертають дерева, який повинен захищати їх від вирубування. Завдяки такому освяченню збереглося справжнє дерево гінкго, яке вони вирощують у своїх храмах. Один з буддійських поетів VIII століття Шантидева написав: «Точно так же як руки і інші частини вважаються кінцівками тіла, то чому би не вважати живих істот такими ж кінцівками життя?» [54, с.57]. Буддисти споглядають на природу, а не експлуатують і використовують її утилітарно: ліс, де вони будують храми, стає святим місцем. Доброта і співчуття – це риси, притаманні буддизму. Доброта сприймається як бажання зробити щасливими інших, а співчуття поширюються на людей, тварин, рослин. «Він не благородний, якщо чинить насилля над живими істотами, його називають благородним, якщо він не чинить насилля ні над однією живою істотою» [8, с.132]. Екологічним знанням буддизму притаманна повага не тільки до життя людей, але й до життя тварин, рослин, мінералів і до самої Землі.

Відомо, що дослідники під словом «гуманізм» розуміють прагнення до людяності, а гуманізація – це об'єктивна потреба суспільного розвитку,

основою якого є направленість на людину й природу. Філософ А. Швайцер вважав, що поняття «гуманність», «людяність» передбачає справжнє, добре ставлення до свого ближнього, до природи. «...коли ми – кожен у своєму житті – будемо дотримуватися принципу гуманності... гуманність перестануть рахувати сентиментальною ідеєю, то вона стане тим, чим має бути, – основою переконань людини і суспільства» [254, с.229]. Гуманність вимагає від людини вчинків, гідних її духовної сутності. Проблема гуманізму у світлі екологічної проблематики набуває нового змісту. Гуманізм, котрий визнає цінність кожної людини як особистості, її право на свободу, на щастя, на життя в чистому природному середовищі, в результаті змінює антропоцентристські цінності на нові, які враховують нерозривний зв'язок людини з природою.

Надзвичайно важливим елементом для сучасної людини є відповідальність за свій вибір, оскільки гуманізм можливий лише за глибокої духовності й екологічної культури. Саме тому одним із пріоритетів сучасної освіти є формування екологічної культури особистості. Загалом можна сказати, що сучасна освіта – це складний соціокультурний феномен, схильний до еволюції, має свій певний соціальний статус і одним із її завдань є соціалізація особистості. «Протягом навчання людина засвоює соціальний досвід у формі знань, розвиває свої задатки та здібності, формує інтереси й нахили – закладаються основи світосприймання молоді людини та розвиваються навички суспільної діяльності; через освіту здійснюється передача інформації про нагромаджені людством цінності матеріальної та духовної культури, забезпечується наступність у розвитку суспільного виробництва. Знання завжди постають провідною формою діяльності суб'єкта, його соціалізації, адже стимулюють розвиток пізнавальних здібностей особистості, закладають основи допитливості, прагнення знань, пізнавальних потреб. А все це сукупно зумовлює формування спрямованості індивіда на активну соціальну діяльність, ініціативу й творчість» [208, с.251]. Відомо, що саме освіта, маючи свої певні важелі, постає складовою

соціальних, екологічних, економічних, політичних перетворень. Лише за допомогою освіти можна виховати особистість, здатну до соціальних і екологічних змін гуманістичного змісту. «Освіта, як новий спосіб соціального становлення, дає людському суспільству більше самостійності, а також наділяє його більш розвинутою самосвідомістю, забезпечує його критичний і реалістичний контроль над власною долею» [189, с.234]. Тому головною рушійною силою сучасності повинен стати шлях до гуманізації, гуманітаризації і екологізації освіти, а в перспективі такі зміни обумовлять перехід до сталого розвитку суспільства.

Узявши курс на європейську інтеграцію, Україна повинна приділити значну увагу розвитку екологічної освіти, що дасть змогу сформувати нову генерацію фахівців із сучасними знаннями. А це у свою чергу надасть потужний поштовх економічному, технічному, національному, духовному, а з тим і екологічному відродженню країни. Освіта має бути направленою на її розвиток, на підвищення нових якісних ознак, при цьому не тільки не втратити кращі традиції вітчизняної системи освіти, а й посилити її національний характер. Отже, одним з найважливіших аспектів національної освіти має стати положення, яке можна прокоментувати відомою тезою Д. Орра про те, що «будь-яка сучасна освіта має бути освітою екологічною. Люди, котрі залучені в освітній процес, повинні глибоко усвідомлювати й постійно пам'ятати, що екологічні проблеми є вельми складними і не можуть охоплюватися однією дисципліною» [70, с.240]. Тому в процесі становлення екологічної освіти незаперечною є актуальність філософії освіти. Її метою є формування всебічно розвиненої, гармонійної, екологічно відповідальної особистості. З позицій філософії освіти можна максимально сприяти формуванню життєво-ціннісних орієнтацій сучасної людини, спрямованих на збереження і оновлення природи. Філософія навчає людей мудрості життя, а тому має займати головне місце в екологічних знаннях і екологічній освіті. Слушно писав з цього приводу Р. Декарт: «...філософія означає заняття мудрістю і під мудрістю розуміється не лише розсудливість в ділах, але також

і досконале знання всього того, що може пізнати людина: це знання, яке керує життям, слугує збереженню здоров'я...» [9, с.233]. Відтак людина формує активну життєву позицію, що спрямовує особистість на мудре ставлення до природи. Відомий науковець Н. С. Юліна щодо зв'язку філософського й екологічного знання пише: «Без філософії екологічна освіта буде заздалегідь недолугою» [264, с.22]. Неможливо обійтися у вихованні досвідчених, творчих особистостей без філософії тому, що філософська культура є частиною духовної культури, яка розвиває розумові здібності людини, формує філософський світогляд, а це дає знання про розвиток природи й суспільства в їх закономірному зв'язку. «Філософія розвиває здатність мислення до узагальнень найвищого порядку, до діалектичної гнучкості понять, привчає бачити предмет в системних відносинах, що безупинно змінюються залежно від умов» [35, с.15] – пише В. І. Вернадський. Отже, виховуючи досвідчену, творчу особистість, не можна обійтися без філософського знання, яке формує науковий світогляд, духовність, екологічну культуру, орієнтує на смисложиттєві цінності природи. Кожен спеціаліст має володіти не тільки фаховими знаннями, а й філософським мисленням. «Повчальним для прогресивної освіти є те, що їй особливо, більше, ніж колишнім новаторам, потрібна філософія освіти, яка ґрунтується на філософії досвіду» [60, с.30]. Лише за таких умов освіта стане збалансованою, гуманістичною й екологічною, тому що філософія освіти впливає сплановано на особистість, на формування її життєво-ціннісних орієнтацій, намагається наперед передбачити той образ сучасної людини, заради якої і здійснюється цей вплив.

Слід зазначити, що в рамках сучасної освіти, екологічні знання – важливий аспект у формуванні життєво-ціннісних орієнтацій, і як зазначав М. М. Кисельов: «Стає загальновизнаним, що одним з найістотніших виявів мудрості, яка залишається чи не єдиною надією на збереження людини у zdeформованому нею ж природному доккіллі, є екологічна компетентність. Дієвим засобом формування екологічної свідомості нашого сучасника має

бути система екологічної освіти та виховання» [105, с.272]. Це дозволяє наголосити, що екологічна освіта є не просто компонентою загальноосвітнього процесу, а його невід'ємною складовою. Слід звернути увагу на те, що «Екоосвіта в контексті освіти громадянської передбачає усвідомлення громадянської свободи як забезпечення від екологічних ризиків, право на чисте й безпечне довкілля, на участь в ухваленні рішень, обов'язкове дотримання екологічного законодавства та норм поведінки у повсякденному житті, вміння відстоювати свої екологічні права тощо» [70, с.233].

М. М. Кисельов у своєму посібнику «Понятійний апарат та закони сучасної екології» дає визначення екологічної освіти: «Екологічна освіта – система цілеспрямованих організаційних та дидактичних заходів, спрямованих на формування екологічного світогляду, глибокого розуміння зв'язків людини з природою, відчуття залежності людського буття від екологічних процесів, що в ній відбуваються» [106, с.52]. У концепції екологічної освіти України, яка була затверджена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 20 грудня 2001 року, зазначається: «Основною метою екологічної освіти є формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтується на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і, з іншого боку, виконувати інтегративну роль у всій системі освіти» [114, с.3-4]. За умов сучасного інформаційного суспільства Концепція екологічної освіти України є сьогодні актуальним державним документом.

Про необхідність екологічної освіти, як змістовної єдності знання і виховання, ідеться в працях багатьох українських і зарубіжних науковців: В. П. Андрущенка, Г. О. Білявського, В. Е. Бореяка, Т. В. Гардашук, М. А. Голубця, В. І. Гура, Н. П. Депенчук, Ф. М. Канака, М. М. Кисельова, К. В. Корсака, С. Б. Кримського, В. С. Крисаченка, В. С. Лук'янця, Г. Б. Марушевського, Т. Д. Пікашової, М. В. Поповича, З. Ф. Самчука,

М. М. Сидоренко, М. Ф. Тарасенка, В. Г. Хилька, Т. М. Чорноштан, В. І. Шинкарука, Л. Ю. Юрченка, О. О. Горєлова, О. О. Гусейнова, М. М. Моїсєєва та інших. У своїх працях вони роблять багато цікавих висновків щодо втілення системи екологічної освіти в практику, хоча це питання до сьогодні є не повністю вивченим і продовжує бути предметом наукових досліджень.

Початок становлення екологічної освіти можна віднести до 1948 року, коли з ініціативи ЮНЕСКО був створений Міжнародний союз охорони природних ресурсів, який одним зі своїх завдань визначив «розповсюдження знань про природу, важливість збереження і відтворення її багатств. Його постійна комісія з питань освіти почала розвивати просвітницьку діяльність у галузі охорони природи в багатьох країнах» [93, с.245].

У 1960-х роках науковці з усього світу закликали визнати факт щодо екологічної кризи, а сприяло цьому збільшення кількості населення, забруднення повітря, землі, води й неконтрольоване використання природних ресурсів. Учені прагнули більшого поширення інформації про природне довкілля, вони вважали, що «населення повинне вирішувати, чи хоче воно продовжувати рухатись тим самим шляхом, і може зробити цей вибір тільки тоді, коли буде володіти всією повнотою інформації» [52, с.3]. Тим самим вчені вбачали екологічні знання сутнісним базовим фактором освіти як стимул до роздумів людського загалу про кризові проблеми людства.

Термін «екологічна освіта» був вперше використаний приблизно в 1965 році. На конференції, яка відбулася в Кільському університеті, учені зауважили, що екологічна освіта «повинна стати суттєвою частиною освіти всіх громадян, не тільки у зв'язку з важливістю їхнього розуміння чогось відносно довкілля, а й тому, що це величезний освітній потенціал, що сприятиме появі науково грамотної нації» [52, с.3].

Наступний крок у вирішенні глобальних екологічних проблем – це міжнародна програма ЮНЕСКО-ЮНЕП, яка була започаткована в 1974 році під керівництвом одного з головних учасників екологічного просвітницького

руху в США Білла Степпа. Її головна мета полягала в тому, щоб «розробити загальні принципи та напрями для міжнародної програми подальшої екологічної освіти, яка б ґрунтувалася на засадах співпраці» [52, с.4]. Важливим етапом у розвитку міжнародного співробітництва з питань охорони природи і національного природокористування слід вважати Міжурядову конференцію з екологічної освіти в галузі навколишнього середовища, яка відбулася в жовтні 1977 року в Тбілісі. У рекомендаціях Тбіліської міжурядової конференції були викладені цілі і завдання екологічної освіти: «...створити нові моделі поведінки осіб, груп та суспільства загалом по відношенню до навколишнього середовища» [52, с.4]. Тбіліська Міжурядова конференція стала поштовхом до розвитку екологічного знання, а з тим і екологічної освіти у всьому Радянському Союзі.

Нині прогресивна громадськість світу визнає необхідність міжнародного співробітництва з питань навколишнього середовища для того, щоб в інформаційному суспільстві освіта й навчання переорієнтували людину на моральні цінності, на екологічний гуманізм. «Сучасна людина переконана, що її «маленький» гріх не чинить впливу на хід людської історії... і вона навіть не припускає, що від її особистого вибору між добром і злом може залежати подальша доля Універсуму. У розумінні сучасної людини Всесвіт, що існує поза ноосферою, керований фізичними законами, які начебто зовсім не корелюють з законами моралі» [144, с.178-179]. Папа Римський Іван Павло II говорив, що найглибшим і найсерйознішим свідченням моральних наслідків, пов'язаних із екологічним питанням, є неповага до життя, котра проявляється в поведінці людей, що забруднюють навколишнє середовище» [88, с.93].

У Парижі на форумі, який відбувся в жовтні 1998 року, було поставлено завдання – започаткувати реформу вищої освіти, яка б відповідала сучасним вимогам. Задля цього була розроблена й прийнята делегаціями 150 країн «Всесвітня декларація про вищу освіту в XXI столітті», яка мала відповідати сучасності. У декларації йшлося:

«...відповідати сучасним вимогам – це означає йти назустріч усім способам і формам освіти, культурі світу і культурам усіх націй і народів, усім завжди і усюди, життю, природі, забезпечувати гармонійний і стабільний розвиток людства, природи...» [41, с.3-9].

Реформі піддалася також і система екологічної освіти, про що йшлося в міжнародних документах, які були видані за сприяння ЮНЕСКО-ЮНЕП. Екологічна освіта визначалася, як «освіта з метою виживання... Засвоюючи екологічні знання, набуваючи умінь, навичок та досвіду, що пов'язані з розв'язанням екологічних проблем, молодь буде спроможною у майбутньому приймати екологічно виважені рішення щодо навколишнього середовища, зберігати багатство і красу рідної землі, багатобарвне розмаїття природи на всій планеті» [250, с.18]. Таким чином, сьогодні значні надії покладають на екологічну освіту, яка зосереджена на екологічних знаннях і на вихованні нового покоління людей з екологічним мисленням, екологічною культурою, екологічним підходом до побудови відношень між людиною й природою. «Екологічна освіта спрямована на таку докорінну перебудову системи цінностей, коли суто привласнююче, споживацьке ставлення до природи має поступитися екологічно виправданому, відповідальному» [16, с.171].

На сучасному етапі розвитку українське суспільство – це перехідне суспільство з характерною для нього специфікою соціального життя. Радикальні політичні та економічні перетворення в Україні мають свій вплив на форми життєдіяльності. Для перехідного суспільства характерним є значне посилення економічної складової, яка перешкоджає формуванню екологічного знання. Таке економічне посилення має на меті отримати максимальний економічний ефект від господарської діяльності, у великих масштабах наносячи екологічну шкоду. Сучасний тип перехідного суспільства в Україні успадкував технократизм, а складну екологічну ситуацію розглядає як випадкові помилки, яких припустилося суспільство за своєї виробничої діяльності: «Екологічні проблеми – це не помилка людства, а щось більш фундаментальне, пов'язане з самим буттям людини. Не розуміти

цього – означає, не розуміти самої суті антропогенезу і історичної форми існування людства. Людина завжди, з неолітичних часів, використовувала дари і ресурси природи без жалю, а часом і по-варварськи, не переживаючи з цього приводу ніякої катарсичної рефлексії» [205, с.280].

В Україні екологічний стан є досить складним, хоча населення реагує більш стурбовано на економічну кризу, ніж на екологічну, оскільки не кожен здатний бути зацікавленим у порятунку природи за умов зменшення власного економічного статку. Тому погіршення матеріального становища здається більш критичним, аніж вплив на здоров'я небезпечної екологічної ситуації. Нинішній стан навколишнього природного середовища призводить до різних хронічних захворювань населення, а відтак і молодих батьків, у сім'ях яких народжуються діти з відхиленнями у здоров'ї. За даними МОН України, «до першого класу вступають 40% хворих дітей, 11-й клас закінчують 80% хворих випускників шкіл, яких треба документувати інвалідними посвідченнями. З них 70% мають порушення зору, 40% – шлунково-кишкові захворювання, 30% – неврози. Фактично майже кожен випускник – це людина з обмеженими можливостями й особливими потребами» [1, с.596]. К. Маєр-Абіх пише: «...зміна у свідомості розпочинається не з малих дітей. Оскільки дітей виховують дорослі, нову свідомість повинні мати дорослі, аби дітям її передати» [143, с.28]. Нова екологічна свідомість потребує хоча б одного покоління, аби стати загальною свідомістю, що сформує нові ціннісні орієнтири особистості, бережливе ставлення до свого фізичного й морального здоров'я, до природи.

Одним з інструментів поліпшення такої ситуації є процес екологізації усіх сфер життя. Успішність процесу екологізації в Україні на сучасному етапі значною мірою залежить також і від вироблення рішень в екологічній державній політиці стосовно екологізації освітянських систем. «Ключове завдання екологізації освіти полягає у забезпеченні здатності бачити цілісний світ у всіх його взаємозв'язках і тісних взаємозалежностях, використанні досягнень вчених для поліпшення якості освіти...» [68, с.307]. Отже,

екологізація має увійти в стиль мислення, у сучасний світогляд, у систему виховання молоді, що означає проникнення екологічного знання в різні сфери життя суспільства. Екологізація має охопити і науку, і виробничо-побутову діяльність, беручи до уваги те, що в центрі інтересів екологічного знання – сучасна людина. Однією з основних позицій екологізму має бути «необхідність усвідомлення первинної цінності природи, тобто перехід на позиції природоцентризму...» [44, с.59].

Однак ми маємо чітко відрізнити «екологію» як галузь фундаментальних досліджень, яка вивчає усі форми життя, і поняття «екологізму», який «...намагається не лише пояснити явища і процеси, що відбуваються у навколишньому середовищі, а й шукає відповіді на гострі проблеми, що постають перед людиною і суспільством внаслідок глобальної екологічної кризи, а також кризи гуманітарної, спричинених дисгармонією між людиною та світом, що її оточує» [68, с.310]. Отже, екологізм – це похідне поняття від екології, він не підміняє її і не ототожнюється з нею, а є світоглядною й ідеологічною надбудовою екології.

Слід зазначити, що існує також відмінність між екологічною освітою й екологізацією освіти. Екологічна освіта – це перш за все засвоєння екологічного знання: «...неперервний процес навчання, направлений на засвоєння систематизованих знань про оточуюче середовище, умінь і навиків природоохоронної діяльності, формування загальної екологічної культури» [230, с.79]. Екологізація системи освіти – це проникнення ідей, принципів, підходів екології в інші дисципліни, а значить, підготовка екологічно грамотних спеціалістів різного профілю – соціологів, лікарів, інженерів тощо.

В основі ідейних засад екологізму лежить беззаперечне визнання самоцінності природи, необхідність змін у відносинах людини з природою, у правилах поведінки, стилі життя тощо. «Екологізм може бути визначений як світогляд, що спонукає діяльність людини та суспільства на гармонійне співіснування зі світом природи» [44, с.55]. Отже, слугуючи людині,

екологізм спирається на філософські вчення, екологічні висновки і проявляє себе у практичній діяльності.

Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, відділ філософських проблем природознавства та екології проводить дослідження з цього питання, зокрема Т. В. Гардашук, яка пише у своїй монографії, що «сьогодні ми знаходимо чисельні спроби оцінки ситуацій та пошуку відповідей у найрізноманітніших наукових галузях та в різних ідейних таборах. Всі вони можуть бути об'єднані під «дахом» концепту екологізму на рівні філософсько-теоретичних рефлексій...» [44, с.8]. Від успішної екологізації залежить збалансований розвиток людства, який неможливий без екологізації людської діяльності. «Екологізація – це така гуманізація діяльності, коли до рівня найцінніших вимірів людини вивисується і її довкілля» [129, с.23]. Беззаперечно, екологізація людської діяльності характеризується зорієнтованістю людини до питань екології, коли вона стає головним об'єктом екологічного знання. Це означає визнання людини вищою цінністю науки, зокрема екології, яка має з'ясувати місце людини в довкіллі і показати в перспективі їх співіснування. Екологізація моралі означає формування нового екологічного знання, яке дозволить сформувати нову життєву позицію у взаєминах людини з природою, коли і рослини, і тварини вправі розраховувати на гуманне ставлення.

Тож зрозуміло, що екологізація науки є важливим чинником, котрий дає початок екологізації інших сфер людської діяльності, а саме, «екологізація сільського господарства, екологізація медицини, екологізація виробництва, тому що промислове виробництво головний чинник забруднення біосфери. Екологізація духовно-практичної діяльності, а це – система поглядів, переконань, принципів, смислосзначимих цінностей, норм та ідеалів особистості. І саме такий спосіб ставлення до дійсності – духовно-практичний – нині зазнає потужної екологізації» [129, с.47]. Той час, коли людина усвідомила залежність свого життя від стану природи, є початком

становлення екологізму, а з тим і формування екологічного знання в системі освіти.

Перший звіт Римського клубу «Межі зростання» у 1968 році остаточно сприяв становленню екологізму, який «вимагав радикального переосмислення відносин між людиною та природним середовищем і відповідно змін способу суспільного життя та політичного порядку...» [103, с.163]. Відзначення першого Дня Землі у квітні 1970 року дало новий поштовх до початку доби – доби екологічної освіти, а з тим і екологічного знання.

Ці проблеми знайшла своє місце в новій концепції екологічного знання, засади якої базувалися на постматеріальних цінностях, тобто духовних. «Матеріальними цінностями ми вважаємо національну безпеку, стабільну економіку, обороноздатність, закон і порядок, то в свою чергу в основі постматеріальних цінностей лежать особистісні аспекти, естетичні, інтелектуальні та інші, якщо матеріальні цінності опікуються переважно добробутом як таким, то постматеріалізм розглядає добробут крізь призму якості життя» [103, с.162]. Отже можна сказати, що екологічні знання з нейтральних екологічних знань перетворилися на знання, що домінують у суспільстві, а екологізм, у свою чергу, здійснив поворот від філософії раціональності у використанні природи до її бережливості.

Варто зауважити, що сьогодні екологічна освіта опинилась у центрі дискусій, тому «існує багато підходів до побудови її концепцій, які можуть бути виділені у наступні напрями:

- екоосвіта як складова загальноосвітнього процесу, де розроблення концепцій екоосвіти та моделей її практичної реалізації відбувається в контексті реформування всієї освітньої галузі та на базі нової філософії освіти;
- екоосвіта як самостійна галузь освіти, що формується на базі спеціально розробленої методологічної платформи, яка дає змогу формулювати цілі й завдання екоосвіти, розробляти її понятійно-категоріальний апарат, методичний і дидактичний інструментарій, визначати цільові групи тощо.

Цей підхід передбачає експансію принципів екоосвіти в інші освітні галузі з метою їхньої екологізації;

– побудова низки відносно автономних освітніх парадигм, які б спиралися на різноманітні філософські, культурні та освітні традиції й були зорієнтовані на конкретні цільові групи чи на розв’язання конкретних питань охорони природи та поліпшення стану довкілля (освіта заради збереження біорозмаїття, освіта заради збалансованого розвитку, освіта в національних природних парках, освіта задля енергозбереження тощо)» [70, с.227-228]. Ці підходи були розроблені Т. В. Гардашук.

Поряд з цими підходами щодо концепції екологічної освіти необхідно звернутися до ековіталістичного підходу, який розробив В. І. Гур. Сутність його полягає в тому, щоб вбачати абсолютну цінність життя головним чинником людської діяльності в умовах граничних ситуацій. У зв’язку з цим екологічний імператив не лише потребує поважливого ставлення до природи, а й трансформується в нове науково-теоретичне знання, сутністю якого є збереження засад людського життя і відповідальність людини й суспільства в цілому за реалізацію смисложиттєвих моральних орієнтирів, а це означає повнокровне існування людини у світі. Ековіталістичний підхід побудований на засадах абсолютної цінності життя й орієнтує на реалізацію смисложиттєвих моральних орієнтирів у відношенні до природи.

В основу поняття «ековіталізм» покладено абсолютну цінність життя. «...коли йдеться про життя або смерть людини, а в результаті всього людського роду, що перетворює природні умови із основ життя в цінність життя... Це в змістовно-нормативному відношенні означає об’єктивно обумовлену необхідність усвідомлення і реалізації абсолютної цінності – права людини на життя» [57, с.193]. Нині неможливо ігнорувати, що першочерговим завданням є забезпечення життя екологічними знаннями, що означає не лише зберегти його природничі засади, а й показати суспільно-історичне актуалізоване відношення до природи як до найвищої цінності. Можна зазначити, що діяльність людини повинна базуватися не на суто

природничих детермінаціях, а на новій якості природно-історичного процесу. Це означає, що основним його положенням має бути не природа, а похідна суспільного прогресу – цінність природи. Тому головною компонентою тут має стати абсолютна цінність життя. При цьому, антропологічне поняття – боротьба з природою замінюємо на ековіталістичне – ставлення до природи, «в результаті чого екологічне оновлення індустріального суспільства постає перед нами у вигляді дилеми так – ні, таким чином перш за все мирний союз з природою» [57, с.194]. Саме таке ставлення до природи як до людської самоцінності знаходить своє відображення у свідомості «благо зрозумілого граничного життєвого інтересу» [275, с.125]. Тому одним із найважливіших аспектів людського розуміння має стати не практичне відношення до навколишнього світу, а життєво-ціннісне, коли природу потрібно не підкоряти, не володарювати над нею, а пізнавати самого себе через природу як цінність існування. А це веде до того, що в якісно новій життєво-важливій ситуації людина зможе «лише тоді існувати, коли не буде витрачати ресурси, якими живе і якими повинні жити її нащадки, коли не руйнує оточуючий світ, який сформував людину і який повинен дати життєвий простір новим поколінням» [277, с.125-126]. Життєва небезпека істотно впливає на формування екологічного знання особистості і, що природна грань її буття стає основною цінністю при її становленні. «Природа – не ресурс, а ціль, стався до неї так, як би ти хотів, щоб було влаштоване твоє власне життя: ось підґрунтя екологічного імперативу» [129, с.55]. Цей імператив є базовим для екологічного знання тому, що життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини полягають в тому, щоб схилитися перед будь-яким життям, а завданням кожного є досягнення доброти, яка повинна проголосити початок віку гуманізму та ековіталізму.

Наступним інструментом поліпшення екологічних реалій, крім системи освіти і процесу екологізації, є збалансований розвиток соціальної, економічної, фінансової, політичної та інших складових, без комплексного вирішення яких неможливий вихід з глобальної і регіональної екологічних

криз. Інакше кажучи, слід звернути увагу на соціокультурне оточення екологічних проблем: «...соціокультурним оточенням екологічної проблеми тут називають певний соціальний, культурний та політико-ідеологічний і світоглядний контекст, в якому екологічна проблема усвідомлюється, дістає (або не дістає) необхідне забезпечення та розв'язання» [105, с.240]. Головне тут полягає в тому, що захист природи має стати невід'ємною складовою процесу суспільного розвитку і не може розглядатися окремо від нього. Але соціально-культурне оточення ще не є повним розв'язанням екологічних питань, оскільки тут слід додати уміння і бажання владних структур вирішувати екологічні загрози. «...при осмисленні екологічної проблеми загалом до аналізу окресленого вище «контексту» слід додати опис суб'єктно-вольової складової, оскільки за відсутності останньої розв'язання проблеми не може стати змістом і метою прийняття рішень і не ввійде в стадію реалізації політичних рішень, спрямованих на практичне усунення екологічної загрози» [105, с.241]. У цьому випадку ми знову звертаємося саме до екологічної освіти, яка світоглядно може допомогти вирішити ці питання.

Слід зауважити, що діалектика співвідношення сучасних технологій і екологічного знання в нашому суспільстві, що потерпає від глобальної кризи, є такою, коли збільшення технічних навантажень фактично призводить до погіршення екологічної ситуації у світі. Тому людству так необхідне покращання екологічного становища, яке тісно пов'язане з умінням впроваджувати екологічні знання в технологічний процес. Підвищення духовності країни повинно підняти її вищу школу до фундаменталізації освіти на основі єднання її технічних, природничо-наукових та гуманістичних засад. Для цього потрібно розпочати побудову моделі гармонійного світу, а людина повинна науково, матеріально й духовно відчувати свій взаємозв'язок з природою, котрий має реалізуватися сучасною наукою крізь призму екологічного імперативу. Зміст екологічної освіти має забезпечити становлення збалансованого інформаційно-екологічного суспільства з високою гуманістичною, технологічною й екологічною культурою, з всебічно

освіченими людьми з екологічним мисленням і екологічним стилем поведінки. Упродовж свого становлення екологічна освіта в рекомендаціях міжнародних конференцій мала чіткі завдання щодо формування у молоді інтересу до постійного оновлення інтелектуального потенціалу, удосконалення практичних умінь, регулювання взаємин суспільства з природою і позитивного вирішення екологічних проблем. Сучасна екологічна освіта передбачає, перш за все, засвоєння систематизованого екологічного знання, вироблення на його основі екологічних переконань, умінь, навиків, що є необхідною умовою підготовки особистості до трудової діяльності. Освіта, як процес формування особистості, її світоглядних установок, життєво-ціннісних орієнтацій, співпадає з процесом виховання. Тому базовою складовою сучасного освітньо-виховного процесу мають бути екологічні знання.

Зауважимо, що екологічна освіта є не просто знанням процесів, що відбуваються у взаємодії соціальної біосфери, а є надбанням знань про те, як ця взаємодія повинна відбуватися, несучи в собі замість негативних наслідків гуманізацію суспільного й особистісного буття людини. Це означає, що система вищої освіти повинна готувати універсальних спеціалістів, які мають бути освіченими так, щоб їхні екологічні знання перетворювалися в екологічну доброчинність. Нині кожен народ формує власну систему освіти, яка відповідає його світобаченню, а тому система освіти має бути й національною.

Таким чином, проблема полягає в тому, що назріла в сучасних умовах інтеграція людини в природне середовище є можливою лише за умов гуманізації екологічного знання і з тим привнесення у освітній процес розуміння людиною й суспільством своєї відповідальності за стан природи, а значить, за життя. Екологізм спирається на багатство філософських знань і намагається екологізувати освіту таким чином, щоб сформувалося суспільство, здатне існувати в гармонії з природою. Така екологізація освіти стосується насамперед переосмислення техніко-цивілізаційних теорій, а з тим

і людської практики на засадах ставлення до природи як до абсолютної цінності життя. З іншого боку, лише за умов поєднання освітньої, соціальної, економічної, фінансової, політичної та інших складових можна здолати наслідки глобальної екологічної кризи.

2.2 Ековіталізм як засада гуманізації екологічної освіти

Екологічна освіта є одним із факторів, який може зупинити екологічну кризу, засобом інтегрування людини в природне середовище й одним із шляхів до гармонізації співіснування людини й природи. Для досягнення цієї мети постало принципово нове і складне завдання, яке полягає в оновленні сучасної системи освіти через концепцію ековіталізму.

Водночас актуальним стає питання щодо якості освіти в нашому житті, тому що підвищення інтелектуального потенціалу особистості є стратегічною метою. У наш час потрібне таке розгортання системи освіти, коли б ми дивились на людину не як на «майбутнього спеціаліста, а як на майбутню освічену людину, яка безумовно повинна бути добрим фахівцем, але це є тільки однією із граней її цілісного буття» [111, с.14]. Ці та інші питання є одними з найважливіших, що поставлені перед суспільством, перед освітою, яка в свою чергу спрямована на формування особистості, її життєво-ціннісних орієнтацій, адже сутність її полягає в захисті людини, а значить, і природи. Кожна людина збагачує свою духовність і культуру завдяки освіті, а це веде її до екологічного прозріння.

У результаті вивчення теоретичного матеріалу щодо питань екологічної освіти обґрунтовано й запропоновано ековіталістичну концепцію для системи екологічної освіти на базі принципу ековіталізму. У процесі створення цієї концепції було конкретизовано її мету, зміст, структуру та функції. Ідейною основою стала концепція ноосфери В. І. Вернадського, принцип відповідальності Г. Йонаса, концепція коеволюції М. М. Моїсєєва, етика життя А. Швайцера, раціовіталізм Х. Ортеги-і-Гассета, принцип ековіталізму В. І. Гура.

Вчення В. І. Вернадського стосовно ролі освіти як складової у побудові ноосферної цивілізації мало вплив на створення у вищій освіті гуманістичної концепції щодо стосунків людини й природи. Учений передбачив епоху

ноосфери, характеристикою якої було право кожного на життя, гармонія у відносинах між людиною, природою і космосом, яка відбуватиметься за умови осмислення відносин з природою, а також за умови єднання людства й природи в єдиний організм і глибокої зміни моральної складової всіх членів суспільства. В. І. Вернадський довів біологічно процес переходу до ноосфери, а наука, на його думку, «сприяє єднанню людства і зростанню його культури завдяки перевагам, що має над іншими формами осягнення світу» [180, с.381]. Особливу увагу він звертав на відносини науки й моралі, наголошував, що вчений несе особисту відповідальність за наслідки своїх досліджень, указував на єднання наукових та гуманітарних рішень, що в сьогоденні умовах у першу чергу стосується відношення людини до природи, на людяне ставлення до природи, що залежить від загальної моральної культури особистості.

Свою теорію запропонував відомий гуманіст, лікар і філософ А. Швайцер. Він розробив учення, згідно з яким і природа, і людина мають рівне право на життя, і тому на природу повинні поширюватися вироблені людством норми моралі. Головним етичним принципом він вважав «благочиння перед життям», маючи на увазі життя – і людей, і тварин, і рослин. А знищення життя або нанесення йому шкоди, незалежно від умов, вважається злом, тому що не тільки тварини й рослини, а також і неорганічні об'єкти мають свою цінність і своє право на існування, не менше ніж сама людина. Згідно з його концепцією кожна людина має поводити себе в природі таким чином, щоб не згубити жодного життя. «Етика полягає в тому, що я відчуваю спонукання виказувати однакове благочиння перед життям як по відношенню до моєї волі до життя, так і по відношенню до любого іншого. В цьому і полягає основний принцип моралі. Добро – те, що слугує збереженню і розвитку життя, зло – те, що знищує життя або перешкоджає йому...» [254, с.218]. Він вірить у цінність життя і тому навчає ненасильницьтву по відношенню до природи.

Вчений-глобаліст М. М. Моїсєєв зазначав в одному зі своїх звернень, що сучасна екологічна криза намагається перерости в катастрофу, і однією з її

причин є розвиток виробничих сил, який відбувався завдяки науці й техніці. «Поступово стає зрозумілим, що навантаження від людської діяльності на оточуюче середовище не просто перетворюється на фактор, який визначає її еволюцію, але зростає настільки стрімко, що говорити про рівновагу біосфери і одночасно про збереження гомеостазу виду *Homo sapiens* уже не має сенсу» [157, с.4]. Тому освітня галузь здатна вирішити екологічні проблеми. Учений зазначав, що продовження цивілізаційного процесу можливе лише за умови переосмислення життєдіяльності людства, і тільки освіта, і в тому числі екологічна, може стати тим інструментом і забезпечити подальше його існування. А це означає «...пошук якісно нового шляху розвитку цивілізації, який зможе в результаті забезпечити стан коеволюції природи і суспільства. Система дій повинна мати дві складові: техніко-технологічне переозброєння і утвердження в свідомості людей нової моралі» [157, с.23-24]. Він звертав увагу, що одним з основних завдань є виховання істинно морального ставлення до природи, що може бути забезпечено лише в результаті екологічної освіти. Цей процес він назвав системою «Учитель», яка означає механізм передачі знання, у тому числі екологічного знання, і знання людини від покоління до покоління. «Інститут Учитель виник також завдяки принципу не убий!. Учитель підбирав собі помічників і учнів, виховував і навчав їх, передавав їм свої знання і майстерність» [159, с. 128]. Це дає підстави розглядати знання про природу з погляду їх значення для людини, де панує принцип «не нашкодь життю».

М. М. Моїсєєв наголошував, що людина повинна сприймати себе частиною природи, а не її господарем, має навчитися жити за законами природи, і ці принципи повинні бути в крові і плоті кожної людини. «Людина є частиною природи; Людину і Природу не потрібно протиставляти одне одному, а розглядати їх потрібно в єдності; Людина і все, що її оточує, – це частина єдиного Всесвіту» [159, с.18]. Тому потрібно це зрозуміти й інтенсивно вирішувати проблеми освіти. Без відповідного рівня освіти неможливо реалізувати екологічний імператив. А для цього «...екологічне

виховання і освіта повинні охопити усі вікові категорії. Екологічними знаннями, подібно арифметичним, повинні володіти усі, незалежно від спеціальності і характеру роботи» [156, с.47-48].

Спираючись на всі ці знання, концепції, погляди, маємо можливість творчо використати наукові доробки вчених. Завдяки побудові ековіталістичної концепції для екологічної освіти й виховання, розробленої переважно на основі аналізу багатьох наукових праць, зокрема праць В. І. Гура, введено термін «ековіталізм» і розроблено принцип ековіталізму. Перш ніж обговорювати ідею ековіталістичної концепції потрібно розглянути сам термін «ековіталізм». Це слово складається з двох частин: «еко» – з грецької – оселя, середовище, у складних словах відповідає поняттю «середовище», «дім» [68, с.303], «...Дім, побудований на поверхні Землі самим життям» [112, с.9], та «віталізм» – у перекладі з латинської – життєвість, учення про якісну відмінність живої природи від неживої і принципову неможливість пояснити органічні процеси фізико-хімічними закономірностями» [68, с. 148].

Поняття «віталізм» зародилося в античному світі, зокрема в творчості Платона, у його вченні про безсмертну душу, у вченні Аристотеля про нематеріальну силу живого – ентелехію. Концепції віталізму класичного періоду були альтернативою спрощеним механістичним конструкціям. У працях Г. Дріша віталізм продовжив свій розвиток, поняття ентелехії він трактує як силу, що діє поза простором і часом, заперечує можливість трактування всього живого тільки за законами механіки й хімії. Аналіз механістичної і віталістичної точок зору показує, що вони дотримуються різних позицій, а саме, механіцисти стверджують: «Пояснити життя можливо хімічними і фізичними термінами, які доступні людському розуму і нічим більше»; віталісти кажуть: «Життя неможливо пояснити з позиції тільки хімії або фізики, тому що його необхідні складові виходять за межі знання, яке доступне людському розуму» [185, с.19].

Характеризуючи взаємодію людини, соціуму й природи, її роль у суспільних процесах, концепція Х. Ортеги-і-Гассета про раціовіталізм постала як новий погляд на проблему людини та сутності її буття. Саме ці питання становлять сутнісні характеристики його вчення про раціовіталізм як творчу активність свідомості людини, що має нерозривні зв'язки з природою і суспільством. Його думка про те, що «...людська реальність це не лише те, що формує людину, але і те, що формується самою людиною по мірі її універсальних можливостей як вільно-творчої особистості...» [59, с.9], аналізує людину як зайняту діяльністю, що творчо сприймає світ і намагається зрозуміти його духовність. Свою концепцію Ортега-і-Гассет назвав раціовіталізмом, тому що це означає науково-раціональний підхід до соціальної дійсності, до співвідношення духовного й матеріального у взаємовідносинах людини, суспільства, природи. Розвиваючи думку щодо раціовіталізму, Ортега-і-Гассет зазначав, що в людині все має бути раціональним – мислення, поведінка, відношення з суспільством, з людьми, з природою тощо.

Термін «ековіталізм» можна тлумачити як дім, де існує життя, тобто природа є тим самим домом, де живе людина. Знищивши природу, ми знищимо свій власний дім. Підійшовши до поняття ековіталізму, можна пояснити його сутність як абсолютну цінність життя. «Головним у методології ековіталізму є те, що природа з об'єкта діяльності перетворюється на носія найвищої цінності – абсолютної цінності життя» [217, с.220].

Передумовою виникнення ековіталізму стала екологічна криза. «Криза оточуючого середовища – це ознака того, що відповідності, які існували до останнього часу між життям і його оточенням, почали руйнуватися» [112, с.9]. Але головне полягає в тому, що екологічні проблеми настільки актуалізували кризовість сучасного буття, що для самознищення людства вже не потрібно й війни. Усі ці питання потребують радикальної переорієнтації, через призму «світу, який під загрозою» [57, с.178].

У ситуації, що склалася, постало питання щодо реалістичного підходу відповідальності людини за буття і, як зазначає німецький філософ Г. Йонас, «Відбулося якісне підвищення ціннісної значимості буття, яке визначає можливу актуальність нашої відповідальності за нього» [277, с.7]. Саме відповідальність за майбутнє буде направлена на гуманізацію технічного прогресу, яка вирішуватиме проблеми з перспективою формування буття, гідного людини. Це стосується того, що вирішальна роль у сучасному світі все ж таки належатиме прогресу, але пріоритетом стануть екологічні проблеми. Разом з тим вирішувати їх належить екологічній освіті, яка сприяє формуванню усвідомлення єдності людини та природи.

Діяльність людини, яка була спрямована на перетворення природи, свідчить про те, що цей підхід переріс у глобальні проблеми сучасності і постала дилема – буття або небуття. При цьому важливе значення має ековіталістична концепція в екологічній освіті, яка потребує свого розуміння цього питання, що ґрунтується на екоаксіологічних засадах, але вирішити його лише за допомогою моральних принципів наразі неможливо, тут має бути інше, більш глибоке рішення. «Ми переходимо у сферу моралі – поняття більш тонкішого, зв'язаного з духовним світом людини, його орієнтацією на внутрішні цінності. Так від питань екології і політології нам необхідно перейти до обговорення проблем еволюції внутрішнього світу людини. Ось тут... і лежить ключ до самого головного – збереження виду *homo sapiens* на планеті» [157, с.30].

Ековіталістична концепція в освіті має нові пріоритети. Засадничим є принцип відповідальності за втілення в практику абсолютної цінності життя, системи гуманістично-ціннісних поглядів на вирішення глобальних проблем людства. Отже, головне місце належить формуванню екологічної свідомості, екологічної культури, екологічної поведінки, які в свою чергу вирішують протиріччя і конфлікти нашого буття. У цей процес включається й екологізація особистості, щоб «її становлення дозволило побачити в єднанні людину, природу, техніку» [277, с.166].

Маючи на увазі ці актуальні для сучасності проблеми, методична рада НТУУ «КПІ» розробила концепцію екологічної освіти, де зазначено: «Випускаючим кафедрам запропоновано ввести на V курсі дисципліну «Промислова екологія» або відповідні розділи спеціальних дисциплін з метою надання знань про сучасні безвідхідні та екологічно чисті технології, захисту навколишнього середовища від техногенного впливу; розвитку умінь передбачати й оцінювати можливі наслідки забруднення навколишнього середовища...» [115]. У зв'язку з цим необхідно приділити особливу увагу проблемі підготовки фахівців з вищою освітою, які матимуть екологічний світогляд та будуть свідомими щодо своєї професійної відповідальності за прийняття рішень.

Це дає підстави стверджувати, що екологічна освіта, базуючись на ековіталізмі, має таке бачення особистого буття людини, яке дозволяє простежити їх взаємозалежність у такому поєднанні, коли виникає гранична ситуація – жити або не жити. Це положення означає, що інтеграція даних аспектів у вигляді розгорнутого багатомірного людського буття реалізує ековіталізм, визначаючи його природну основу як субстанційну. Разом з тим його природність у класичній традиції трактується як тілесність, а розглянута через історичний хід подій в поєднанні всіх аспектів особистого буття людини як їх складова приймає статус ековіталістичний, тобто досліджує екологію людини, намагається віднайти оптимальні умови існування людини як істоти соціальної і як біологічного виду. При цьому така ековіталістичність характеризується тим, що особисте буття і знання людини несуть в собі «„апробацію життя“ на екзистенційно-граничному рівні самопізнання як вибору самого себе – своєї психо-тілесної особистої данності» [277, с.118]. Важливим аспектом такої ситуації, яка загрожує людському життю, є не тільки проблема збереження природничих засад людського буття, оскільки екзистенційно-онтологічний підхід до сутнісної характеристики людини як сукупно-цілісного дає змогу побачити цю природну обумовленість як ековіталістичну ціннісну субстанціональність сутності людини. Тому

теперішнє людське буття з граничною ситуацією «вижити –жити» і в методологічному, і в змістовно-буттєвому плані вказує на його двосторонність, а таким чином, на ековіталістичний підхід до його моральних витоків. Слід зазначити, що зв'язки людей з навколишнім середовищем – виробничо-природничі, наукові, побутові, функціональні – призвели до гіпертрофованих потреб і бажань людини, що в свою чергу поставило її в ситуацію досить загрозливу. «Стаючи дійсно односторонньою, утопічна людина може вступати лише в зведені до споживчих відношення, що в свою чергу, перетворює в майбутньому все задоволення в незадоволення, володіння в зажерливість, спокій в неспокій, свободу в свавілля – в результаті чого щастя породжує нещастя» [277, с.140]. Такі перебільшені односторонні задоволення перетворили природні бажання в свою протилежність і підвели їх до життєво граничної ситуації, що в духовно-екзистенційному ракурсі призвело до втрати моральності. Це дає підстави розглядати екологічну освіту як таку, що зможе виправити ситуацію. Екологічна освіта передбачає високий рівень знань щодо ековіталістичного й екзистенційно-духовного тлумачення людини через призму граничної ситуації, дозволяє реалістично зрозуміти «картину людини» і її відповідальність в плані науково-теоретичного пояснення майбутнього через пошук оптимальних умов її існування, тобто через екологію людини. Реалістична плюралістичність щодо «картини людини» відобразилася у наступному положенні: «Усі ми розглядаємо людину як частину природи, як індивідуальність і істоту суспільну. Як частина природи вона може жити тільки в природному середовищі і разом з природою. Свою індивідуальність вона проявляє тільки в спілкуванні з іншими людьми» [274, с.7]. На основі цього можна стверджувати, що абсолютна ековіталістична цінність людини й природи несе в собі гідність особистості, а це її право на вижити і жити в їх зв'язку, але вже в новому співвідношенні, порівняно з природністю, тобто тілесністю і соціальністю, обумовленою сучасними техніко-економічними, екологічними

детермінаціями. Це долає абстрактно-моральний аспект гідності людини як основного об'єкта екологічної освіти.

Розглядаючи ставлення людини до природи в дусі антропоцентричних традицій, коли діяльність людини приймала «форми руйнування», «виникало на рівні індивідуальної і суспільної свідомості жагуче бажання життя» [277, с.118]. Звідси і специфіка, і завдання методологічно-змістовних установок екологічної освіти полягають у тому, щоб трансформувати сили із деструктивних у творчі, а граничну ситуацію із смертельно небезпечної перетворити в смислонаповнену. Отже, гуманізм екологічної освіти полягає саме у формуванні відчуття відповідальності за свої вчинки. Адже екологічні кризи, які переживає сучасний світ, є наслідком егоїстичного втручання людини в природні процеси і браком саме екологічної освіти й культури. Підтвердженням цього є дослідження багатьох сучасних науковців, які вважають, що «однією з причин глобальної екологічної кризи є зростання в другій половині XX століття кризи людського духу: сплеск колективного егоїзму, нігілізму, локальних і регіональних збурень у суспільствах, планетарна епідемія аморальності, злочинності, алкоголізму, наркоманії і проституції, тотальної легковажності, бездумності й жадоби швидкої наживи, індивідуальна деградація в різних її проявах, зниження культурного й духовного рівня, ріст корупції, людської некомпетентності й непрофесійності при вирішенні національних і міжнаціональних питань тощо» [25, с.31]. Це все є свідченням того, що порушується принцип ековіталізму, тобто нівелюється абсолютна цінність життя, ігнорується екологія людини.

Нині також неможливо не брати до уваги висновки фахівців, що надзвичайно негативний вплив на навколишнє середовище має зниження духовності сучасного суспільства. «Девальвація духовних ідеалів негативно позначається на стосунках людини з довкіллям, тому що першочерговими виявилися не моральні цінності, а егоїстичні, які побудовані на пріоритеті власних потреб» [250, с.15]. Усі ці обставини – алкоголізм, нехтування культурною спадщиною, жорстокість, емоційна нерозвиненість, відсутність

любові до ближнього та інші негативи є забруднювачами людської духовності й призводять до безвідповідальності стосовно природи. У той же час морально-етичні засади, які стосувалися збереження природних ресурсів, сприймалися як гальма до економічного й матеріального розквіту. Останнім часом у нашому суспільстві продовжує зростати споживацька тенденція. Особливо це стосується великих міст, коли молоде покоління все більше відходить від світу живої природи. Здатність розуміти світ природи, знання про неї відступають перед споживацькими цінностями на другий план. Тут при нагоді стає реклама, яка широко поширюється засобами масової інформації, особливо на телебаченні, і має свій вплив на свідомість. Дж. Д'юї звертав увагу на небезпеку від впливу «мас-медіа» на людей і зауважував: «...сучасні форми комунікації можуть цілком заповнити увагу широкого загалу дріб'язковими сенсаціями, викликаючи при цьому збентеження, змінюючи їх на свій бік під маскою служіння суспільним інтересам і формуючи у такий спосіб «псевдогромадянську думку» [60, с.7-8]. Ці ідеї мають місце в мас-медіа, у наукових публікаціях, у мистецтві, у літературі тощо, а це має вплив на екологічну свідомість. Теорії масового споживання, які пропагували матеріальні потреби основними засадами людського буття, ще більше підсилювали егоїстичні настрої людей стосовно природи. Це призводило до змін у людській свідомості щодо категорій добра і зла і мало негативний вплив на моральну відповідальність за поведінку, що призвело до розбіжності між совістю людини і задоволенням її бажань, і руйнувало її як особистість, і як природну істоту. «Приймаючи положення стосовно існування духовної сфери як інтегруючої основи біофізичного середовища, яке забезпечує життєдіяльність людини, і на яке вона повсякчасно впливає в процесі його перетворення, можна погодитись, що духовна сфера потерпає від забруднень людської душі не менше за інші життєзабезпечуючі оболонки планети. Це, в свою чергу, значно розширює проблему екології людини, оскільки зосереджується увага не тільки на якісних параметрах соціоприродного середовища, а й на якісному стані екології душі» [250, с.16].

Перед суспільством постає завдання протистояти таким маніпуляціям свідомістю, які дезорієнтують громадськість щодо нагальних проблем, серед яких найбільш актуальні екологічні. Це дає підстави поставити освіту на новий рівень, при цьому екологічні питання мають вирішуватись через ековіталістичне розуміння єдності морально-етичного й політико-економічного підходів до питання взаємодії людини й природи.

У той же час ці негативні тенденції привели до необхідності зосередити увагу екологічної освіти на переорієнтацію життєвих цінностей із споживацьких на відтворюючі, із наївно-оптимістичних на передбачливі й екологічно відповідальні. У зв'язку з цим сучасна освіта отримала нові завдання, які полягають у суттєвій зміні усієї стратегії людської діяльності, а це в свою чергу потребує формування нового екологічного типу світогляду. «Тому має змінюватися громадська свідомість щодо взаємин із природним довкіллям» [250, с.50], а отже, і освіта. Звичайно, суспільство має переглянути свої моральні цінності і відчуті себе невід'ємною частиною природи. Таким чином, саме «Філософське осмислення проблем взаємозв'язку суспільства і природи надає можливість розібратись у співвідношенні природних і суспільних закономірностей, побачити суперечності в розвитку відносин між суспільством і природою, зрозуміти роль суспільства в перетворенні природи і відповідальність його за все, що відбувається в цьому світі» [220, с.170], – тобто зупинити руйнацію природи людиною за рахунок екологізації освіти, результатом якої буде формування нової екологічної культури на засадах абсолютної цінності життя.

Слід доповнити, що навіть не рівень освіти, а саме її наповненість, характер, спрямованість, екологічність є актуальними з точки зору вирішення сучасних проблем, котрі пов'язані з розвитком особистості. «Сучасна освіта, яка втратила значною мірою дійсну науковість, яка за «плюралізмом» поглядів і підходів втратила свої позиції, стала «безхребетною», а в культурному, поведінковому плані, знімаючи культурно-етичні норми, кордони поведінки в догоду постмодерністським експериментам, є дещо

непевною, а де у чому навіть шкідливою» [142, с.173]. Це простежується у реальному житті, адже багато хто впадає у залежність від Інтернету, від комп'ютера, від мобільного зв'язку, від гральних автоматів тощо. Інтернет є одним з нових видів масових комунікацій, який має свій вплив на моральність і духовність сучасного буття. Він є одним з найвагоміших аспектів глобалізаційних процесів у сучасній культурі, техніці, освіті. М. В. Громико, досліджуючи значення Інтернету для сучасної освіти, вважає, що Інтернет є квінтесенцією постмодерністського ладу і стилю життя, тим простором, де постмодернізм представлений найбільш розвернуто і по своїй формі найадекватніше, заходячи в Інтернет, людина поринає у суть постмодерністської доби у всій її філософсько-світоглядній і антропологічній специфіці» [53, с.175].

Але найбільша небезпека криється у тому, що звикаючи до цих інновацій глобального світу, людина живе у віртуальному просторі масової культури і поступово втрачає свою особистість, стаючи пасивною до реального світу, байдужою до природи, до людей. «Людина може мандрувати просторами мережі до безкінечності, отримуючи задоволення від інтернет-спілкування, проте зовсім не помічаючи, що, «мандруючи», вона виявляється все більш і більш недієздатною, все більш відрізаною і відчуженою від реальних процесів, що відбуваються у суспільному житті» [53, с. 176]. Відповідно до цього людина стає пасивною, байдужою, а цим самим позбавляється реальних зв'язків з природою, тобто деєкологізується.

Втративши гармонію зі світом, така людина народжує хворобливу уяву і про навколишній світ, і про саму себе, а така уява породжує нездоровий, нереалістичний світогляд, який впливає на утворення деструктивних установок, і людина потрапляє до релігійних сект, Інтернет-клубів, секс по телефону, казино, у психдиспансерах з'являється багато хворих з порушенням психіки. Наразі постало питання про заборону антиестетичної діяльності і в матеріальній, і в духовній сферах життя. «...радіо, телебачення та інші види масового мистецтва заповнила порнографія, непристойності.

Незважаючи на протести слухачів проти відкритої порнографії, секс-магістри (так офіційно називають ведучих цих передач радіокоментатори) вбивають в голови слухачів аморалізм і бездуховність. Велике слово «любов» в їх інтерпретації перетворюється в грязь і непристойність» [1, с.604]. Така посередність стверджує своє право на вульгарність, а вульгарність вважає за еталон поведінки. Втрачаються традиційні соціокультурні норми, відбувається трансформація духовності, а в результаті відбувається криза екології людини. Отже, можна зауважити: «Стихія постмодерну – це іронія, пародія, за якими стоїть мова реклами, телевізійних шоу, вульгарності, байдужості» [141, с.134]. Тому сьогодні йдеться про знищення індивідуальності, екологічності, а для цього використовують канали масових комунікацій: радіо, телебачення, пресу, Інтернет задля наущання аудиторії в потрібному дусі, щоб маніпулювати підсвідомістю. А як результат, відбуваються зміни світогляду, ціннісних орієнтацій, погляди на смисл життя, байдужість до природи і, як наслідок, настає занепад духовності, моральності, що є результатом технократичної освіти, яка породжує масову культуру. «Масова культура – це індустрія, що породжує масову людину, у якій відсутні «свої» думки, а думки з радіо, телепередач, Інтернету, газет і журналів, рекламних роликів. Особистість перетворюється на виконувача заданих ролей» [141, с.128]. Такий сучасний стан відірваності руйнує природу людини, екологічний імператив, що базується на оновленому принципі ековіталізму, який ігнорується.

У цей процес включається і кіномистецтво, за допомогою якого уніфікуються смаки людей, руйнується їх природність. Кіномистецтво має свою ідеологічну функцію, яка зводиться до того, щоб донести до свідомості людей норми життя, цінності, моделі поведінки. Кіноіндустрія орієнтується не на шедеври світової класики, як це відбувається в традиційному мистецтві, а на масові твори низької якості. «Відповідальність за ріст юнацької злочинності несуть засоби масової інформації. Багато телепередач і кінофільмів фактично пропагують в тій чи іншій формі насилля, жорстокість,

сексуальність, і перед їх впливом на молодь нерідко безсилі і сім'я, і школа» [40, с.26], що призводить до атрофії людських почуттів, до жорстокості, до відірваності від природи. В основі таких впливів лежить і розквіт «бульварної» літератури, «жовтої» преси, які «збуджують лише нездорові інстинкти, заохочують злочинність, псують смак і пропагують безкінечну гонитву за насолодами... стають тим наркотиком, що відвертає увагу від негараздів життя...» [141, с.130], тобто деекологізують особистість. Це все є свідченням того, що «порушується принцип ековіталізму, тобто нівелюється абсолютна цінність життя за рахунок того, що руйнується екологія душі. На фоні цих подій для поліпшення ситуації доцільно буде звернутися до наукового напрямку екології людини, що досліджує збереження природного соціального і духовного середовища людського буття, яка має на меті пошук оптимальних умов існування людини як біологічної і соціальної істоти» [68, с.332], яка може зупинити деекологізацію особистості.

Поряд з тим, що відбувається деекологізація людини, руйнується і здоров'я підростаючого покоління від негативного впливу Інтернету, електронно-магнітних хвиль, які знищили багато видів рослин і тварин. «Індустріальна цивілізація призвела до того, що кожного року з нашої планети зникає 4-6 тисяч видів представників живої природи. Водночас планета активно «колонізується» представниками, якщо можна так сказати, «техногенної популяції». Тепер щорічно близько 15-20 мільйонів різних машин, технічних приладів, пристроїв, споруд збільшують чисельність цієї «популяції» [22, с. 15].

Оскільки виникла реальна загроза генетичного переродження людства, методична рада НТУУ «КПІ» проаналізувала чинні навчальні програми з дисципліни «Основи екології», яка не дає бажаних результатів, стан її методичного забезпечення, вивчила думки викладачів щодо удосконалення екологічної освіти в університеті, розробила сутнісні й змістовні характеристики екологічних аспектів викладання технічних дисциплін і запропонувала свої ідеї про впровадження нових методологій навчання не

лише на лекціях, а й на семінарських заняттях тощо. З'ясувавши специфіку постановки проблеми, запропонувала вивчити питання про створення навчального центру «Інженерна екологія» НТУУ «КПІ».

Наступна проблема екологічної освіти – це технократизм, який посилюється меркантильністю, а політика в Україні пристосовує освіту до ринкових відносин. Гуманітарно-екологічне наповнення структури навчальних програм було і є на останньому місці тому, що домінують завжди технічні дисципліни. Це призвело до того, що «розум людини зірвано з усіх етичних основ і він загубив гуманістичні орієнтири» [22, с. 62]. З метою посилення гуманітарно-екологічного наповнення структури навчальних програм в НТУУ «КПІ» робочій групі методичної ради було доручено розробити загальну навчальну програму дисципліни «Основи екології», а випускаючим кафедрам – навчальні програми з дисципліни «Промислова екологія», які будуть забезпечувати екологічну підготовку за фаховим спрямуванням, також запропоновано передбачити використання активних методів навчання. Це дозволить студентам оволодіти фундаментальними екологічними знаннями, зрозуміти сутність антропогенного впливу на природне середовище та войовничий статус техніки, направлений на споживче ставлення до природи. І як зауважував А. Печчеї, «За останні роки результати технічного розвитку і їх вплив на наше життя стали розширюватися і рости з такою астрономічною швидкістю, що залишили далеко позаду себе інші види і форми культурного розвитку... Техніка перетворилась в абсолютно некерований зверхтехнічний фактор» [181, с.65]. Слід зазначити, що сутністю технократизму є порушення цілісності людини, її односторонність, частковість, які лежать в основі мислення і діяльності. Тому технічна освіта має бути екологізована, технократичні проблеми мають налаштовуватись на екологічні орієнтири. І лише взаємозв'язок технократичного, гуманітарного й екологічного мислення має забезпечити випереджуючу систему освіти. Тут варто взяти до уваги побажання М. М. Моїсєєва, що «вступити в епоху ноосфери зможе тільки

високоінтелегентне суспільство, кожний член якого здатний розуміти і відчувати відповідальність за долю суспільства і поводити себе згідно цієї відповідальності. А для цього людина повинна мати широку, не тільки спеціальну, але й гуманітарну освіту. XXI століття повинно стати століттям гуманітарних знань!» [156, с.49]. У зв'язку з цим необхідно збільшити в навчальних закладах питому вагу і гуманітарних, і екологічних дисциплін.

Провідні ідеї, інновації, екологізацію знання першим втілює в життя НТУУ «КПІ», завдячуючи ректору академіку М.З. Згуровському, який в одній із своїх статей зауважував, що глобальну економічну кризу можливо подолати лише за умов екологізації основ світової економіки, фінансової системи, а також екологізації виробничої практики і на таких основах змінити технологічні устрої глобалізованого суспільства. «На цьому етапі перед нашою країною буде стояти задача зберегти свої сильні характеристики: освіту, науку, промисловість, високоякісний людський капітал, стан екології, а також зробити кроки до зневілювання слабких внутрішніх факторів, які підвищують її уразливість до зовнішніх загроз» [83]. Здолати екологічну, економічну, соціальну кризи наша держава зможе лише за умов високого рівня освіченості населення, якщо одним з головних пріоритетів буде визначено виховання конкурентноздібного у світі молодого покоління. За таких умов технічна освіта має бути екологізована, оскільки наразі технічні програми не мають екологічного змісту і не знімають екологічну напругу. У зв'язку з цим ще більш актуальною стає проблема екологічної освіти студентів НТУУ «КПІ», було ухвалено концепцію екологічної підготовки, а саме:

«формування глибоких і різнобічних знань про екосистему та фундаментальні екологічні закони; формування екологічного світогляду фахівця; підготовка відповідального за свої професійні рішення фахівця, що вміє передбачати негативні впливи на екосистему; підготовка фахівців, які здатні вирішувати екологічні проблеми на професійному рівні.

Грунтовними принципами екологічної підготовки мають бути: комплексність, неперервність; фундаментальність і системність; орієнтація на розвиток ціннісно-мотиваційної сфери особистості, яка забезпечує гармонізацію зв'язків із навколишнім середовищем» [115].

Методична рада університету також рекомендувала внести екологічні питання в навчальні програми спеціальних та професійно орієнтованих дисциплін. Варто зазначити, що ця рекомендація, на жаль, не виконується.

Таким чином, сутнісні характеристики ековіталістичної концепції для екологічної освіти полягають саме в тому, що людина є екзистенційне творіння буття в неповторному світі і несе в собі найвищу цінність – цінність життя, яке потрібно зберегти, а для його збереження потрібні вміння, основою яких є екологічні знання, котрі людина набуває через освіту. Ековіталістична концепція передбачає відношення до природи як до життєво-ціннісної основи. Зауважимо, що збереження природи означає збереження життя і без відповідного рівня освіти неможливо домогтися його гармонійного розвитку. Тому переорієнтація екологічної освіти на засадах ековіталізму дає можливість вбачати головним чинником людської діяльності в умовах граничних ситуацій абсолютну цінність життя.

Отже, зміст ековіталістичної концепції в екологічній освіті полягає в тому, щоб пояснити, як в умовах інформаційно-технічного суспільства виробляти такі знання, таку діяльність людини по відношенню до природи, які б задовольняли потреби людей і зберегли природу як абсолютну цінність, тим самим усвідомити, як у процесі освіти на базі екологічних знань здійснювати екологічне виховання людини, тобто як, незважаючи на те, що людство користується природою, здійснювати гуманізацію людського буття. Лише така людська діяльність дасть можливість попередити екологічні негаразди і запобігти екологічній кризі.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що перераховані вище кризові явища, які характеризують теперішній стан суспільства, можна подолати, і одним з аспектів їх подолання є зміна існуючого технократичного

типу світогляду на ековіталістичний. Кінцева мета екологічної освіти – це формування екологічної свідомості, а не лише оволодіння певною сумою знань. Екологічні знання мають силу лише тоді, коли в результаті виховання вони перетворюються на екологічні переконання. Тому екологічна освіта не може зупинитися на простому навчанні, а мусить виходити на складні процеси виховання, формування особистості. Отже, мета ековіталістичної концепції в освіті полягає в тому, щоб принципи, тобто засадничі моменти, виміри, підходи до екологічного буття, реалізувати в системі освіти на основі абсолютної цінності життя. Вбачаючи в екологічній освіті ґрунтовний засіб розуміння природи як абсолютної цінності життя, ми повинні в процесі своєї діяльності знати, як оберігати природний фундамент, щоб ця діяльність базувалася на єдності екологічних знань і екологічного виховання, коли метою діяльності є самоствердження і самоздійснення людини. На запитання «як діяти?» За гуманістичними мірками екологічна освіта відповідає на це запитання, розкриваючи діалектику співвідношення абсолютно життєво-ціннісних характеристик природи (того, що є) та ціннісно-моральних вимог до діяльності з точки зору того, що повинно бути. Таким чином, екологічна освіта через діалектичну єдність знання і виховання розкриває на науковому рівні шляхи гуманізації суспільного буття людей, органічно трансформуючи доцільність із зовнішньої відносно людини в життєво-ціннісну цілепокладеність, що є гуманізацією відношення людини до природи, до суспільства та іншої людини.

2.3 Життєво-ціннісні орієнтації в системі екологічної освіти

Значущим внутрішнім компонентом моральної свідомості людини, який надає саме духовної змістовності системі її мотивацій, стають ціннісні орієнтації. Обираючи те чи інше уявлення, настанову, цінність, людина тим самим формує стиль своєї поведінки, а отже життєдіяльності. Мотивація відповідає на запитання для чого?, чому? людина зробила певний вибір, а ціннісна орієнтація показує те, заради чого зроблено цей вибір, яка життєва мета базова в її практичній діяльності, тобто цінності наповнюють смислом існування самої людини, а отже духовно її відтворюють. «Ціннісні орієнтації не завжди реалізуються безпосередньо, вони – лише базисні світоглядні критерії прийняття особистістю важливих рішень. Вони розгортаються в цілях, ідеалах, інтересах, намірах, принципах, переконаннях і є утвореннями ідейно-цільового формату, своєрідною генеральною лінією життя людини. Свій вияв вони знаходять у вербальних програмах дій і в реальній поведінці людей» [38, с.33]. Ці цінності ще називають «смысложиттєвими», коли це стосується безпосередньо особистості, тобто метою життя є її самоствердження, а отже – самоздійснення. Життєво-ціннісні орієнтації несуть відповідальність за процес пристосування внутрішнього світу особистості до реалій навколишнього світу. «Вони утворюють складну багаторівневу ієрархічну систему, посідаючи проміжне положення між мотиваційною сферою та системою особистісних смислів. Відповідно, ціннісні орієнтації виконують двоїсті функції. З одного боку, система ціннісних орієнтацій виступає в якості найвищого контрольного органу регуляції усіх збудників активності людини, визначаючи прийнятні способи їхньої реалізації. З іншого, – в якості внутрішнього джерела життєвих цілей людини, виражаючи те, що є найважливішим і володіє найбільшим особистісним смислом. Таким чином, система ціннісних орієнтацій є

важливим інструментом саморозвитку і особистісного вдосконалення, яка визначає і водночас спрямовує способи такого самоздійснення» [38, с.33].

Особистість через свій внутрішній світ морально переживає свої дії, вчинки на основі цінностей, зокрема таких, як людська гідність, справедливість, свобода тощо, створюючи при цьому у своїй свідомості певні моральні критерії поведінки. Ціннісні орієнтації, які становлять внутрішню складову свідомості, а також самосвідомості людини, відіграють значну роль у спрямованості її життєво-ціннісних орієнтацій, тому що, орієнтуючи на них свої вчинки, особистість в результаті утверджує своє свідоме ставлення до сущого і належного. Очевидно, що в теоретичному плані використання етичних настанов «...пов'язане з необхідністю надання морально-ціннісним орієнтаціям як масштабам діяльності характеристик достовірного знання, що означає досягнення їх єдності зі знанням дійсних реалій життєдіяльності людини і суспільства. Інакше кажучи, «основні цінності» належало б включити в процес пізнання, в якому б було досягнуто єдність знання про суще і належне» [57, с.93]. Відповідно до цього пізнання, яке є активністю людського розуму і здатне отримувати науково вивірені етичні та інші знання, повинно пояснити норми морального належного, які необхідні сучасному суспільству, де відбуваються якісні зміни глобального характеру. «Якісні зміни в суспільстві пов'язані насамперед зі зміною консенсусу щодо цінностей, з порушенням рівноваги в цьому аспекті. Для відтворення рівноваги необхідно переглянути діапазон (часто) та ієрархію (завжди) ціннісних пріоритетів під кутом зору їхньої відповідності новим смисловим критеріям та ідеалам, які слугують цільовими орієнтирами і життєдіяльними взірцями» [38, с.61].

Життєво-ціннісні орієнтації існують у вигляді складної системної ієрархії, де кожна цінність займає свою певну нішу. З цього погляду зростає значення й екологічних цінностей. «Актуальність екологічних цінностей і загалом екологічної проблематики, а отже й нагальна потреба її ґрунтовної концептуальної розробки, в умовах сучасної України зумовлена двоєдиною

причиною: по-перше, критичною екологічною ситуацією, в якій опинилися чимало українських регіонів, по-друге, підлеглістю України глобальним тенденціям в екології, які додатково підсилюють кризовість української симптоматики і перспективістики» [38, с.61], а це в свою чергу зумовлює значне розширення сфери морально-екологічної регуляції, яка обстоює екологічну зорієнтованість особистості, необхідність екологічного типу поведінки й діяльності. «...звертаючись до теми місця цінностей у структурі освіти, слід зауважити, що освіта завжди відтворює (з точки зору суспільства) та формує (з точки зору учнів) певний тип світогляду. Саме через світогляд, а не у чистому теоретичному вигляді учень засвоює певну систему цінностей. Формування світогляду є завданням виховання» [252, с.11], саме тому життєво-ціннісні орієнтації є об'єктом екологічного виховання. «Цінність виникає, тобто стає реальною лише тоді, коли людина її обирає як свій життєвий орієнтир. У життєвих виявах людини, яка керується обраною цінністю, остання стає зримою та очевидною для інших людей, слугує певним зразком та унаочненням, що віддзеркалює й демонструє її життєві принципи та позиції» [199, с.441]. У цьому контексті як складова екологічної освіти екологічне виховання формує життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини. Під час розкриття цього питання важливо зрозуміти, що екологічне виховання передбачає високий рівень знань, який сприяв би формуванню екологічної свідомості, тобто усвідомленню екологічної цілісності природи, розумінню єдності людини та природи. Екологічні знання мають силу лише тоді, коли в результаті виховання стають екологічними переконаннями.

У заключному акті Гельсінської конференції з безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася в 1975 році, йшлося про те, що «Успіх політики в галузі навколишнього середовища передбачає те, що всі групи населення і суспільні сили мають усвідомлювати свою відповідальність за збереження і покращення оточуючого середовища, а це потребує постійного і ретельного виховання» [39, с.6]. Ці питання підпорядковані тому, щоб суспільство було відповідальним за екологічні наслідки науково-технічного прогресу і щоб

цьому процесу надати соціально-гуманістичного спрямування і саме через екологічні знання, які трансформуються в процесі освіти в екологічне виховання. Самі по собі екологічні знання не дають бажаного результату, тут необхідний взаємозв'язок знання і виховання. Знання дають уявлення про людину, про природу, про їх взаємодію, а виховання має показати в цій взаємодії, яка має утилітарну мету, щоб задовольнити потребу людини, ставлення людини із знанням справи до природи, до самої дії із розумінням екологічного й морального аспекту цінностей буття.

Такий підхід показує актуальність екологічного знання, екологічної освіти й виховання, довгий час якими займалася переважно педагогіка, і був поширений термін «природоохоронна освіта», а згодом у практиці з'явився ще один термін – «екологічне виховання», які довгий час вважалися рівнозначними. З часом з'являється новий підхід, оскільки сучасне суспільство живе в новій екологічній, соціальній, економічній і культурній ситуації, виникають нові світоглядні, методологічні питання стосовно сфери екологічної освіти, які раніше не піднімалися. «Їх повноцінне вирішення не під силу жодній формі суспільної свідомості, окрім філософії. Якщо метою і змістом освіти є формування особистості громадянина, що передбачає всебічну розвиненість, гармонійність, високу відповідальність та інші позитивні якості, то зрозумілою є актуальність філософії освіти» [177, с.275]. Це засвідчує, що екологічне виховання є прерогативою екологічної освіти. «Необхідність філософії освіти зумовлена статусом освіти – вчити й виховувати (в їхній безперервній взаємодії). Мета будь-якої освітньої системи полягає у формуванні такого практичного світогляду людини, який би щонайкраще поєднував її професійну діяльність із загальними цивілізаційними цінностями, закладеними в основу цієї системи» [177, с.275]. Тому постала необхідність дослідити екологічну освіту у взаємодії з екологічним вихованням, яке формує життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини.

У літературі зазначається, що екологічне виховання повинно формувати світовідчуття особистості і спрямоване безпосередньо до емоційно-чуттєвого світу. Н. Ф. Тарасенко розширив його завдання: «Екологічне виховання не просто і не тільки спрямоване до чуттєво-духовної сфери людини; воно характеризує перш за все якісні зміни всього комплексу людського буття і світоставлення, акцентує на визначеному вимірі способу людського життя в цілому. Його необхідно розглядати як процес оволодіння людиною практичної діяльності в невід'ємній єдності практики, природи, спілкування, знання і наукового світогляду» [216, с.242]. Екологічна освіта має своє завдання і зорієнтована на навчальний процес, на раціональне мислення, на формування світогляду, екологічного знання, принципів, позицій особистості. Тому виховання, як і знання, діалектично поєднуються в процесі освіти, а тому екологічне виховання можна пояснити «як систему цілеспрямованого постійного впливу на свідомість і поведінку об'єкта з метою формування у нього відповідних норм толерантного ставлення до природи» [266, с.256-257], саме через освіту відбувається трансформація екологічного знання у виховання, коли відбувається органічне поєднання раціонального утилітарного й нормативно-ціннісного змісту у свідомості людини, в її ставленні до природи.

Необхідність екологічного виховання виникла ще в найдавніші часи розвитку суспільства. Свої поради щодо цього питання можна віднайти у мислителів Стародавньої Греції. Аристотель заперечував думки своїх попередників, що знання є джерелом гуманних відносин людини до людини, людини до природи. Він вважав, що знання норм поведінки не обов'язково приводять до бажання чинити відповідно з ними. А головним у екологічному вихованні є здатність людини до узгодження своїх потягів, почуттів з розумом. Методами виховання доброчесної екологічної поведінки Аристотель вважав вправи, які формують гарні звички. «Доброчесність потребує навичок, звички, практики... Людині, яка не усвідомлює практичної мудрості, розсудливості, потрібно брати приклад з людини, чия поведінка слугує

зразком практичної мудрості, моральності: благородна, добродісна людина – слугує нормою моралі, міри для інших людей», «Щоб стати добродісною людиною, крім знань, що є добро і зло, потрібно також мати час для виховання характеру» [14, с.25-27] – пише Аристотель в «Нікомаховій етиці». Отже, в античній філософії надається увага розвитку духовної культури, розуму, моралі, любові до природи тощо. А це означає, що у вихованні кожної людини повинен бути свій окремий підхід. Якщо в державі буде діяти закон, то і в суспільній моралі, у сім'ї, у ставленні до природи буде повага завдяки добропорядним законам, що в наш час є одним з найактуальніших питань.

Своєрідними є погляди англійського філософа Дж. Локка на процес виховання. Його думка полягала в тому, що почуття поваги до природи не є вродженими в людини, а формуються в результаті виховного процесу. Регулює моральні почуття, відношення до людей, до природи закон: божественний, цивільний, суспільний. Кожен з цих законів має своє завдання. Виходячи з цього погляду, регулює взаємини людей здоровий глузд, а при вихованні соціальної поведінки, гуманного ставлення до природи належить зосередитись на дисципліні духу, умінні підкоряти свої бажання розуму. Про це він писав у своїй роботі «Думки про виховання»: «Потрібно навчати дитину протистояти своїм бажанням, відмовити у задоволенні своєму потягу до багатства, ласощів та ін., ...з ранніх років привчати до вміння стримувати свої бажання» [139, с. 156-168]. Тому головним у вихованні він вважав за потрібне використовувати кожен сприятливий момент, щоб навчити дитину моральним вчинкам по відношенню до людей і до природи.

Народна педагогіка створила унікальну виховну систему щодо традицій, звичаїв, поваги до старших, любові до природи тощо. «Виховання, створене самим народом і побудоване на народних основах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або запозиченнях в іншого народу...» [195, с.55] – писав К. Д. Ушинський. Через систему виховання кожен народ продовжує себе, свою духовну культуру, любов до природи, до рідного краю, свій характер у своїх дітях.

Концепція екологічного виховання П. Юркевича несе важливу думку про те, що знання тільки тоді засвоюються людиною, коли вони зігріті її почуттями, переживаннями «падуть на її серце». Лише такі знання можуть стати діяльною силою духовного світу людини» [180, с.184]. Процес екологічного виховання людської особистості пов'язаний із становленням системи відношень щодо природного й духовного світу. Філософ переконаний у величезній силі виховання. Ученим було сформульовано думку, що «Виховання і освіта – умова розвитку держави» [180, с.185]. Тому основними засадами формування людської особистості П. Юркевич вважав екологічне виховання, самовиховання, спадковість, а процес пізнання повинен супроводжуватися позитивними емоціями і освіта мусить сприйматися вихованцями «як радість і благо» [180, с.198].

Власну систему освіти і виховання створив український педагог В. О. Сухомлинський, основним змістом якої стало спілкування дітей з природою, пізнання ними її законів, цінності і краси. І лише завдяки знанням можна зрозуміти сутність природи, сенс та мету життя. Освіта повинна бути підпорядкована головному: «...вихованню людяності, тобто гуманному ставленню до природи, до суспільства, до інших людей і до самого себе» [180, с.548]. Визначальним критерієм освіти В. О. Сухомлинський вважав життєцентричність. «Виховує кожна хвилина життя, кожен куточок землі, кожна людина, з якою формуюча особистість інколи стикається ніби випадково, мимоходом. Все, що відбувається поза людиною, в тій або іншій мірі відображається в ній – в її думках, поглядах, почуттях, ставленні до людей» [214, с.39]. Філософський світогляд ученого допомагав знаходити ефективні методи навчання і виховання. Він звертав особливу увагу на те, що «природа – благодатне джерело виховання людини. З пізнання природи починається становлення розуму, почуттів, поглядів, переконань» [213, с.195]. Отже, у процесі навчання потрібно якомога більше спілкування з природою, тому що природа є «джерелом розумового розвитку дитини» [180,

с.552]. Він вважав, що кожний народ відтворює і продовжує себе у своїх дітях через народні традиції і повагу до природи.

У наведених вище концепціях виховного процесу є свої особливості, але всі вони спрямовані на досягнення одного – успіхів у формуванні життєво-ціннісних орієнтацій молодого покоління, у любові до природи, а значить, до своєї країни. Неможливо виховати любов до природи не люблячи своєї Батьківщини, саме тому таке значення приділяється народним традиціям. «Саме тут, у найтіснішій єдності з природою формувалися основні риси української ментальності. Душа нації невід’ємна від образу природи. В українській ментальності образ природи – рідне, і що не менш важливо, позитивно спрямоване до людини начало» [126, с.114].

Дуже важливо в екологічному вихованні прагнути органічно поєднати раціональний і емоційний аспекти в свідомості людини, в її ставленні до природи. Здійснене в процесі екологічної освіти таке виховання дозволяє із знанням справи вирішувати проблеми, що виникають у процесі діяльнісного відношення людини до природи, через ековіталістичну розумність, яка орієнтує на ціннісні мотиви в практичній діяльності, дає змогу попереджувати негативні моменти або уникати їх взагалі. При цьому важливо, щоб екологічне виховання сприяло формуванню відповідальності за стан природи перед майбутніми поколіннями, а тому спрямовувало людську діяльність на ліквідацію негативних наслідків відношення до природи. Необхідно сформувати у спеціаліста знання того, що робити, щоб не відбувалася руйнація природи, а таке прагматичне ставлення, яке ми бачимо на прикладах, відбувається тому, що в процесі освіти не виховували гуманне ставлення, відповідальність за природу. Потрібно навчити спеціаліста мати бажання знаходити засоби оновлення природи й показувати це в кожній конкретній дисципліні.

Самою лише екологічною безграмотністю навряд чи можна пояснити варварське ставлення до природи, тому екологічне виховання повинно мати чітку моральну спрямованість. У свою чергу екологічна освіта містить знання

про природу як об'єкт детермінанти діяльності відносно цього об'єкта, тобто включає в себе знання про доцільність тієї чи іншої діяльності відносно природи для задоволення потреб людини й суспільства, частіше за все виробничих. У той же час така доцільність діалектично пов'язана із смисложиттєвим цілепокладанням, змістом якого є таке спрямування діяльності відносно природи, щоб не нанести їй шкоди. У процесі екологічної освіти виховується як ставлення до спрямованої на доцільність діяльності, так і до самого екологічного знання.

З'ясувавши специфіку екологічного виховання, можна навести наступне його визначення: «Екологічне виховання – процес формування гуманного, відповідального, бережливого ставлення людини до природи як унікальної цінності; утвердження в поглядах, переконаннях, моральних установках принципів раціонального природокористування, готовності до природоохоронної діяльності» [68, с.135], тобто екологічне виховання формує життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини й виступає як складова екологічної освіти. Тут необхідно знайти гармонійне поєднання раціональної і смисложиттєвої сторін виховання. Уявляється, що психологічна сторона ставлення до природи, тобто почуття любові до неї, не компенсує відсутності екологічного знання, так само як і знання не замінюють любові до природи. Люди, що знають закони екології, і шанувальники краси рідної природи можуть зневажати довкілля. Інший важливий момент полягає в тому, що не завжди можна наперед передбачити наслідки виробничої діяльності. У кожній людини є своя точка зору, тому їй важливо мати такі знання, які б не розглядали свою концепцію як остаточну, а вести діалого-конструктивний підхід, тобто виховувати в людині не чванство самодостатності, а комунікативні риси.

У процесі формування життєво-ціннісних орієнтацій важливо спрямувати установку у свідомості людини на те, що все в нашому житті: і економіка, і суспільна свідомість, і культура пов'язане з питаннями екології, з питаннями збереження природи. Тому екологічне виховання формує саме

таку екологічну свідомість, яка має особливий вплив на становлення екологічної культури, що в свою чергу впливає на норми поведінки людини відносно природи: «Екологічна культура включає визначений «зріз» суспільно напрацьованого способу самореалізації людини в природі, культурні традиції, життєвий досвід, моральні відчуття і моральну оцінку відношення людини до оточуючого середовища» [216, с.232]. Отже, у процесі екологічного виховання формується екологічна культура, екологічна свідомість і екологічні відчуття, лише через засвоєння екологічних знань можна зрозуміти сутність відносин людини й природи і сформувати елементи гуманізму й ековіталізму.

Формування життєво-ціннісних орієнтацій сучасної людини були б не завершеними без аналізу їх практичної сторони. Це стосується безпосередньо екологічної діяльності саме тому, що практика дає людині найбільше знань про навколишній світ. Набутий у процесі практичної діяльності соціально-екологічний досвід дає змогу співставити знання з реальністю і тим самим сприяє перетворенню екологічних знань у екологічні переконання: «Екологічна ситуація потребує переходу знань у переконання, коли наукова свідомість намагається формувати моральні норми... Якщо екологічні знання, які має людина, не стають його імперативом поведінки, то не можна говорити про наявність у нього екологічної свідомості в повному розумінні цього слова» [216, с.242]. Зауважимо, що екологічна діяльність є інтегруючим фактором екологічного виховання, екологічної освіти, екологічної культури та екологічної свідомості й не може обійтися без екологічних переконань. Як писав Сухомлинський, «серцевиною розумової вихованості є світоглядна спрямованість переконань побудованих на знаннях» [180, с.558]. Але при цьому важливо доповнити, що це не простий набір знань: «Головна задача людини не в збагаченні свого розуму різними знаннями, а у вихованні і вдосконаленні своєї особистості...» [10, с.711]. Отже, слід звернути увагу на те, що екологічне виховання має головним завданням включити природний світ до життєво-ціннісних орієнтацій сучасної людини, тому що він є

важливим компонентом структури особистості, котрий визначає ставлення людини до навколишнього світу, її діяльність, її поведінку. Актуальною наразі буде думка О. Солженіцина: «Екологічне виховання лише тоді буде благотворним, коли воно буде сприяти відродженню і втіленню морального закону, духовного начала життя на противагу «науково-технічній освітянині» [230, с.95]. Спілкування з природою формує в людині кращі моральні якості.

Відомо, що саме після Першої міжурядової конференції у Тбілісі, з 1977 року екологічне виховання почали досліджувати як самостійну галузь, і базувалося воно на екологічних знаннях у взаємодії з екологічною освітою. Питаннями екологічного виховання у світовому співтоваристві займалися різні природоохоронні організації, створювалися численні програми. Відповідно вироблено нові уявлення: «Навчити людину свідомо приймати рішення і відповідати за його наслідки» [266, с.256]. Сьогодні необхідно сформулювати соціально-екологічний ідеал, оскільки йдеться про формування нового типу природокористування. Дуже важливо, щоб такий ідеал містив уявлення про потребу, з одного боку, соціального й науково-технічного прогресу, всебічного та гармонійного розвитку людства, а з другого – нормального функціонування біосфери планети та покращання її стану.

Екологічне виховання як частина процесу формування життєво-ціннісних орієнтацій у ставленні до природи покликана збагатити світоглядні настанови особистості, сприяти розвитку більш широкого й поглибленого уявлення про єдність біосфери й людини. Екологічно неосвічена й ненавчена людина не замислюється над проблемою, яка полягає, наприклад, у забрудненні, засміченні місця свого проживання, зокрема парків, залізничних, прибережних лісосмуг та земель іншого призначення. Порушується режим землекористування територій і об'єктів природно-заповідного фонду, водоохоронних зон, земель історико-культурного призначення. Тут потрібно суворе законодавство, наприклад: «У США самочинне викидання сміття передбачає штраф у 1000 доларів, або ж ув'язнення до чотирьох місяців. Недопалок, кинутий у Сінгапурі не в урну, буде коштувати порушникові 500

доларів. У Німеччині функціонує екологічна поліція, і законослухняні громадяни підтримують її діяльність» [175, с.5]. Тому проблему зі сміттям і звалищами потрібно вирішувати на державному рівні. Експерти визнають, що сьогодні ситуація з відходами є катастрофічною, тому що в країні накопичилося «35 млрд тонн відходів, із яких 5 млрд тонн високотоксичні. Об'єми побутових і промислових відходів стрімко зростають. Згідно Національної стратегії поводження з твердими побутовими відходами, в Україні 642 полігони відходів підлягає рекультивації і санації» [268, с.33]. У нашій країні побутові відходи вивозять на сміттєзвалища, скупчення великої кількості сміття призводить до накопичення інфільтрату бродіння, який є отрутохімікатом і, попадаючи в ґрунтові води, отруює водоймища, де масово гине риба й виникає небезпека зараження людей і тварин. Отже із господарчої практики виключалась можливість морального засудження неправомірних дій. Екологічно невихована людина не замислюється над тією шкодою, якої вона завдає природі, а через неї й іншим людям, і в кінцевому підсумку сама собі. Екологічне виховання має виробити бажання знати, як діяти зі знанням справи, уміти передбачати наслідки діяльності. Тому ми маємо справу з екологічним вихованням як цілеспрямованим процесом формування в особистості життєво-ціннісних орієнтацій. «...виховання — це духовна складова, засвоєння загальнолюдських цінностей; це процес сходження особистості до духовних вершин людської екзистенції» [230, с.94].

К. Д. Ушинський обґрунтовує процес екологічного виховання: «Слово виховання застосовується не лише до людей, а також і до тварин, і рослин, а рівно і до історичних суспільств, племен і народів, тобто до всякого роду організмів, і виховувати в загальному розумінні слова означає сприяти розвитку якого-небудь організма за допомогою характерної йому їжі, матеріальної або духовної» [224, с.40]. Він вважає виховання мистецтвом: «...як мистецтво воно прямує до ідеала... до ідеала досконалої людини» [224, с.21], до екологічного ідеалу, а це може статися лише завдяки екологічному вихованню. У цей процес включається і формування уявлень про належне,

про ціннісне ставлення до природних багатств, про норми й правила реалізації принципів екологічного імперативу. У деяких випадках необхідно навіть відмовитися від новітніх розробок на користь природі, жити за принципом «не мати, а бути», виховувати вміння діяти ековіталістично. Слід зазначити, що поряд із об'єктивними труднощами природокористування існують і суб'єктивні чинники загострення екологічної кризи. Місто Київ увійшло до тридцятки найбрудніших міст світу. Хаотична забудова поступово руйнує традиційне історичне й природне середовище міста, зникають великі природні комплекси. Вплив процесів забудови на довкілля супроводжується значним шумовим та світловим забрудненням, яке негативно впливає на флору і фауну прилеглих територій. Тварини або гинуть, або змушені покинути ці території, тому що цілодобове освітлення впливає на добові біоритми рослин і тварин. Під час такої забудови страждають також ґрунти будівельного майданчика, які переущільнюються через будівельну техніку, відбувається хімічне забруднення від розливів нафтопродуктів, відходів будівельних матеріалів: «...процеси забудови призводять до витіснення аборигенної флори та фауни, зниження стабільності екосистем внаслідок зменшення біорізноманіття, створення урбосистем, стабілізація яких потребує тривалого часу» [69, с.14]. Таких прикладів у місті Києві та в інших містах України можна привести безліч, коли заради наживи й грошей руйнуються історичні пам'ятки і столітні зелені насадження. Тут актуально буде навести думку М. І. Хилько про те, що «суспільство схильне до споживацтва й прагне якнайшвидше задовольнити свої потреби... Серйозність екологічної проблеми в усій глибині розкриває моральну кризу людини» [242, с.41-42]. Екологічний імператив, що базується на оновленому принципі відповідальності, зобов'язує кожного члена суспільства й людства в цілому в умовах обмежених ресурсів виявляти турботу про прийдешні покоління. Нове тут полягає в тому, щоб переглянути споживацьке ставлення до природи, а це в свою чергу зробить нормою бережливість, уміння обмежувати свої матеріальні потреби з метою розумної економії природних ресурсів.

Відірваність людини від природи призводить до атрофії людських почуттів, до жорстокості, до втрати ціннісного підходу, як наприклад – стан лісів України. Можна сказати, що він також не відповідає еколого-економічним вимогам. На сьогодні лісосировинна база виснажена, про це свідчать дані державного обліку лісів. «Показник лісистості по Україні не перевищує 15%, в Європі він складає 30-40%. Згідно з розрахунками, Україна має значно нижчі за світові рівні лісистості... Частка лісів і лісовкритих територій у загальній площі держави приблизно вдвічі менша середньосвітового показника, який дорівнює 31,83%» [191, с.51]. Лісові насадження на нашій планеті вкривають приблизно 30% площі суші і є одним з основних виробників кисню. Безсистемні вирубки лісів знищують природне очищення повітря, змінюють кліматичні умови, при тому що лісові насадження позитивно впливають на стан людини. Лікарі з'ясували залежність між розміщенням лісових насаджень і поширенням онкологічних захворювань: «Із лісистістю пов'язані як географія загальної захворюваності, так і локальність окремих злоякісних новоутворень. З'ясовано, що райони з високою захворюваністю всіма видами раку характеризуються надзвичайно низькою лісистістю території. І навпаки, в районах з низькою частотою захворюваності лісистість висока» [193, с.11]. Число зелених насаджень також постійно зменшується і в місті Києві. «У сонячний літній день 1 га лісу поглинає 240-260 кг CO₂ і виділяє 180-210 кг кисню. Чотири дорослих дерева забезпечують добову потребу в кисні однієї людини. Підраховано, що 1 га міських зелених насаджень поглинає протягом 1 години 8 кг CO₂, тобто кількість, яку видихає за цей час 200 осіб» [69, с.16]. Ще одна властивість лісових насаджень – це їх шумопоглинання. Міські шуми у своєму складі мають набір різноманітних звуків неоднакової довжини хвиль і сили. Результати численних досліджень свідчать, що навіть вузькі смуги та однорядні деревно-чагарникові насадження значно знижують рівень шуму, спричиненого міським транспортом. Шумопоглинаюча властивість притаманна також і газонам» [69, с.16]. Знищення лісових насаджень є

наслідком низького рівня екологічного знання, відсутністю екологічної культури та відповідальності, що проявляється у вигляді вузьковідомчого підходу до охорони лісу й характеризується не тільки екологічною невідповідністю окремих керівників, але й будь-якою ціною, навіть ціною знищення всього живого – отримати надприбуток. Тому в процесі освіти необхідно виховувати бажання знати, як використовувати екологічні знання, виховувати спеціалістів із знанням справи, орієнтованих не на прибуток, а на оновлення природи, й відповідальних за наслідки своїх дій.

Саме екологічна освіта у взаємодії з вихованням і є одними з аспектів, що можуть протидіяти екологічним загрозам. Через це екологічне виховання має розпочинатися з самого раннього віку і тривати впродовж усього життя як безперервний процес. Головними тут є батьки, які мають виховувати у дитини вміння розуміти й любити природу у всіх її відтінках тому, що ці відчуття лежать в основі відповідальності за неї. Тільки в постійному спілкуванні з природою можна виховати любов до неї. У будь-яку пору року потрібно нею милуватися, радіти зустрічі з рослинами, з тваринами тому, що це збуджує в дитини добрі почуття, тому що в основі любові до природи лежить почуття прекрасного. Отже, екологічне виховання спрямоване на формування особистості з високою відповідальністю, з ековіталістичними поглядами на навколишній природний світ, з гуманістичними переконаннями і формами поведінки. «Основними вимірами поведінки людини в природному довіллі мають бути духовні й моральні ідеали та цінності» [250, с.64]. Екологічне виховання також має на меті сформувати в дитини екологічно правильну поведінку. Завжди виникало питання, як навчити дитину правильно й красиво себе поводити, і зокрема, на природі. Формуванню звичок культурної поведінки сприяє вивчення правил етикету. «Етикет – складова частина суспільної культури. Етикет це – сукупність правил поведінки, які торкаються зовнішнього прояву людських відносин» [256, с.5]. Для правил спілкування характерними були не лише приписи, а й рівень соціально-економічного розвитку суспільства, моральні відносини, зовнішньополітичні відносини,

звичаї, традиції кожного народу й екологічна культура. «Етикет – це форма внутрішнього виховання» [256, с.8]. Правила етикету діють у всіх сферах людської діяльності «...і відображають історичний досвід людського спілкування, і передаються із покоління в покоління» [256, с.92]. Тому поряд з громадянським етикетом, дітей з самого раннього віку потрібно навчати екологічному етикету. Екологічний етикет потрібно вводити в обіг з самого раннього дитинства, тобто в дитячих садочках, у молодшій школі. Екологічний етикет – це правила спілкування людини з природою. У повсякденному житті екологічне виховання має розпочинатися саме з екологічного етикету, тому необхідно ввести в обіг дане поняття: «Екологічний етикет – конкретні, обов’язкові правила ставлення до природи в конкретних життєвих умовах, обставинах перебування людини в природному середовищі». Тут потрібно навчити не рвати, не топтати, не смітити у саду, парку, лісі тощо. При цьому ці правила самі по собі нічого не дають, якщо дитина не сприймає природу як абсолютну цінність життя. Екологічний етикет як феномен культури потребує від людей знань про світ природи, відповідальності за свої вчинки, уміння поводити себе згідно з принципами гуманізму, ековіталізму. Уміння жити в злагоді з природою – найскладніша наука, котра потребує навчання з самого раннього дитинства, щоб екологічні знання переросли в правила поведінки. Екологічний етикет привносить у правила поведінки морально-естетичне забарвлення і є засобом гармонізації відношень людини з природою, єднання етичного й естетичного, добра і краси. Тому в процесі екологічної освіти виховання спрямоване на формування екологічного світогляду особистості на основі екологічного знання. У результаті цього відбувається екологічне пізнання, яке спрямоване на формування екологічної свідомості, що є вищою формою відображення природи і спрямоване на її глибоке розуміння. Процес пізнання в цьому плані – це процес активний з боку людини та її свідомості, а отже, процес екологічного пізнання – це процес взаємодії людини й природи.

У процесі екологічної освіти й виховання у свідомість людини надходять і засвоюються екологічні знання, таким чином відбувається процес їх нагромадження. Ці знання фіксуються в духовній формі, тобто екологічні знання, які нагромаджуються у свідомості людини, разом з її духовним змістом фіксуються матеріально, перш за все за допомогою слова. Таким чином, екологічні знання фіксуються мовою і, будучи матеріально зафіксованими, екологічні знання можуть передаватися іншим людям. Екологічна свідомість проявляє себе тільки на духовному рівні – на рівні слів, мовлення, мислення. Для екологічного виховання, яке закладає основи екологічного ідеалу, важливим фактором є час і національні особливості суспільства, яке виробляє свої цінності й ідеали. Засвоюючи екологічні знання, людина формує свій власний екологічний світогляд. Якщо ці знання в процесі освіти й виховання переконують її і стають доказовими, то вони перетворюються в елементи власного світогляду, без особистого екологічного знання немає і цільного екологічного світогляду. Отже, екологічні знання входять до складу світогляду і стають переконаннями тоді, коли вони вплелися у відчуття людини, залишилися в них і стали її світовідчуттями. У процесі формування екологічного світогляду особистість як активний учасник завжди має право вибору, тобто має бути зорієнтована на принцип «не мати, а бути», оскільки зорієнтована на ціннісно-гуманістичне цілепокладання, діяльне відношення до природи, зорієнтоване на моральні принципи повинного, а це сприяє смисложиттєвому самоствердженню людини як особистості.

Розвиток екологічного світогляду особистості може відбуватися протягом усього життя. Важливе значення має період дитинства, адже у цей час формується саме той екологічний світогляд, який залишається з людиною на все її життя. Усі інші екологічні знання будуть накопичуватися на ту основу, яка була закладена в дитинстві. Проте найважливішим є «період соціалізації – процес накопичення людьми соціального досвіду, засвоєння культурних надбань та розвитку людського потенціалу, який відбувається у

дитинстві» [148, с.133]. У цей період більшу частину інформації дитина опановує несвідомо, інтуїція є синтезом її пізнання й виникає на основі того екологічного знання, яке дитина встигла засвоїти. Цей процес буде найбільш успішним із введенням у навчання екологічного етикету в дошкільних та шкільних закладах, якому необхідно навчати дітей під час екологічних екскурсій, шляхом екологічної гри тощо. «Лише в грі відбувається первинна соціалізація дитини як особистості, за допомогою гри дитина пізнає світ і утверджується у ньому. При цьому дитяча гра являється важливим засобом тренування інтуїції, тому що в кожній грі проявляється творчість дитини, реалізуються її творчі можливості» [209, с.8].

У шкільному віці необхідно цілеспрямоване екологічне виховання для формування екологічного світогляду. Компонентами екологічного виховання є екологічні знання, які дитина отримала під час шкільного навчання, і життєвий досвід, отриманий у ході соціалізації. При цьому важливо, щоб екологічні знання переходили в екологічні переконання. У ході шкільного навчання, завдячуючи екологічному вихованню, творчому мисленню, одним з компонентів якого є інтуїція, відбувається перехід екологічного знання в переконання. З іншого боку, необхідно, щоб екологічні знання школяра підтверджувалися в реальному житті.

Перед екологічним вихованням у вищій школі поставлена інша мета – навчити молодих спеціалістів самостійно і творчо вирішувати складні екологічні питання в процесі їх виробничої діяльності таким чином, щоб не нанести шкоди навколишньому середовищу, сформувати активну життєву позицію, що спрямовує спеціаліста на ековіталістичне ставлення до природи. Процес екологічної освіти за своїм характером тісно переплітається з процесом пізнання, тому можна говорити про їх структурну ідентичність. Таким чином, психологічні аспекти формування і функціонування інтелекту й особистості тотожні. Екологічні знання, отримані в результаті виховання, при високій інтелектуальній активності перетворюються в екологічні переконання. Знання, які отримує студент у процесі вивчення екологічних

дисциплін, формують його світогляд. А в процесі вивчення філософських дисциплін знання перетворюються в екологічні переконання і стають основою формування екологічної культури й поведінки особистості спеціаліста.

Отже, в екологічному розвитку особистості можна виокремити три етапи. Для першого етапу характерним є несвідоме отримання екологічного знання. На другому етапі особистість здатна оцінити мотиви своїх вчинків відповідно до прийнятих екологічних норм. На третьому етапі екологічного розвитку загальноприйняті екологічні норми стають об'єктом критичної рефлексії особистості. Проте найбільшого значення набувають екологічні принципи, свідомо обрані людиною як екологічні цінності та ідеали, які стають основою її екологічної свідомості й переконань, що в подальшому переходить в екологічно доцільну поведінку у виробничій діяльності. Можна дати визначення екологічного виховання на засадах ековіталізму: екологічне виховання – це процес формування такого ставлення до природи, яке б у ній вбачало абсолютну цінність життя і відповідно спрямовувало б поведінку людей як доброчинну саме на основі головної цінності – цінності природи. Тому одна з головних цінностей – гідність людини пов'язується з абсолютною цінністю природи.

У висновку варто зазначити, що протидією руйнівним процесам, які відбуваються нині в природі, є освіченість людей, здатних самостійно осмислювати стан речей у сучасному природному середовищі, безпосередньо на тому чи іншому виробництві, у селищі та місті в Україні і навіть у світі в цілому. Екологічний стан вимагає нового рівня знань і виховання. Екологічне виховання має на меті сформувати екологічно правильну поведінку, а поведінка у свою чергу пов'язана з вихованням екологічних потреб. Вони є активним началом людської діяльності, а це зі свого боку визначає переконання, яке керує її поведінкою, звідси постає інше питання, яке полягає у вихованні духовних потреб. Тому це вимагає нових, навіть принципово нових підходів до екологічної освіти – вона не просто має інформувати про стан речей, а навчати дієвим засобам протидії екологічно-кризовим явищам в

усіх сферах життя. Для цього насамперед потрібно базувати екологічне знання на морально-ціннісних орієнтаціях, а в підсумку формувати здатність кожної людини – і керівника, і пересічного громадянина – активно і вміло діяти згідно з концепцією ековіталізму. Потрібно виробляти такі знання, таку діяльність людини по відношенню до природи, які б задовольняли потреби людей і зберегли природу як абсолютну цінність, тим самим сприяли усвідомленню, як у процесі освіти на основі екологічних знань здійснюється формування життєво-ціннісних орієнтацій сучасної людини.

Висновки до другого розділу

До збіднення і деградації природного середовища призвела орієнтація суспільства на споживацтво. Природа без збитків для себе вже не в змозі задовольнити потреби людини, які постійно зростають. З огляду на екологічну ситуацію, природу не можна сприймати як сховище запасів, її потрібно розглядати як абсолютну цінність життя тому, що налаштованість на споживацтво обертається деградацією і природи, і людської особистості. Глобальна екологічна криза – це відображення кризи культури, котра охоплює весь комплекс: взаємодії людей між собою, з суспільством, з природою. Вихід із кризи можливий через опанування нових життєво-ціннісних орієнтацій, які дадуть змогу перебороти відчуження людини від природи. Найбільш результативним рішенням проблеми стає формування нового світогляду через систему освіти молоді, радикально змінюючи при цьому установки й принципи цієї системи. Перед сучасною початковою, середньою та вищою школою і всією системою освіти постають нові завдання: не лише відображати існуючі норми суспільного розвитку, але й очолити інноваційний процес формування нової концепції сучасної культури.

Упродовж свого становлення екологічна освіта в рекомендаціях міжнародних конференцій мала чіткі завдання щодо формування у молоді інтересу до постійного оновлення інтелектуального потенціалу, удосконалення практичних умінь, регулювання взаємин суспільства з природою і гармонійного вирішення екологічних питань. Отже, належить сформувати нові підходи щодо екологічної освіти – вона має не лише інформувати про стан речей, а навчати дієвим засобам протидії екологічно-кризовим явищам в усіх сферах життя. Для цього в першу чергу потрібно базувати екологічне знання на морально-ціннісних орієнтаціях, а в підсумку формувати здатність кожної людини активно і вміло діяти згідно з принципом ековіталізму. Такі тенденції в зміні пізнавальних, ціннісних і діяльнісних установок в сучасному суспільстві мають бути підтримані й розвинуті новою

системою неперервної екологічної освіти, тому що лише володіючи екологічними знаннями, людина по-новому відкриває для себе навколишній світ і починає розуміти значення багатьох явищ у природі, які раніше здавалися другорядними. Екологічна освіта привносить безпосереднє засвоєння екологічних знань різного характеру і рівня, а екологізація освіти – це проникнення ідей, принципів, понять, підходів екології в різні дисципліни, а також навчання екологічно грамотних спеціалістів різного профілю, тобто менеджерів, соціологів, інженерів, економістів, лікарів та інших. При підготовці спеціалістів екологічна освіта вимагає не лише формування знань, умінь і навиків, але й виховання щодо прийняття таких рішень, котрі сприятимуть збереженню природи. Уміння жити в злагоді з природою – найскладніша наука, яка потребує навчання з самого раннього дитинства, щоб екологічні знання переросли в екологічну поведінку. При цьому ці правила самі по собі нічого не дають, якщо дитина не сприймає природу як абсолютну цінність життя. Екологічний етикет потребує знань про світ природи, відповідальності за свої вчинки, уміння поводити себе згідно з принципами гуманізму, ековіталізму.

Отже, мета екологічної освіти полягає у формуванні екологічної свідомості, гуманістичної екологічної діяльності, які б сприяли збереженню й оновленню природи. Реалізувати ідеї екологічної освіти передбачається за допомогою введення в навчальні плани екологічних дисциплін, які допоможуть розкрити цілісну уяву щодо взаємозв'язку людини й природи. Викладання будь-якого предмета обов'язково повинно мати аспекти екологічного знання й виховання. З усього виходить, що екологічна освіта повинна стати однією з найважливіших складових у структурі загальної освіти.

РОЗДІЛ 3

ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ЯК ЗАПОРУКА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДИ І ГУМАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

3.1 Екологічна освіта – необхідна складова концепції сталого розвитку суспільства

Актуальність цього питання зумовлена значним розширенням сфери гуманістичної регуляції, поширенням її на природне й штучне середовище, життя людини. Тут ідеться про те, щоб підпорядкувати технологічний процес настановам гуманістично зорієнтованої раціональної політики та зробити його підконтрольним вимогам моральної відповідальності для збалансованого розвитку України.

Науково-технічна революція спричинила цілий комплекс інноваційних факторів, які викликали фундаментальний цивілізаційний поворот в історії людства, і створила загальносвітовий процес, який отримав назву «глобалізація». Глобалізація – це процес формування нового світового суспільства, яке базується на інтеграції і транснаціоналізації екологічної, економічної, політичної та інших видів діяльності, які повинні функціонувати на основі загальновизнаних цінностей у сучасному світі. Глобалізація як складний процес має важливі передумови, такі як «...інформаційна революція; інтернаціоналізація капіталів і посилення конкурентної боротьби на світових ринках; вичерпання природних ресурсів і посилення техногенного навантаження на природу; демографічний вибух; поширення зброї масового знищення (збільшує ризик загальної катастрофи); прогресуюча транснаціональна організація виробництва...» [164, с.224] тощо. Шлях розвитку суспільства, що глобалізується, зорієнтований на постійне збільшення виробництва і споживання природних ресурсів, що спричинює глобальну екологічну кризу, яка характеризується посиленням впливом людини на природу, а це призводить до суттєвого зменшення

можливостей природи як цінності життя. «Екологічна криза сучасності не сприймається в якості загрози людству так серйозно, як ядерна війна, оскільки вона ховається за покривом мирної людської праці. Проте, незначні на перший вигляд зміни, які несуть в собі потепління клімату, виснаження озонового шару, вирубка тропічних лісів, зменшення сировинних і енергетичних запасів, нестача питної води, перенаселення землі, руйнування її екосфери і т. д. у сумі дають ефект великої руйнівної сили» [164, с.183].

Дослідження сучасної екологічної ситуації, коли відбувається погіршення природного середовища, дало змогу визначити ієрархію причин незадовільного екологічного стану в Україні. Насамперед – це невиконання законів щодо природоохоронної діяльності, відсутність державного контролю та відсутність системи покарань за збитки, які заподіяли довкіллю. Вимоги й показники природоохоронної політики відходять до другорядних питань і сприймаються сучасними підприємцями як перешкода у їх роботі й збільшенні прибутків. «По тисячі тонн брудів викидає щоденно в повітря Бурштинська ДРЕС. По 45 т хлору, хлористого водню, дихлоретану, окису вуглецю, вуглеводнів, нафти (разом 50 шкідливих речовин) викидає в навколишнє середовище Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»... [236, с.26]. Наслідки такого господарювання призводять до збільшення кількості людей з особливими потребами, до високої смертності дітей і скорочення тривалості життя, до нескінченних моральних і матеріальних збитків.

Слід зауважити, що до 1991 року в нашій державі не застосовувались санкції проти викидів забруднюючих речовин у водні об'єкти. Із-за цього склалася небезпечна екологічна ситуація майже в усіх річкових басейнах України. Тому у водопровідній воді, яку ми споживаємо, знаходиться майже вся таблиця Менделєєва. Забруднюючі речовини є причиною хвороб печінки, нирок, нервової системи, шлунково-кишкового тракту. Небезпечними є різні органічні сполуки, які у великій кількості присутні в неочищеній воді. Цей перелік можна довго продовжувати. «Щорічні викиди в річки... у складі яких добрива, пестициди і гербіциди... Крім того, зі стічними водами до рік

потрапляють нафтопродукти, важкі метали, що робить ці води шкідливими для користування...» [263, с.64].

З цього стає зрозумілою наступна причина, яка стосується відсутності постійної об'єктивної інформації для населення щодо екологічного стану регіону, про причини його погіршення, про винуватців, які забруднюють природне середовище, про вжиті заходи для поліпшення ситуації, що склалася.

Ще одна причина стосується концентрування на невеликих площах величезної кількості промислових підприємств, а також реалізація планів, які стосуються підкорення природи, постійне нехтування традиціями господарювання, можливостями природи та інтересами населення певного регіону. Це говорить про те, що відсутня відповідальність перед громадянським суспільством, відсутнє узгодження вчинків керівників з інтересами інших людей і всього суспільства, що в суспільстві морально-етичні, гуманістичні аспекти виробничої діяльності знецінюються, а в результаті знецінюється абсолютна цінність життя. Така, наприклад, ситуація з водними ресурсами, зокрема забруднення поверхневих вод, яке відбувається внаслідок неефективної роботи очисних споруд, скиду неочищених відходів підприємствами та іншими закладами, самовільне водокористування. Ці негаразди спричиняють катастрофічне забруднення і мають незворотні зміни для біорозмаїття водних об'єктів. Тому й викликає занепокоєння стан водних ресурсів та способи їх використання, адже вода – найцінніший природний дар. «Земна куля має загальних запасів води близько 1390 млн км³, з них 96,4% – морська вода. Вода, придатна для споживання, становить близько 2% від загальної її кількості. Україна відзначається досить низьким рівнем забезпеченості водними ресурсами. На 1 км. кв. її території припадає в середньому 86,8 тис. м куб. місцевого річкового стоку, що в 4 рази менше, ніж в середньому в світі, в 5,7 рази менше, ніж в Європі» [191, с.51]. При цьому в Україні не було реалізовано жодних цільових програм щодо збереження

запасів питної води. Об'єм споживання води за останні роки зростає, відповідно зростає й дефіцит води в нашій країні.

Наступна причина незадовільного екологічного стану полягає в тому, що на більшості виробництв використовують застарілі технології та обладнання, а їх модернізація відбувається повільними темпами. Також відсутні об'єктивні довгострокові екологічні прогнози про наслідки реалізації планів розвитку енергетики, транспорту, промислового виробництва тощо. «За кожним кроком науково-технічного прогресу йдуть слідом негативні – реальні та потенційні – екологічні наслідки в усіх підсистемах навколишнього середовища: (біосфері, гідросфері, літосфері та навколоземному космічному просторі): загибель представників флори та фауни, руйнування багатьох унікальних життєво важливих ландшафтів тощо. Це несприятливо відбивається на здоров'ї людини» [242, с.24]. Люди одержували бажане, але в результаті отримували неочікувані наслідки. «...питання екологічних наслідків розвитку науки та техніки досить непросте, оскільки цілі ґрунтуються на благих намірах, а результати завдають шкоди» [220, с.207].

Тут необхідно розглянути низку конкретних прикладів, а саме, що стосується якості атмосферного повітря – його стан постійно погіршується, а одна з причин – це транспортні засоби, кількість яких постійно зростає. Концентрація вуглекислого газу в повітрі постійно збільшується. Екологи стверджують, що 70% дерев у місті хворіють і не справляються з поглинанням вуглекислого газу. «Одним з найшкідливіших забруднювачів навколишнього середовища Києва є транспортний комплекс. Його викиди в повітря становлять близько 83% від загальноміських» [69, с. 30]. Підприємства-виробники не виконують умови, які стосуються дозволу на викиди щодо забруднюючих речовин, ігнорують заходи стосовно зменшення викидів в атмосферне повітря, порушують правила експлуатації механізмів з очистки газу. «Найбільше викидів пилу – 52% дають стаціонарні джерела підприємств паливно-енергетичного комплексу... Проаналізувавши проби

повітря, узяті по всій Україні, екологи підраховали, що на одного українця приходить 120 кілограмів шкідливих викидів в рік...» [268, с. 32-33]. Заради тимчасової вигоди ухвалювалися рішення, що завдавали природі непоправимої шкоди. Тому головним у виробничій діяльності є всіляко уникати меркантильних рішень. Саме гуманістична цілепокладеність виховує у спеціалістів різних рівнів бажання рішуче відмовлятися від таких дій відносно природи, які наносять їй шкоду, хоча й можуть дати високий бажаний утилітарний результат.

Інша проблема стосується інтенсивної хімізації і хибних способів організації сільськогосподарського виробництва, наприклад, поширення генетично модифікованих організмів та генетично модифікованих продуктів, кількість яких невинно зростає. «Генна інженерія здійснює перенесення генів від одних організмів іншим, долаючи всі міжвидові бар'єри в межах живої матерії, що надає їм нових властивостей. Такий вид одержав назву генетично модифікований організм (ГМО)» [15, с.10]. Екологи та неупереджені науковці не поділяють поглядів, що з допомогою ГМО можливо врятувати світ від голоду. Хоча генно-модифіковані рослини мають гени стійкості до отрутохімікатів, до кліматичних негараздів і дають більші за обсягом врожаї, це призводить лише до збільшення прибутків. Швидкий розвиток виробництва генетично модифікованих товарів загрожує людству екологічною катастрофою тому, що їх вплив на організми людей і тварин призводить до багатьох негараздів зі здоров'ям, а також сприяє генетичному забрудненню рослин і хімічному забрудненню територій. Таким чином, компанії, які виробляють генетично модифіковані товари і вирощують генетично модифіковані рослини, здійснюють невдалий експеримент над природою. У зв'язку з тим, що стосовно генетично модифікованих продуктів науковці ще не мають єдиної точки зору, це питання потребує уваги як учених, так і громадськості, оскільки проблема ГМО мало вивчена. Вона особливо актуально постала перед сучасною Україною. Становлення в нашому суспільстві капіталістичних відносин у багатьох випадках висуває у

представників зокрема харчового бізнесу на перший план прагнення збагатитись. Така ціннісна зорієнтованість призводить не лише до руйнації морально-духовних гуманних традицій нашого народу, але й до знищення природних багатств. І коли ми сьогодні говоримо про наш вік як час, коли панує суспільство споживання, то, з одного боку, за це на себе має взяти провину харчовий бізнес, а з другого, саме йому належить активна роль у створенні нового суспільства якості життя, коли моральні цінності людини й суспільства будуть базуватися не на доцільності, а на цілепокладанні.

Таким чином, ми підійшли до позиції щодо питання, яке стосується низького рівня екологічної освіти не лише у громадян, а й у керівників великих і малих підприємств, державних органів, уряду, їх низької екологічної культури, націленості на меркантилізм і споживацтво. «Очевидно, в даному разі варто вести мову про дві концептуально, світоглядно й аксіологічно несумісні парадигми меркантилізму й споживацтва: так званих «коротких» та «довгих» грошей. Кожна з них виходить з потреб отримання максимального прибутку, але якщо парадигма «коротких» грошей потребує результату тут-і-тепер, то парадигма «довгих» грошей усвідомлює, що отримання термінового зиску може стати на заваді прибуткам на середньотермінову та віддалену перспективу. Окрім аспекту усвідомлення, парадигма «довгих» грошей наділена ще й спроможністю реалізувати свою бізнес-стратегію – тобто пожертвувати поточними прибутками чи істотно мінімізувати їх задля гарантування майбутнього бізнес-оптимуму. Натомість значна частина проектів, котрі функціонують за принципом «коротких» грошей, навіть за великого бажання не можуть собі дозволити розкіш функціонувати за принципом «довгих» грошей» – пише З. Ф. Самчук. Щоправда, це не знімає з них моральної та іншої відповідальності. Тут йдеться про людське руйнування, коли людина знищує свій земний дім, то відтак і знищує свою моральність і духовність, а тим самим, знищуючи природу, убиває себе. Це, у свою чергу, характеризує рівень і якість освіти спеціаліста як такої, що не дала екологічного знання і

виховання, що певною мірою позбавлена необхідної морально-ціннісної зорієнтованості. Тому освіта й просвіта у нас мають базуватись на глибоких екологічних знаннях і гуманістичному вихованні.

Наступна позиція стосується екстенсивного використання усіх видів природних ресурсів, яке тривало століттями і при цьому не враховувалася здатність екологічних систем до самовідтворення і самоочищення, проведення великих масштабів меліораційних робіт без достатніх наукових обґрунтувань. Тут доречно згадати, скільки живого світу загинуло, і щоб його відновити, пройде не один десяток років: «Океани і моря перетворюються в приймальні каналізаційного колектора і отруєні нафтою, радіоактивними відходами, отрутохімікатами та ін... за останні 20 років інтенсивність життя у морях і океанах знизилася по меншій мірі на 30%» [97, с.16]. Незважаючи ні на що, люди свідомо використовують глибини океану для поховання найнебезпечніших відходів: ядерних, хімічних, біологічних та інших, вважаючи це цілком прийнятним і небезпечним, не замислюючись над наслідками своїх дій. Таке прагматичне ставлення до природи є результатом недостатньої освіти й браком екологічної культури, що несе знання утилітарного змісту й порушує правила ековіталізму. Тому обов'язково в освіті має бути поставлено питання: як це рішення, чи як ця діяльність стосується природи, тобто пріоритетом має бути екологічний аспект, лише тоді буде гуманне ставлення до природи.

Інший приклад, значні перетворення відбуваються у верхньому шарі літосфери, атмосфери і гідросфери, зокрема трансформується або знищується верхній родючий шар ґрунту. «В Україні під розробку корисних копалин відведено до 150 тис. га, хвостосховищами зайнято 40 тис. га, полями фільтрації і ставками (відстійниками) – 30 тис. га» [263, с.32]. Засновник ґрунтознавства В. В. Докучаєв писав, що «родючий шар ґрунту – це не фізико-хімічний конгломерат, а складний і специфічний світ зі своєю мікрофлорою і макрофауною. Для утворення 1 сантиметру гумусового шару потрібно 150 років» [97, с.16]. Погіршується стан земельних ресурсів, їх

нераціональне використання призводить до виснаження родючого шару ґрунту, до ерозії, а через безконтрольний полив зростають площі з вторинним засоленням. Людство в результаті своєї діяльності зневажливо й нераціонально ставиться до такого природного дарунку, бо наразі переважає економічна утилітарна доцільність.

Наступна позиція – це відсутність у державі дієвих економічних стимулів для ресурсозбереження й енергозбереження тощо. І хоча наразі антропогенне навантаження на природу України дещо зменшилось через спад промислового виробництва, зупинення багатьох підприємств тощо, але екологічна ситуація в країні залишається незадовільною. Серед країн Європи Україна – одна з найбільш екологічно небезпечних країн. «На сьогодні штучно перетворено, зруйновано або змінено 90% первинних ландшафтів. Дніпро, опоясаний греблями, перетворився на каскад водосховищ, наповнених брудною водою, 88% річок мають екологічний стан від поганого до катастрофічного і непридатні для питного водокористування, 57,5% земель – еродовані... Погіршується здоров'я і генофонд нації» [82, с.18-19]. У цьому випадку досить доречними будуть зауваження Ф. Фукуями, який пише: «Існує безліч розумних причин поважати природний порядок речей і не вважати, що люди здатні його так легко покращувати шляхом непродуманого втручання... Кожна екосистема є взаємопов'язаним цілим, складність якої ми не завжди розуміємо. Будівництво греблі або засівання певної площі монокультурою рве невидимі до того зв'язки і порушує рівновагу системи непередбаченим чином» [239, с.142]. Тому з власної ініціативи сучасна людина стала причиною деградації багатьох складових природи й опинилася в ситуації екологічного лиха. Тому, щоб запобігти поглибленню екологічної кризи, виникла необхідність зміни пріоритетів.

Для вирішення глобальних екологічних проблем у червні 1992 року конференція ООН з питань навколишнього середовища й розвитку, яка відбулася у Ріо-де-Жанейро, проголосила концепцію усталеного розвитку, де були розроблені основні принципи та засади, викладені у «Порядку денному

на ХХІ століття», які базуються на поєднанні трьох складових: екологічній, економічній та соціальній. Саме екологічна стійкість повинна бути покладена в основу економіко-соціальних процесів розвитку суспільства. «Збалансований розвиток – такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистем відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь» [82, с.3]. Цей перехід є альтернативою сучасній моделі, яка розглядає природу лише як джерело сировини та прибутку. «Нерозвинута освіта, корумпованість еліт, зубожіння мас, непосильні борги, витік мізків і капіталів, архаїчні соціальні структури, фізична і моральна деградація населення – усі ці початкові умови роблять неможливим в перспективі якісь істотні зміни ситуації на краще, швидше можна вести мову про її подальше погіршення» [164, с.188]. Ця ситуація прогресуватиме далі за умов використання тих само засобів виробництва, орієнтації на споживання природних ресурсів, і тому екологічна освіта у змозі виправити її, якщо і знання будуть творчі, і виховання базуватиметься на етичних цінностях, а це приведе до гармонізації у відношеннях суспільства й природи, що й передбачає концепція сталого розвитку. «Екологічна освіта – це система заходів, що несуть екологічні знання, які мають бути засадничими у всіх видах як теоретичної, так і практичної діяльності, вони не лише захищатимуть природу, а і відновлюватимуть її. Водночас, спираючись на ці знання, освіта виховуватиме новий підхід до природи як абсолютної цінності життя». Отже, необхідно розкрити значення екоосвітнього потенціалу, який завбачає вивчення інтеграції людини в природу. Відповідно до цього також необхідно показати, який вплив має на особистість етико-естетичне наповнення екологічної освіти, оскільки вирішення екологічних, як і інших глобальних проблем, лежить в етичному просторі. Лише тоді глобалізаційні процеси будуть слугувати гармонізації людського буття, коли «людство віднайде в собі сили зробити вибір на

користь етичного розуму, формування планетарної макроетики відповідальності» [164, с.344].

Сталий розвиток не являє собою лише технічну проблему, а отже, це проблема, яка полягає у формуванні суспільства, що оберігатиме середовище свого існування. Тут має бути інша філософія, інша політика, інша освіта й мораль, тут ідеться саме про таку систему цінностей, котра б не була залежною ні від економічних питань, ні від зміни політичної влади, а яка б у свою чергу збереження природи й людини вважала абсолютною цінністю життя. Тому перехід до такої моделі неможливий без зміни ціннісних орієнтацій, моделі належного й ідеалів, і основне навантаження припадає на екологічну освіту. Тому одне з головних питань, прийнятих на конференції ООН у Ріо-де-Жанейро, надавалось розвитку освіти: «Освіта має вирішальне значення... для забезпечення поінформованості з питань екології та етики, формування цінностей і підходів, розвитку навичок і заохочення поведінки, яка відповідає стійкому розвитку і в цілях забезпечення ефективної участі населення в процесі прийняття рішень» [52, с.4].

Світова стратегія щодо сталого розвитку в галузі освіти має наступні завдання: «Освіта... здійснюється протягом всього життя людини та є невід'ємною частиною процесу загальної освіти; вона не повинна обмежуватися системою формальної освіти; у межах формальної освіти на всіх рівнях бажано поступово досягти міждисциплінарності; слід виховувати свідомих членів суспільства на розумінні взаємозв'язку та взаємозалежності людини і природи, усвідомленні ними необхідності збереження глобальної рівноваги та причетності кожного до проблем навколишнього середовища» [43, с.2].

Щодо формування освіти для сталого розвитку, то слід зауважити, що Україна офіційно приєдналася до документа ООН «Порядок денний на XXI століття». З питань сталого розвитку України 21 вересня 2007 року відбувся перший Український екологічний конгрес, організатором якого була Всеукраїнська екологічна ліга. Кабінет Міністрів України затвердив

постанову: «Від 16 вересня 2009 р. №997 «Про утворення Національної ради із сталого розвитку України» [81, с.10].

За сучасних умов традиційна освіта не зорієнтована на екологічні проблеми, оскільки лише перераховує їх, а не показує шляхи їх розв'язання, не дає змоги досягнути цілісної картини світу, оскільки більшість дисциплін викладається відокремлено від екологічного знання, не спрямовані на вивчення та практичне розв'язання місцевих екологічних проблем, а наука й суспільство розвиваються досить швидко, тому екологічні знання стають застарілими ще до закінчення терміну навчання. У цей процес майже не включається і формування уявлень про моральне належне, про ціннісні орієнтири гуманістичного ставлення до природи. Сучасна освіта деєкологізована.

Таким чином, ми підійшли до розуміння того, що перехід суспільства до усталеного розвитку – це переорієнтація цінностей і, в першу чергу, освіти, це гуманістичний перехід. Історична практика людства, його наукові досягнення довели, що гуманістичний перехід не зводиться до задоволення тілесних потреб людини. Хоча сьогоденне суспільство страждає на споживацькі ідеали, проте вироблений людством ідеал якості життя базується на гуманістичному ставленні до природи. У той же час на відміну від колишніх матеріалістів-просвітників та сьогоденних матеріалістів-споживачів цей гуманістичний ідеал вбачає в природі абсолютну цінність життя. Тому, не зводячи природу до тілесності, розуміючи її виробничу актуальність, А. Некльоса пише, що сучасні носії гуманістичного ідеалу протестують проти сучасної глобальної економізації людини і світу, а з тим суто економічного підходу до природи. Наслідуючи ідею К. Маркса про те, що капіталізм за ідеал має лише володіння, носії гуманістичного ідеалу розуміють, що «економізоване» ставлення до природи перетворює «антропогенез на цивілізаційні розломи» – наголошує М. М. Моїсєєв. Більш того, на думку українського вченого М. Мариновича, такий базований на зовнішній доцільності підхід до природи виключає з ідеалу людини й

суспільства еколого-гуманістичне цілепокладання, що в умовах всесвітньої глобалізації майже призвело людство до апокаліпсису. Але вся суть у тому, що безмірна руйнація природи, наприклад, вирубування карпатських лісних масивів, знищення зелених зон Києва, хижацьке використання корисних копалин, знищення штучними морями природних течій Дніпра й інших річок не тільки руйнує умови гідного життя для більшості українців, але взагалі позбавляє можливості жити в нормальних умовах представників майбутніх поколінь.

Головне завдання екологічної освіти для усталеного розвитку потребує не лише навчитись оберігати природу й навчити цього інших, але й у своєму ставленні до неї керуватись розумінням абсолютної цінності природи як цінності самого життя. Ця нова філософська ідея означає, що і в людській свідомості, і в людській діяльності мають надаватись пріоритети екологічним чинникам, а екологічні знання мають трансформуватись в екологічне виховання.

В українського народу одвічно склалось так, що виховання людини починається саме з долучання її до екологічних цінностей. Мама починає виховувати свою дитину з того, що приваблює її погляд на квіточку, на зелені листочки на берізці, на кішечку, на цуценятко тощо. Екологічне виховання, як і будь-який виховний процес, складається з цільної послідовної системи. У результаті екологічної освіти відбувається перетворення екологічних знань в екологічні переконання, вироблення екологічних навичок і екологічної поведінки. Дворічний малюк, що заворожено спостерігає за качками, годує білок, отримує від природи дещо таке, що допомагатиме йому жити. Екологічне виховання орієнтує і прилучає дитину до екологічних цінностей, які в процесі практичної діяльності трансформуються у досвід, який у свою чергу закріплюється екологічними переконаннями, формуються звички екологічної поведінки і в результаті – екологічні вчинки. Дитина, яка слухає спів пташок, турбується про тварин і просто споглядає природу, розвиває в собі такі сили, які не дозволять їй у

майбутньому робити негативні вчинки у відношенні і до людей, і до природи. Така дитина оберігатиме природу й бачитиме в ній абсолютну цінність, бо це і є цінність життя: «Життя – це не лише кількість вдихів і видихів, а й кількість миттєвостей, від яких перехоплює подих. Таким дивом є природа» [200, с.4]. Для того щоб дитина була екологічно освіченою, вона повинна пройти шлях екологічного виховання.

У хронології подій Екологічної Ліги було започатковано всеукраїнські акції для школярів: «Не рубай ялинку», «Первоцвіт», «Посади своє дерево», «Чисте повітря», «Амброзія – небезпечна рослина». Проведено всеукраїнський конкурс екологічного плакату «Екосвіт очима художника» тощо. Видано тритомну Екологічну енциклопедію, карту «Еколого-економічна збалансованість території України» та багато іншої літератури. Було створено Всеукраїнську дитячу спілку «Екологічна варта», яка об'єднала дітей з усієї країни, що опікуються проблемами навколишнього природного середовища, займаються просвітницькою діяльністю та живуть за екологічними принципами й реалізують у життя програму «У злагоді з природою». Ця програма побудована так, що її учасники мають передавати набутий досвід та знання своїм одноліткам, навчити їх організовувати природоохоронні заходи тощо. У процесі роботи реалізуються безліч природоохоронних програм і проектів: «Наша допомога птахам», «Наш шкільний двір», «Будинок, в якому я живу» та багато інших. Члени спілки організовують багато різних заходів: походи, концерти, лекції, пропагують природоохоронні знання. У результаті екологічного навчання дітей та молоді формується екологічно свідомо й відповідальна особистість з новим екологічним світоглядом – Людини Майбутнього. Таким чином, єдність екологічної свідомості та екологічної діяльності складає основу екологічної культури особистості. Але це довгий і складний шлях, який потребує і позитивних прикладів, і моральності вчинків, і самовиховання. На думку підростаючого покоління, три найбільш актуальні питання сучасного світу: «Екологічна безпека планети, рівність прав дітей у всьому світі та пошук

комфортних рішень проживання людей в містах майбутнього» [85].
Порушення цих питань дасть змогу піднімати життя на належний рівень і зберігати природу, якій ми завдячуємо своїм життям. А головне, що ці питання піднімають діти.

Варто звернути увагу ще на такий вид освіти, як медіа-освіта, яка може бути корисною в екологічному просвітництві, екологічній освіті та пропаганді екологічних знань. Нині досить часто можна зустріти терміни «медіаосвіта», «медіакультура», «медіаекологія». Медіаосвіта – це процес розвитку особистості за допомогою і на матеріалі засобів масової комунікації (медіа)...» [248, с.104]. Медіаосвіта може бути і засобом освіти, і виховання, і навчання, а може нести в собі інструмент маніпуляції та бути носієм певної ідеології. Програма медіаосвіти посідає своє місце серед багатьох інших програм, а якщо підходити до медіаосвіти з питань екологічних, то багато корисної, цікавої інформації можна звідти почерпнути. Програми на українському радіо – «Еко пульс», «Зелена Планета», на телебаченні – «Планета тварин», «Світ тварин» розповідають про екологічні проблеми, про природоохоронну роботу, про гуманне ставлення до тварин та подають багато іншої наукової інформації на екологічну тематику. Слід зазначити, що медіаосвіта може нести освітні, виховні, інформаційні, етичні, естетичні, екологічні моделі навчання, що має свій позитивний вплив на інтелектуальний, психічний, культурний розвиток особистості. «Бути медіаосвіченим, означає вміти захиститися від негативної інформації, вміти критично мислити, розпізнавати прихований зміст текстів мас-медіа, виокремлювати гендерні, етнічні, екологічні питання...» [248, с.104]. Щодо медіаосвіти з питань екології, то тут мають бути програми для освітніх закладів усіх рівнів – від дошкільних до інституту підвищення кваліфікації. Має бути сформована національна програма з екологічної медіаосвіти і просвіти, тому що Україна має і ідеї, і інтелект наших дослідників, науковців, талант діячів мистецтва, які б висвітлювали екологічні питання, розповідали громадськості про гуманістичну значимість екологічної діяльності. У зв'язку

з цим екологічну освіту в нашій країні слід переорієнтувати з фрагментарної, декларативної до вимог освіти в системі сталого розвитку суспільства. «Тому екологічна освіта не може зупинитися на стадії простої поінформованості (навчання), а мусить виходити на складні й вічно проблематичні процеси виховання, цілеспрямованого формування особистості» [227, с.75].

Наступним завданням екологічної освіти у формуванні особистості є прагнення органічного поєднання раціонального й емоційного змісту у свідомості людини, у її ставленні до природи. Дуже важливо, щоб в процесі освіти емоційно-естетичне ставлення до природи не відривалося від морального ставлення до неї, а в межах морального ставлення моральні почуття б доповнювалися й підсилювалися раціональним усвідомленням смисловиттєвої цінності природи. При цьому стає зрозумілим, що теперішня ситуація вимагає від освіти створити нову етику майбутнього, головною категорією якої була б категорія – відповідальність за природу. Відповідальність за природу дає здатність передбачити наслідки наших дій і прагне перешкодити можливому негативному розвитку подій в екологічному плані.

Сьогодні майже всі скаржаться на знищення дикої природи, але екологічна освіта не робить того, що від неї залежить для вирішення цих питань. «Дика природа, подібна вітру і заходу сонця, сприймалась як даність, доки прогрес не почав витісняти і знищувати її. Тепер перед нами постає питання, чи має сенс сплачувати за ще більш високий «рівень життя» загибеллю дикої і вільної природи, її тварин і рослин» [174, с.2]. Вирішення екологічних проблем можливе лише за умов загальної суспільної діяльності, яка керується принципом відповідальності за дику природу. О. Гьофе зауважує: «Для конкретної відповідальності установлюється всезагальний масштаб. Він не висловлюється патент-рецептом, а несе у собі головне питання... про спасіння, підтримку, захист життя як утвердження гідного людини життя і життя на краю загибелі, коли природа піддається факторам ризику і руйнування. Інакшими словами, дане питання трансформується в

імператив: так, щоб людське життя не руйнувалося, а навпаки, відтворювалося і його умови постійно б покращувалися» [277, с.86]. Це дає підстави стверджувати – для того, щоб людство мало змогу вижити, екологічна освіта для сталого розвитку повинна орієнтуватися не тільки на збереження життя, але й на покращання його умов.

Важливість цих проблем знайшла свій вияв у концепції К.- О. Апеля, який є представником комунікативної теорії. «Відповідальність сьогодні – це тільки принцип збереження і самозбереження чи все ще також принцип визволення та здійснення гуманності» [72, с.41]. Його концепція свідчить про те, що збереження буття можливе лише за гідних людини умов, зокрема це стосується етичних цінностей свободи, справедливості, гуманізму та інших. «І тому тут знову-таки з'являється необхідність у кризовій ситуації сучасності дотримуватись принципу прогресу в єдності з імперативом збереження буття і гідності людини» [72, с.71]. Відповідно до цього освіта повинна передбачати, що норми, якими має керуватися суспільство, щоб вижити, у такій складній ситуації мають обґрунтовуватись через досягнення консенсусу в практичному дискурсі на базі регулятивного принципу ідеальної комунікативної ситуації. При цьому необхідне радикальне переосмислення завдань сучасної етики, яка була б співвідносною з питаннями глобалізованого суспільства. К.-О. Апель робить заявку на створення етики співвимірної проблемам, що стоять перед людством, і створює «Планетарну етику відповідальності».

У своїх роботах філософ-пропагандист екологічної освіти Г. Йонас висловлює думки щодо «Етики майбутнього», яка повинна стати компонентом екологічної освіти. Його намагання проявляються в тому, щоб подолати відстань між суцим і належним і таким чином подолати в етиці антропоцентризм. Отже, подолання антропоцентризму в етиці і внесення змін в її змістовні характеристики «... роблять інтерес до збереження природи моральним інтересом» [91, с.21]. Можна зауважити, що екологічна освіта для усталеного розвитку антропоцентризм повинна замінити на ековіталізм, виходячи з цього, на місце імперативів, що регулюють

міжлюдські стосунки, поставити імператив збереження людського буття, тому що людство має жити в майбутньому, поєднати вимогу збереження людини із вимогою збереження природи, коли природа й людина утворюють єдину систему. Природа отримує самоцінність, якої була довгий час позбавлена, коли буття і збереження буття посідають центральне місце. «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі», або «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя» [91, с.27-28]. Звідси актуалізуються такі цінності як обмеження потреб людини, поміркованість у споживанні тощо. Маємо безліч прикладів, які вражають: «В результаті своєї діяльності людство пошкодило від 1/3 до 1/2 усіх земель нашої планети. Втрачено 1/4 усіх птахів, що населяли Землю; використані і виснажені 2/3 основних запасів морських риб. Щороку зникає 27000 видів флори і фауни. Подібний рівень вимирання перевищує ті зміни, що відбулися за 65 млн років» [74, с.181]. Отже, пропонуючи категорію збереження, екологічна освіта для сталого розвитку аж ніяк не є супротивником науково-технічного прогресу. Вона має на меті лише, щоб він здійснювався в певних межах і щоб наука у своєму прогнозуванні була б відповідальною за наслідки планетарної людської діяльності. Науково-технічний прогрес неможливо зупинити, неможливо відмовитися від подальшого розвитку техніки, тому що без такого розвитку неможливе розв'язання соціальних проблем. У цьому контексті можна зауважити, що «Формування екологічно відповідального ставлення до світу як цілого та до всіх його релевантних щодо людини складових є ціннісною умовою успішності екологічної освіти» [252, с.6]. А тому основне завдання освіти для сталого розвитку полягає в тому, щоб цьому процесу надати гуманістичного спрямування, сформувати новий спосіб взаємодії людини, техніки й природи.

Диференціація – одна з вимог до відповідальності інформаційної політики, тому що сьогодні в кожній галузі розвитку науки, техніки та індустрії розподіл ризиків є різним. Відповідальність має ґрунтуватися на

точному розгляді шансів і ризиків, які містяться в кожній технології. Інша вимога освіти – здатність до діалогу, тому що сьогодні більш ніж будь-коли набула актуальності вимога до діалогу, щоб розв’язати життєво важливі питання майбутнього: «Тільки в суспільному діалозі можуть бути розвинені принципи, за якими ми створимо механізми, щоб запобігти ризикам і використати шанси. Це можна позначити терміном «етика відповідальності за наслідки», яка є наріжним каменем нашої політики щодо інформаційного суспільства. До неї належать оцінки технологічних наслідків у вигляді соціального діалогу» [72, с.155]. Тож освіта, яка формується з нових наукових знань, мусить бути заснованою на ековіталістичних засадах дискусії й прагнути розв’язати принципові суспільні питання, які стосуються майбутнього.

Відомий натураліст О. Леопольд у своїй праці «Альманах піщаного графства», яка стала класикою тверджень про збереження навколишнього середовища, писав: «Поняття про землю, як про спільність, складає основу екології, але любов і повага до землі належить етиці. Про те, що земля збагачує культуру, відомо здавна, але в останній час цей факт дуже часто забувається» [174, с.3]. На його думку, люди часто не оберігають землю, тому що вважають її своєю власністю, а ось коли зрозуміють, що земля – це спільність, до якої належать і вони самі, то, можливо, почнуть користуватися нею з повагою. Він пояснює необхідність етичного ставлення до всіх складових природи: ґрунту, води, рослини, тварини, людини – і доводить, що підхід до природи лише з економічних позицій поглиблює екологічні та етичні проблеми. «Щоб відкрити шлях становлення етики, достатньо лише одне: припинити вважати, що ставлення до землі є суто економічною проблемою» [174, с.194]. Тому, коли сьогодні йдеться про екологічну освіту для сталого розвитку, то в основі своєї концепції вона мусить бачити право на існування будь-якого виду тваринного, рослинного, незалежно від його економічної вартості. При цьому людина має змінити свій статус завойовника на рівноправного члена спільності. Крім того, природа виховує людину й дає

їй знання, які роблять її добрішою, відповідальнішою і толерантнішою. «Кожен учасник лісу повинен давати своєму господарю не тільки дошки, дрова і стовпи, але і ще й освіту» [174, с.38].

Іншою складовою екологічної освіти для сталого розвитку має бути біоетика. Цей термін ввів В. Р. Поттер. «Якщо існують «дві культури» – наука і гуманітарні знання, – нездатні, на діалог, і це одна з причин того, що майбутнє починає ставати сумнівним, то, можливо, за допомогою цієї нової дисципліни нам вдасться збудувати міст між двома культурами – „міст у майбутнє“» [185, с.5]. Тому процес гуманізації науки, який відбувається останнім часом, турбота про майбутнє людства, яке опинилося під загрозою, спричиненою шкідливим застосуванням наукових знань та відкриттів, має здійснюватися на основі розвитку етичних знань. Саме тому біоетика є наукою виживання. «Людство нагально потребує нову мудрість, котра була б «знанням про те, як використовувати знання» для виживання людини і покращення її життя. Концепція мудрості як керівництво до дії і знання, необхідне для досягнення якості життя, називається Наукою виживання» [185, с.9]. У цьому випадку освіта має віднайти можливості, щоб поєднати науковий прогрес з гуманітарним знанням, що могло б стати «мостом у майбутнє».

Освіта для сталого розвитку має сприяти подальшому поширенню викладання предмета біоетики в усіх навчальних закладах. «Біоетика обґрунтовує духовні цінності та права усіх істот і природи в цілому й розглядає людину як рівноправного члена екоспільноти», «Етика виживання людства» [68, с.78]. Наприклад, ми знаємо, що без гуманного відношення до тварин ніколи не буде гуманного відношення до людей. Однак ця проста людська істина ігнорувалася й продовжує ігноруватися навчальними програмами медичних ВНЗ. При демонстрації техніки проведення операції з використанням тварин тварина завжди гине, і ніколи не поставало питання зберегти їй життя. «Згідно з учбовими програмами при навчанні студентів на кафедрах фізіології, оперативної хірургії та інших використовувалася в

дослідах велика кількість тварин (в рік – 3000 жаб, 1000 білих мишей, 600-800 крис, 100-150 собак)» [222, с.126]. Потрібно перебудувати навчальний процес з метою гуманізації викладання, а це потребує немалих зусиль: впровадити альтернативні методи, замінивши експерименти над тваринами, а основне – перебудувати психологію викладачів. Уся наукова співдружність повинна мати чіткі переконання в тому, що прогрес медицини пов'язаний не з експериментами на тваринах, а з клінічними спостереженнями за людиною. Не може бути гуманного ставлення до людини, коли студент спокійно споглядає смерть тварини, якій можна запобігти. Окрім того, людина не має права нехтувати чутливістю до болю та здатністю боятися. Така освіта виховує безвідповідальність, байдужість спочатку до тварин, а з часом і до людських страждань. Тому важливо наголосити, що етико-гуманістичні принципи потрібно виховувати у студентів з перших кроків їх входження у медицину. Звичайно, біоетика має орієнтуватися на людяність, а не на прагматизм, на те, що стародавні філософи називали евдемонією.

Наступне питання освіти для усталеного розвитку стосується виховання в суспільній свідомості стандартів гуманного поводження з тваринами. «Жорстокість наносить серйозних збитків суспільній моралі і травмує психіку громадян» [55, с.28]. Вирішенням цього питання має займатись освіта й просвіта через заохочення населення до волонтерської діяльності й опікування долею безпритульних тварин, як це відбувається в інших країнах. В Україні закон щодо захисту тварин від жорстокого поводження був прийнятий у 2006 році. «Кримінальний Кодекс України про адміністративні правопорушення має статті (299 і 89), які забороняють жорстоке поводження з тваринами» [55, с.28].

Про безправність тварин говорив і А. Шопенгауер, його етика співчуття несла глибокі думки. А. Шопенгауер поширював прямі моральні зобов'язання не тільки стосовно людей, а й стосовно тварин, зауважуючи при цьому, що жорстоке поводження з тваринами є свідком злостивого характеру» [259, с.9]. Він наголошував при цьому, що східні релігії дають тваринам достатній

захист, а в Європі свідомість про права тварин тільки пробуджується, і попереду в цьому відношенні чутлива англійська нація» [55, с.21].

Інша не менш важлива проблема освіти – проблема походження такого виду розваг як полювання, яке концентрує в собі риси техногенного світу, сконцентованого на споживацтві. З відкриттям кожного сезону полювання й без того виснажена природа України в черговий раз знищується тими, хто вбиває диких тварин заради розваги. Насамперед відбувається порушення екологічного балансу, тому що полювання впливає на ланки екосистеми, а в екосистемі все взаємопов'язано. Із суто біологічної позиції природа не потребує регуляції з боку людини, а процес полювання є масовим стресом не тільки для жертв полювання, а й для багатьох інших тварин і птахів. Багато європейських країн намагається заборонити таке насильство та інші види насильств. «Світовий ріст вегетаріанського руху, заборона капканів, заборона косметичних тестів на тваринах в Англії (а в 2009 – в країнах Євросоюзу), заборона собачих боїв, полювання на лисиць; заміна експериментів над тваринами у вузах, витіснення цирків, фотобізнесу та ін., кроки, котрі звільнили тисячі тварин, стали можливими тільки завдяки поєднанню інформаційної, академічної і законодавчої діяльності» [55, с.52]. Убивство, яке лежить в основі полювання, є одним з елементів, що призводить до моральної деградації людини. Тому шкільні програми потрібно максимально гуманізувати й виховувати в дітей гуманне ставлення до тварин. Дослідження Інституту психіатрії імені В. П. Сербського показали, що 85% серійних убивць розпочинали свої злочини з жорстокості до тварин» [54, с.101]. Отже в період екологічної кризи полювання виступає протиріччям до наших теперішніх реалій і рівнозначне антиекологічним діям. Разом з тим практика полювання привносить негативний приклад у виховання молоді, оскільки призводить до жорстокості, яка не має права існувати в цивілізованому світі. «Жорстокість ховає у собі брехню. Брехня міститься не в самому факті убивства, а у факті можливості вибору: людина має вільний вибір – може полювати, а може і не полювати, в той час як у тварини такого вибору немає»

[54, с.33]. Стає очевидним, що в першу чергу потрібно боротися з хворобою, а не з її наслідком. Тому саме з дитячого віку виховання поваги до тварин і рослин стає одним з елементів гуманізації свідомості дитини, що є одним із основних завдань освіти для сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку передбачає створення таких умов життя, коли розвиток суспільства спрямований забезпечувати потреби нинішніх і майбутніх поколінь, що неможливо без взаємозв'язку екологічної, економічної, соціальної складових. Це положення потрібно доповнити тим, що усталений розвиток суспільства неможливий без взаємозв'язку соціально-політичної, економічно-господарської, науково-технічної, морально-культурної і ековіталістичної складових. Це означає, що головним пріоритетом має бути ековіталістичне положення, котре в методологічному відношенні є аксіоматичною цінністю, а в практичному – попередженням безпосередньої загрози стосовно безвідповідального вирішення актуальних життєвих питань. «Коло замкнулося на екоморальності людини, коли вище цілепокладання безпосередньо пов'язане з абсолютною цінністю життя, а не просто з природою як її основою. ...Змінився акцент методології етики з духовно-екзистенційного «жити» на ековіталістичне «жити», що безпосередньо спирається на «вижити», це означає, що природне начало буття із казуального детермінування перетворюється у внутрішню субстанціональну цінність, яка визначає абсолютну цілісність людського буття» [57, с.195-198]. Отже, основою методологічних принципів побудови екологічної освіти для сталого розвитку суспільства постають не лише філософсько-етичні системи, а й трансформація еколого-віталістичного тлумачення людини і її буття. Оскільки основою цілепокладання виступає відношення до природи як цінності виживання, коли людина усвідомлює себе через граничну ситуацію, яка трактується як цінність життя на базі природи не тільки як її основи, але і її кінця, самоусвідомлення стає якісно новим, залежним від жити, як вижити. Отже і маємо вирішення проблеми співвідношення цілей і засобів, коли не йдеться про основи людського життя.

«Якщо раніше виходили з того, що шукали засоби до раніше усталеної мети, то сьогодні у критичній ситуації все відбувається навпаки – ціль визначається засобами» [277, с.167]. Практика досліджень показує, що моральне цілепокладання має виводитись із абсолютної цінності життя. Це означає, що пріоритетом складових сталого розвитку має бути й ековіталістична складова.

Екологічна освіта для сталого розвитку не була б повністю сформованою без естетичної складової. І це тому, що на прояв моральних цінностей, зокрема таких як любов, милосердя, добро та інші має вплив і краса природи, яка є основою естетичної творчості. Відчуття прекрасного налаштовує людину на добро. А оскільки естетичне споріднене з моральним, звідси й зв'язок між красою природи і моральністю. «Діалектика добра і зла паралельна діалектиці прекрасного і потворного» [265, с.40]. Тож людина звертається до природи як до джерела естетичних цінностей, навчається сприймати красу природи, яка позитивно впливає на неї, естетично виховує. «Краса природи як засіб емоційного, естетичного і морального виховання звучить лише в загальній гармонії усіх засобів духовного впливу на особистість... Краса природи виховує витонченість відчуттів, допомагає відчувати красу людини» [213, с.499]. При цьому естетична цінність природи проявляється у тому, що вона стає джерелом натхнення творчої особистості, а також скарбницею різноманітних неповторних образів. Слід звернути увагу, що завдячуючи впливу природи з'явилися прекрасні твори мистецтва, які упродовж багатьох віків створювалися людиною. «Творче відображення природи у різних жанрах мистецтва має цінність не тільки у зовнішній передачі, представленні природних об'єктів, але і в осягненні внутрішньої гармонійності природи» [234, с.128]. Мистецтво формує ціннісно-екологічні орієнтації людини. Це – особлива форма відображення дійсності, яка розширює духовний світ людей, формує гуманістичні системи цінностей у відношенні до природи, до людини тощо, і особливе місце тут належить живопису. Образи природи передають складні переживання і настрій людини, зокрема найбільший еколого-естетичний вплив на людину має

пейзажний жанр. Тому твори живописного мистецтва виховують гуманістичні цінності у відношенні до природи, естетична цінність природи стає джерелом натхнення кожної особистості й спонукає на добрі вчинки, дає відчуття відкритості душі для прекрасного, доброго, вічного. «Подібно хіміку, який з'єднує тільки шляхом розкладу, філософ муками мистецтва створює витвір вільної природи» [257, с.294] – писав Ф. Шиллер у «Листах про естетичне виховання людини».

Саме художні твори про природу розвивають відчуття всесвіту, уміння спостерігати за довкіллям, помічати красу у звичайних речах і бути щасливим. Вони вчать доброті, мудрості, прищеплюють любов до рідного краю. М. Коцюбинський, який тонко відчував природу і вбирав у себе її красу, відтворює образ природи, створює чудові пейзажні картини. «...дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на поляну просто до звинених квіток, пташки заспівали, комахня заметушилася, ліс загомонів, природа знов віджила...» [119, с.154]. Він майстерно використовував пейзаж для розкриття ідейного змісту свого твору. Його називали майстром живописання словом. Письменник глибоко знав і вивчав природу, вважав себе невід'ємною її частиною, тому образ природи посідає чільне місце в його творах. «Кактуси потекли по кам'яних стінах... Гаряче повітря танцює тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грають на кастаньєтах» [120, с.390]. Він детально описує рослини, особливо квіти: «Дрок – наче дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся», «Люминос цупко поліз по вершечках кущів дроку, ожини і накинув на них весільний рубочок (серпанок) свого прозорого цвіту» [120, с.394]. Про його любов до квітів свідчить М. Горький, який пригадує, як поєдналися в ньому знання ботаніка з тонкою чутливістю поета, коли він, тримаючи в руці квітку, пестив її і розповідав про неї. «Дивіться, ось орхідея прийняла форму бджоли: цим вона хоче сказати, що не потребує відвідин комах. Скільки розуму скрізь, скільки краси!» [51, с.178-185]. Інакше кажучи, ідеться про детальні описи квітів, рослин, фруктів. Серед них він називає

найгарніші квіти, одна з яких – агава. «Агави родились в таких тісних і ворожих обіймах, що на ціле життя на їх тілі залишились сліди зубів... І коли листя рознялись врешті, вони все ще грізно їжились акуленим зубом і з погрозою наставляли один до одного сірим, могутнім акуленим тілом» [120, с.394]. Він ніби намагається розгадати таємницю агави, яка ховає тайну відносин життя та смерті, і наскільки в неї закохався, що привіз агаву в Україну. Діяльність М. Коцюбинського сприяла екологічному вихованню.

У стародавні часи людей намагалися лікувати музикою, а красивий ландшафт – це також музика, але музика природи. Тож природа лікує людей, використовуючи для цього свої власні естетичні ресурси, якими, наприклад, є ландшафти. «Ландшафт – це складна еколого-естетична система гармонійних взаємовідносин рослин, тварин, ґрунтів, води, людини...» [265, с.75]. Тож можна зауважити, що природа – це фундамент для розвитку і становлення особистості, її світогляду, для формування культури, мистецтва, для життєдіяльності й творчості. Тому людина сучасна має вбачати в природі не лише засіб естетичної насолоди, а головне – духовну цінність.

Сучасні міста – це гігантські скупчення бетону, транспорту та людей, які задихаються від загазованості та нестачі кисню. Тому альтернативою цьому є створення окультурених форм природокористування. Наразі особливо популярною стає ідея створення міста-саду. Сади і парки – це пейзажні замальовки, які мають естетично-рекреаційне навантаження. «...сади і парки – це той важливий рубіж, котрий об'єднує людину і природу» [138, с.176]. Виникнення парків пов'язують з духовністю, тому що це мала подоба світу, у якому хотіла б жити людина – це прояви її естетичної творчості.

Звертаючись до східної культури, зокрема до японських садів, слід звернути увагу, що основним принципом японського саду є відчуття спокою і споглядання природи, коли кожна деталь несе складний внутрішній зміст. Японські садівники намагаються відтворити природу в мініатюрі. Найвищим проявом японського мистецтва можна назвати поему з каменю і піску –

філософський сад, який створив майстер чайної церемонії при монастирі поблизу міста Кіото. Сад, зображений у вигляді прямокутної площини, присипаної білим гравієм, на якій хаотично розкидані півтора десятка каменів. «Слова безсилі передати до кінця філософський зміст Саду каменів, його асиметричну гармонію, яка виражає вічність світу в його безкінечній мінливості» [172, с.42]. Кожна людина, яка приходить у сад, бачить свою конфігурацію каменів, їх окремий малюнок, який несе їй свій філософський зміст, свою мелодію життя.

Українські сади і парки переживають складні часи, з однієї сторони – це любов до них, а з іншої – хижацьке знищення, тому з кожним роком зменшуються площі зелених насаджень. Насправді основна увага приділяється не витонченим пейзажам, естетиці, художнім прикрасам садів, освітнім заходам, а реальній можливості розважатися й проводити масові гуляння. З трьох складових – естетичної, етичної й економічної – переважає економічна. Таке відношення призводить до деградації етичних, естетичних, культурних і національних цінностей молоді. Оскільки головне завдання освіти полягає у збереженні типових українських ландшафтів, бо вони є основою первинного естетичного почуття і національного характеру, тому втрата історичної краси рідних місць веде за собою втрату свого минулого й майбутнього. В. А. Сухомлинський неодноразово наголошував, що «в красі рідної землі утримується велика патріотична сила» [213, с.516]. Отже патріотичне виховання, повага до минулого є першочерговим завданням освіти й виховання для сталого розвитку.

Тож зрозуміло, що освіті належить одне з перших місць серед національних пріоритетів, оскільки в сучасному світі лише освіта визначає конкурентність нації. У наших теперішніх політиків-урядовців, у їхніх діях, доповідях питання екології, екологічної освіти не стоять на порядку денному. Про екологію згадують від випадку до випадку, а вона має пронизувати всі сторони життя. Екологізм має бути головним і реалізуватись не на словах, а на практиці. Кількість години з філософських дисциплін зменшується:

філософія, етика, естетика та інші йдуть взагалі за вибором студента. Ще свого часу К. Д. Ушинський писав: «Вилучивши філософські науки з університетів... ми не виробили ні в науці, ні в житті ніяких виховних правил, котрі б були в теперішній час надбанням суспільної думки, і до сього часу не усвідомили добре, яку людину хочемо ми виховати...» [225, с.401]. Освіта задає засади, що робити, як робити. Уся освіта, а отже й екологічна освіта, повинна сформувати відповідальність за природу, як за себе, тим самим реалізувати абсолютну цінність життя на практиці. Однак ці екологічні міркування залишаються на рівні повсякденної свідомості. Розмови про екологічні проблеми наступних поколінь від побутової свідомості до державно-адміністративних рішень носять характер формальний, а тому й практично бездієвий. Чіткої програми екологічної діяльності від міністра до школяра практично немає. Тож екологічні знання необхідно включати в програми всіх без винятку дисциплін: і технічних, і гуманітарних. Багато пишуть про екологічне навчання школярів, студентів, проте формування практично дієвої екологічної свідомості на всіх рівнях буде залишатися безплідним до тих пір, поки його підґрунтям, його теоретичною засадою не стане екологічна етика. Теоретично доводиться, яку шкоду сучасній людині завдають екологічно шкідливі промислові виробництва, сільськогосподарське перевантаження землі мінеральними добривами тощо. Інакше кажучи, із різноманітних засад і напрямків обговорюються проблеми природи як об'єкта діяльності людини. Усе це є поза етикою, зокрема екологічною. Основне завдання екологічної етики як галузі філософського знання – це дослідження людського життя, моральної відповідальності людства щодо тваринного та рослинного світу, біосфери тощо. Етика розглядає природу не з навчально-детермінантних засад, тобто не практично й утилітарно, а підходить до неї аксіологічно. Вона вбачає в ній абсолютну цінність смисложиттєвої діяльності людини. Тому управління формуванням екологічної свідомості повинно починатись не з вказівок і

постанов чиновників, а з розуміння природи не просто як цінності, хоча і абсолютної, а як щонайвищої святості.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що перетворення людиною природи, які базуються на досягненнях техніки, що руйнують біосферу, поставили питання перед наукою й освітою про необхідність відмовитись від антропоцентризму, а з тим і так званого олюднення природи. Мета переходу України до сталого розвитку – це забезпечення перш за все високої якості життя людей завдяки соціально-економічному розвитку держави, раціональне використання природних ресурсів, збереження навколишнього природного середовища, соціальна захищеність людей та охорона здоров'я. Завдання тепер полягає в тому, що освіта має не тільки навчитись зберігати природу, але й у відносинах з нею керуватись розумінням абсолютної цінності природи як цінності самого життя. Це означає, що в будь-якій сфері людської діяльності й свідомості мають знаходити своє місце екологічні аспекти. У свою чергу екологічні знання, що містяться в будь-яких науках і різновидах практики, мають обов'язково трансформуватись в екологічне виховання. У той же час етичне й естетичне наповнення освіти, тобто насолодження красою природи, яке потім переходить в етичне, як ставитися – брати, користуватись чи творити, а це можливо лише із знаннями, і розпочинати такі знання необхідно з дитячого садка, тому має бути сформована система освіти, розроблена етапність виховання, форми виховання, шляхи виховання. Оскільки краса має позитивний вплив на мораль і лише тоді естетичне стає на захист природи, коли краса стає цінністю природи сама по собі, а не як засіб користування у власних цілях. Краса людського буття не лише заснована на природних засадах як гуманістично-ціннісних, але й реалізується у повсякденному житті саме через гуманне ставлення до природи у всьому багатстві естетичних аспектів. Щодо виховного процесу, то він матиме успіх лише тоді, коли екологічна естетика й екологічна етика у єдності впливатимуть на світогляд людини. Коли людство нарешті усвідомить, що час споживацького ставлення

до природи минув, а залишився єдиний шлях – виховання мудрої, етико-естетичної взаємодії з природою. І лише відповідальне ставлення до природи в його поєднанні з любов'ю до кожного її прояву, до її краси дасть можливість забезпечити майбутнє. Коли основою морально-естетичного виховання стануть морально-естетичні переконання, лише тоді виховний процес матиме успіх. Враховуючи це, при обговоренні питань економіки, політики, культури тощо, при викладанні шкільних та вузівських дисциплін – всюди потрібно наголошувати на екологічних проблемах і ставити питання про їх вирішення як найактуальніших у сьогоdnішньому світі, які покажуть межу існування життя та виведуть на шлях його гармонізації. Таким чином, формуючи екологічний світогляд, формуємо екологічно свідому й відповідальну особистість спеціаліста, цим самим забезпечуємо шлях до сталого розвитку нашої держави.

3.2 Екологічна освіта крізь призму оцінок студентів: емпіріо-соціологічний аспект

Це соціологічне дослідження проводиться в контексті «людина – природа», що висвітлює питання екологічної освіти, яке в основі має подвійний характер. Воно є і прикладним дослідженням, спрямованим на вирішення практичних питань, і водночас вирішує й певні освітньо-наукові завдання.

Мета цього соціологічного дослідження – з'ясування думок та оцінок студентської молоді щодо вирішення екологічних проблем, з якими пов'язані актуальні проблеми сучасності.

Основні завдання опитування:

- з'ясувати рівень екологічних знань студентів щодо питань взаємодії в системі «природа – людина»;
- оцінити рівень та стан екологічної свідомості студентської молоді;
- з'ясувати усвідомлення в необхідності екологічної освіти для студентів;
- визначити морально-естетичні домінанти екологічної освіти й виховання серед студентської молоді.

Об'єкт цього соціологічного дослідження – це студенти Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (НТУУ «КПІ») стаціонарної форми навчання.

Дослідження спрямоване на вивчення думок і оцінок суто студентів НТУУ «КПІ». При цьому головна причина такого рішення полягає в тому, що НТУУ «КПІ» перший серед українських ВНЗ долучився до вимог Болонської декларації входження української вищої освіти в європейський освітній простір, до передового і сучасного досвіду інтеграції освіти, науки та інновацій, став першим університетом, де на практиці намагаються реалізувати модель підготовки студентів на основі «освіта – наука – інновації». Кабінет Міністрів України надав НТУУ «КПІ» 5 грудня 2007 року

статус дослідницького університету. НТУУ «КПІ» готує провідні кадри, які очолюють науково-технічну діяльність, від якої залежить рівень екологічного стану в Україні і навіть у світі. Це один з найстаріших і найбільших ВНЗ України, який має досвід в екологічній освіті й вихованні, впливу діяльності його спеціалістів на природне середовище, а крім того, готує спеціалістів з питань екології.

НТУУ «КПІ» у своїй структурі має 29 факультетів та інститутів. Це дає змогу готувати спеціалістів за різними напрямками та спеціальностями. Університет одночасно веде підготовку фахівців з технічних і гуманітарних спеціальностей, зокрема менеджменту, маркетингу, соціології, лінгвістики, правознавства, поліграфії та багато інших. Тож умовно можна сказати, що студенти НТУУ «КПІ» можуть відобразити таку соціальну групу, як усі інші студенти України.

Предмет цього соціологічного дослідження – це оцінки, думки студентів щодо актуальності екологічних питань, доцільності екологічної освіти. Існує проблемна ситуація, основою якої є суперечності між станом навколишнього природного середовища й рівнем усвідомлення цієї проблеми молоддю та ступенем участі студентів у її вирішенні. Отже, екологічні знання набувають особливого значення при розв'язанні проблем у взаєминах між людиною і природою, у подоланні екологічної кризи, а отже виходять на рівень філософського світогляду в питаннях відносин «людина – природа».

У дослідженні було використано поняття, яким необхідно надати відповідну інтерпретацію, зокрема в термінології дослідження «екологічна освіта – це система цілеспрямованих організаційних та дидактичних заходів, спрямована на формування екологічного світогляду, глибокого розуміння зв'язків людини з природою, відчуття залежності людського буття від екологічних процесів, що в ній відбуваються» [106, с.52]. Під час розкриття цього питання важливо зрозуміти, що завдання екологічної освіти виходить за межі вивчення лише теоретичних питань, а насамперед вона має формувати відчуття особистої відповідальності та вміння зберігати й відновлювати

природу. При цьому поєднання при викладанні конкретних предметів з екологічними знаннями є можливим, але базою для їх розуміння має бути попередньо прослуханий студентами курс «Основи екології» в процесі навчання. Так ми підходимо до розуміння того, що завдання екологізму – це обґрунтування нової екологічної парадигми, у якій одним з пріоритетів стає екологічне виховання. При цьому важливо, щоб за допомогою екологічного виховання екологічні знання стали екологічними переконаннями. У цей процес також входить і виховання морального ставлення до природи, включаючи становлення екологічного знання, формування екологічного мислення, кінцевим завданням якого є забезпечення морально досконалої й екологічно доцільної поведінки спеціаліста, яка є однією з умов переходу суспільства до сталого розвитку.

Для вирішення поставленої мети соціологічного дослідження необхідно вивчити думки студентів щодо екологічної ситуації з метою її поліпшення завдяки перегляду традиційної форми взаємовідносин суспільства й природи, зміни поглядів на місце й роль людини у світі, переходу суспільства до сталого розвитку. При цьому необхідно уточнити **операціональне визначення поняття «екологічна свідомість»**, тобто його проаналізувати. Тут слід звернути увагу на те, що в процесі відношення суспільства до природи між соціумом і природою відбуваються зміни суспільної свідомості, у яких відображається сучасна екологічна ситуація. При цьому відбувається екологізація суспільної свідомості, яка проявляється у зростанні значимості екологічної проблематики, тобто відбувається процес формування нової екологічної свідомості як самостійної форми суспільної свідомості. Отже: «Екологічна свідомість – це форма суспільної свідомості, яка знаходиться в стадії формування і включає сукупність ідей, теорій, поглядів, мотивацій, що відбивають екологічну сторону суспільного буття» [201, с.141]. Екологічна свідомість студентської молоді реалізується у ставленні до природного середовища, обумовлює їх поведінку й діяльність. Окрім того, єдність екологічної свідомості та екологічної діяльності складає

основу екологічної культури особистості. Тому формування екологічної свідомості студентів – одне з пріоритетних завдань на сучасному етапі й реалізується в процесі їх екологізації через систему екологічної освіти та виховання. «У процесі екологічного виховання потрібно закладати в свідомість переконання, що все в нашому житті – від економіки до суспільної свідомості і культури – так чи інакше пов'язане з екологією» [220, с.193]. Те, чим стане природа для майбутніх спеціалістів, яким буде ставлення до неї, залежить від загальної екологічної освіченості кожного. Це дає підстави розглядати питання щодо збільшення дидактичного навантаження екологічного знання в системі освіти. Це зобов'язує у соціологічних дослідженнях виявити ставлення студентів до екологічної освіти, рівень їх екологічних знань та екологічної культури. Соціологічні дослідження повинні показати реальний матеріал, як працювати зі студентами. За сучасних умов екологічна освіта у ВНЗ має стати найактуальнішою проблематикою. При цьому необхідно з'ясувати, що знає студент, чому його вчити і як його вчити. Це має скоригувати програму викладання, методи й шляхи формування екологічної освіти. Студент повинен усвідомити, що чим більше спеціаліст буде враховувати віддалені наслідки своїх дій з погляду права кожної людини на життя, тим більше він буде не тільки відчувати, але й реалістично усвідомлювати й на практиці сприяти гуманізації ставлення до природи на ековіталістичних засадах.

У вибірці соціологічного дослідження маємо з'ясувати одиниці вибіркової сукупності. Завдання полягає в тому, щоб дослідити певний соціальний об'єкт, тобто групи студентів. У зв'язку з цим з одиницями вибіркової сукупності можна співвіднести наступні терміни: генеральна сукупність та вибірка сукупність. Для нашого дослідження **генеральною сукупністю** є кількість індивідів, для якої маємо визначити аналітичний вигляд або закон розподілу імовірнісної величини. Інакше можна сказати, що це більш широкий загальний індивідів, на який можна перенести результати проведеного дослідження. У нашому випадку генеральною сукупністю є

загальна кількість студентів денної форми навчання, яка складає приблизно 27 000. Отже, $N = 27\ 000$.

Вибіркова сукупність – кількість індивідів, над якими здійснюються дослідження, частина від генеральної сукупності, що відібрана за певними правилами і є мікромоделлю генеральної сукупності за якісними й кількісними характеристиками. Отже, можна порахувати вибірку сукупність для цього соціологічного дослідження за формулою, коли $\Delta = 4\%$; $t = 2$; $\delta^2 = 0,25$;

$$n = t^2 \delta^2 N / \Delta^2 N + t^2 \delta^2; n = 600.$$

Репрезентативністю вибірки повинна бути оцінка вибірки, коли вибірка сукупність має максимально походити на генеральну сукупність.

Суцільне соціологічне дослідження – це соціологічне дослідження, яке проводять над усіма суб'єктами генеральної вибірки. Може проводитись лише в тому випадку, коли генеральна сукупність має незначну кількість суб'єктів.

Вибіркове соціологічне дослідження – це соціологічне дослідження, яке проводиться лише над частиною суб'єктів генеральної сукупності, для чого складається вибірка сукупність. Отже, будемо проводити вибірконе соціологічне дослідження з вибірковою сукупністю, коли $n = 600$.

Об'єктом нашого соціологічного дослідження є студентська молодь. Завдання полягає в опитуванні кожного студента групи з різних факультетів. Таким чином маємо необхідність вибіркового дослідження з максимальною репрезентативністю вибірки.

Методика дослідження – це анкетування, що здійснюється за формалізованою анкетною. Анкетування орієнтоване на масове опитування. У нашому випадку анкетування може бути роздаткове. «Анкетування – це запитально-відповідна форма організації опитування, при якій респондент відповідає на запитання шляхом самозаповнення анкети» [36, с.94]. Або іншими словами, це список питань, які складено за певними правилами на обрану тему. Найбільш поширеним є метод «лійки», коли є можливість

налагодити з респондентом контакт, зняти напруження. Сутність такого методу полягає в тому, що на початку анкети розміщено найбільш прості запитання, а найбільш складні – всередині, складність до кінця анкети поступово спадає. Формулювання запитань анкети здійснено таким чином, щоб респондент зрозумів сутність запитання, вибрав адекватний варіант пропонуваної відповіді або зміг написати власний варіант.

Для обробки й аналізу даних анкетування було використано статистичний метод і спеціальне програмне забезпечення.

Методологія нашого соціологічного дослідження передбачає деякі важливі моменти: якість опитуваних, тип та об'єкт інформації, який полягає в тому, що в результаті дослідження необхідно отримати не знання, які загальновідомі, а особисту думку кожного окремого студента. Тому обрана методологія соціологічного дослідження дозволяє вирішити поставлені завдання.

З. Ф. Самчук пише, що «філософія оперує даними соціологічних досліджень лише для ілюстрації деякої концептуалістики, тенденцій, тез і припущень. Тобто ці дані не є самодостатнім смисловим вердиктом, а виконують роль емпіричного супроводу певної ієрархії попередньо відрефлектованих тез і концептуальних наголосів... лише віддзеркалюючи деякий статус-кво, пріоритети і преференції масової свідомості», тому була сформульована світоглядна модель сучасної людини, життєво-ціннісні орієнтації якої несуть екологічну зорієнтованість. Коли в результаті екологічної освіти розвиваються достовірні й теоретично підтверджені знання про природу, мислення у свою чергу набуває аргументованого вираження у системі знань, що дає можливість розцінювати екологічні знання як засіб реалізації екологічної діяльності, яка буде засобом забезпечення прав наступних поколінь на гідні умови життя. Дані соціологічних досліджень підтверджують цю світоглядну модель.

Далі наводимо результати студентського анкетування, у якому було опрацьовано 602 анкети. Зразок анкети вміщено у додатку.

№ 1. Всього 602. Відповіли 602 (100.0%).

Скажіть, будь ласка, розвиток першої глобальної екологічної кризи пов'язаний:

Таблиця 1

	Частота	% ко всем	% к ответ
з розвитком промисловості	353	58.6	58.6
з появою на планеті Земля біологічного виду людини	116	19.3	19.3
з розвитком атомної енергетики	110	18.3	18.3
з розвитком землеробства і скотарства	47	7.8	7.8
з комп'ютеризацією	13	2.2	2.2
Інше	33	5.5	5.5
Важко відповісти	19	3.2	3.2

Першу глобальну екологічну кризу пов'язують з розвитком землеробства і скотарства тому, що ці види діяльності спричинили зміну мікроклімату, стану ґрунтів, фауни і флори. Вірну відповідь на це запитання дали 7,8% опитуваних. Це свідчення того, що екологічна освіта наразі в концептуальному виді досить слабка, надто декларативна і фрагментарна, що не відповідає сучасним вимогам.

№ 2. Всього 602. Відповіли 602 (100.0%).

Скажіть, будь-ласка, що на Вашу думку спричинило глобальні екологічні проблеми?

Таблиця 2

	Частота	% ко всем	% к ответ
Науково-технічний прогрес	311	51.7	51.7
Низький рівень екологічної освіти та виховання	209	34.7	34.7
Аварії на АЕС	102	16.9	16.9
Винахід ядерного озброєння	93	15.4	15.4
Кліматичні зміни	49	8.1	8.1
Ваш варіант	41	6.8	6.8

Відповідаючи на це запитання, 51,7% опитуваних вважають, що науково-технічний прогрес став причиною екологічної кризи, 34,7% вважають, що низький рівень екологічної освіти тощо. Це означає, що концепція підкорення природи, її перетворення за бажанням людини з технократичним стилем мислення заради достатку виявилася згубною для природи. Таким чином, відбувається усвідомлення респондентами обов'язковості відповідального ставлення до природи, утвердилося розуміння в необхідності екологічного знання.

№ 3. Всього 602. Відповіли 595 (98.8%).

Оцініть, будь ласка, наскільки Ви в цілому задоволені обсягом екологічної освіти, яку отримали у ВНЗ?

Таблиця 3

	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже задоволений	108	17.9	18.2
Радше задоволений	253	42	42.5
Радше не задоволений	99	16.4	16.6
Взагалі не задоволений	66	11	11.1
Важко відповісти/не отримував	69	11.5	11.6

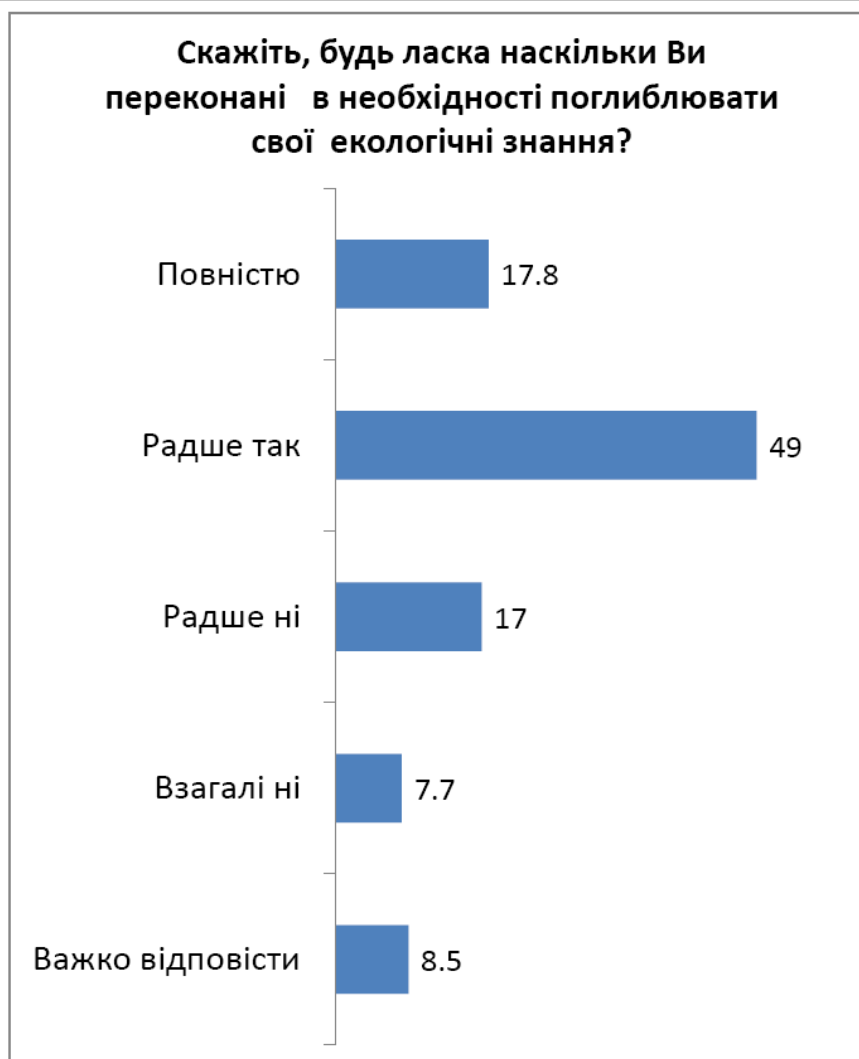
Аналізуючи це запитання, бачимо, що 60,7% опитуваних задоволені обсягом екологічної освіти, яку отримали у ВНЗ, 39,3% дали негативну оцінку. Це означає, що екологічна освіта спрямована на просте накопичення знань з питань екології, екологічні знання подаються відособлено від інших предметів, і взагалі не йде мова про філософське обґрунтування екологічних проблем.

№ 4. Всього 602. Відповіли 600 (99.7%).

Скажіть, будь ласка, наскільки Ви переконані в необхідності поглиблювати свої екологічні знання?

Таблиця 4

	Частота	% ко всем	% к ответ
Повністю	107	17.8	17.8
Радше так	294	48.8	49
Радше ні	102	16.9	17
Взагалі ні	46	7.6	7.7
Важко відповісти	51	8.5	8.5

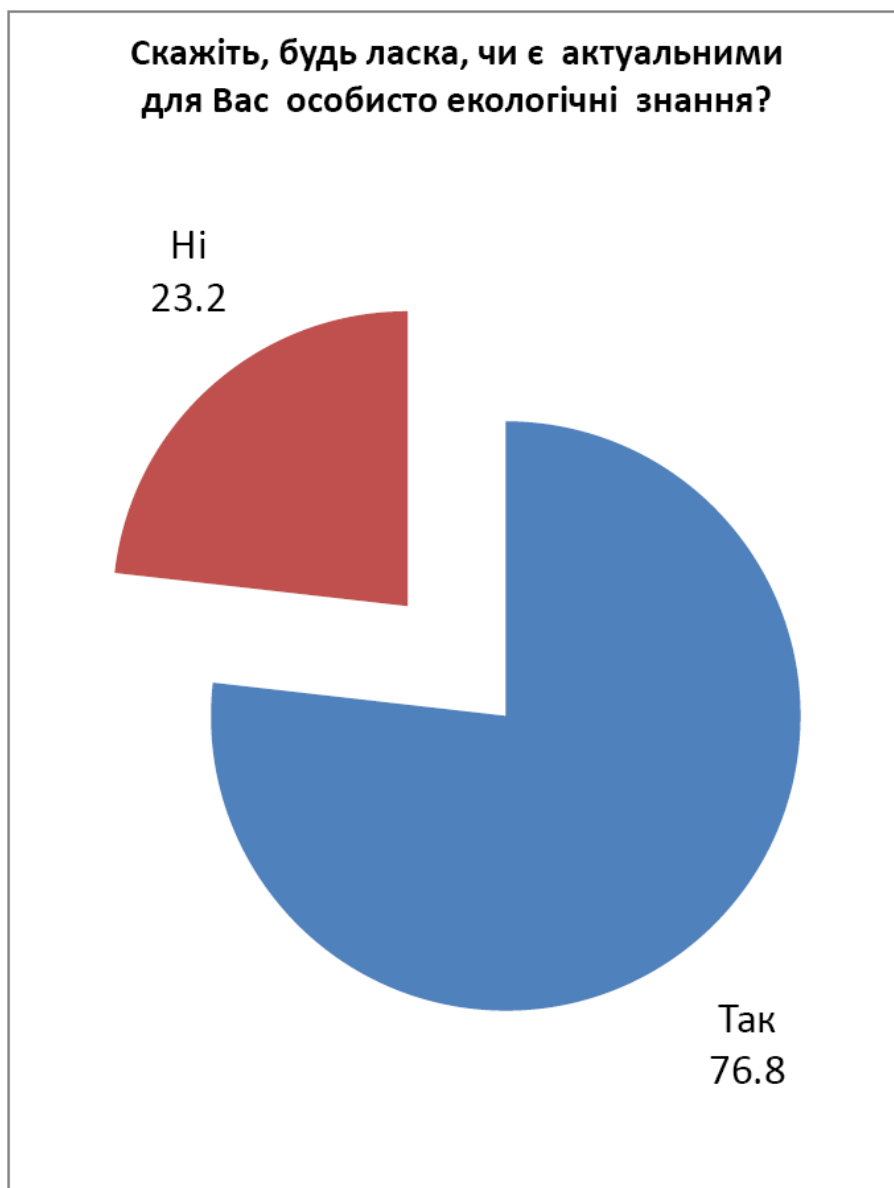
Оцінюючи стан екологічної освіти, 66,8% опитуваних переконані в необхідності поглиблювати свої екологічні знання. Така зацікавленість свідчить про те, що екологічні питання досить популярні, а це говорить про стурбованість станом природного середовища, що ці знання допомагають самостійно оцінювати екологічну ситуацію тощо. Отже екологічну освіту необхідно включати в програми викладання усіх дисциплін, готуючи майбутніх спеціалістів.

№ 5. Всього 602. Відповіли 600 (99.7%).

Скажіть, будь ласка, чи є актуальними для Вас особисто екологічні знання?

Таблиця 5

	Частота	% ко всем	% к ответ
Так	461	76.6	76.8
Ні	139	23.1	23.2

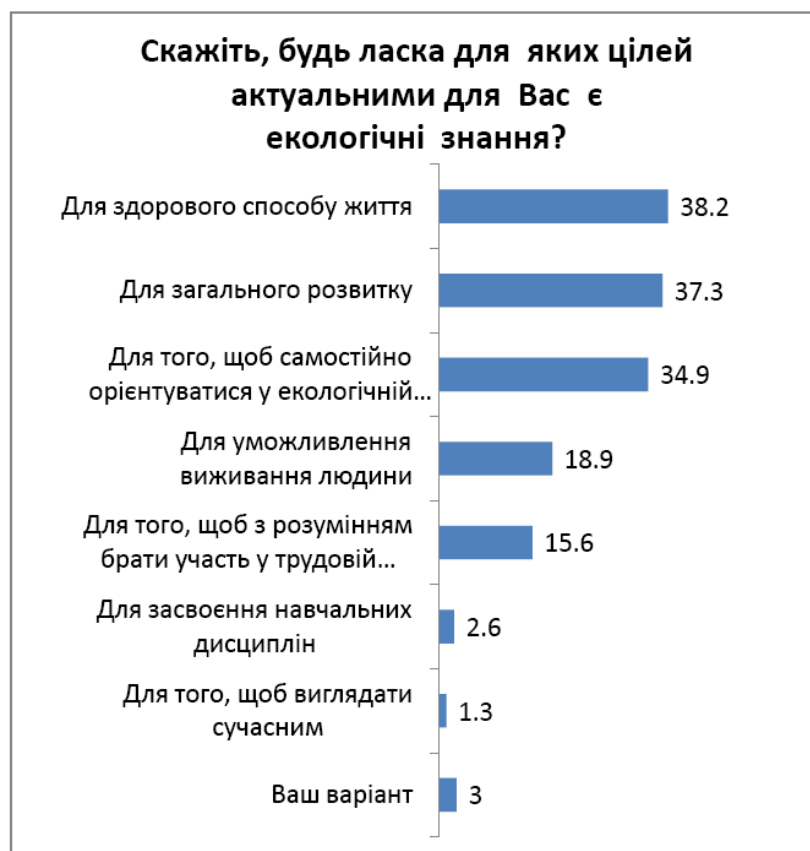
76,8% опитаних, даючи позитивну відповідь, передбачають, що екологічні знання пов'язані з головними предметами їх спеціальності. Негативний результат на запитання ми отримали у 23,2% опитаних. А оскільки екологічні знання є основою формування екологічної свідомості, то в цьому випадку рівень екологічної свідомості низький, що означає недостатність екологічних знань, тобто навколишній природний світ до ціннісних орієнтацій не включений.

№ 6. Всього 602. Відповіли 461 (76.6%).

Скажіть, будь ласка, для яких цілей актуальними для Вас є екологічні знання?

Таблиця 6

	Частота	% ко всем	% к ответ
Для здорового способу життя	176	29.2	38.2
Для загального розвитку	172	28.6	37.3
Для того, щоб самостійно орієнтуватися у екологічній ситуації	161	26.7	34.9
Для уможливлення виживання людини	87	14.5	18.9
Для того, щоб з розумінням брати участь у трудовій діяльності	72	12	15.6
Для засвоєння навчальних дисциплін	12	2	2.6
Для того, щоб виглядати сучасним	6	1	1.3
Ваш варіант	14	2.3	3

За результатами аналізу відповідей на це запитання можна зробити висновок, що лише 15,6% опитуваних зазначили необхідність екологічних знань для трудової діяльності як майбутніх спеціалістів. Це означає, що екологічні знання в результаті навчання не стали переконаннями, тобто це є свідченням актуальності екологічного виховання в процесі навчання.

№7. Всього 602. Відповіли 442 (73.4%).

Скажіть, будь ласка, що Вас стримує від негативних вчинків по відношенню до природи?

Таблиця 7

	Частота	% ко всем	% к ответ
Ваше виховання	306	50.8	69.2
Можливі негативні наслідки	181	30.1	41
Страх осуду оточуючих	16	2.7	3.6
Закони про охорону природи	14	2.3	3.2
Страх відповідальності перед законом	7	1.2	1.6
Екологічна література	5	0.8	1.1
Ваш варіант	33	5.5	7.5

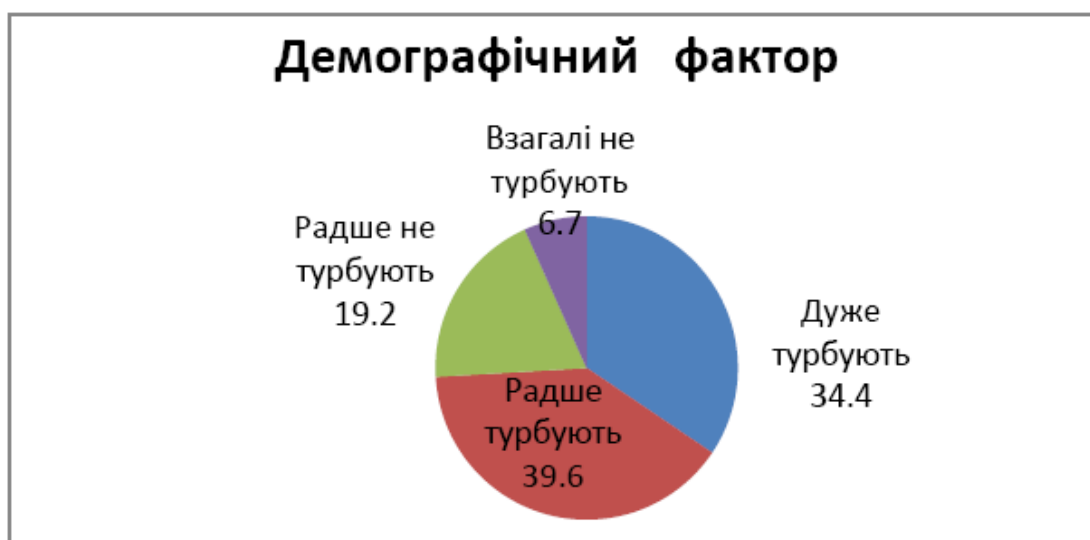
69,2% респондентів вважають, що їх стримує від негативних вчинків по відношенню до природи екологічне виховання. Це підтверджує думку, що завдяки вихованню відбувається формування життєво-ціннісних орієнтацій сучасної людини відносно відповідального ставлення до природи.

№ 8. 1. Всього 602. Відповіли 593 (98.5%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля, демографічний фактор?

Таблиця 8.1

	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже турбують	204	33.9	34.4
Радше турбують	235	39	39.6
Радше не турбують	114	18.9	19.2
Взагалі не турбують	40	6.6	6.7

№ 8. 2. Всього 602. Відповіли 594 (98.7%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля, промислово-енергетичний фактор?

Таблиця 8.2

	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже турбують	202	33.6	34
Радше турбують	287	47.7	48.3
Радше не турбують	84	14	14.1
Взагалі не турбують	21	3.5	3.5

№ 8. 3. Всього 602. Відповіли 592 (98.3%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля, зменшення біорізноманіття?

Таблиця 8.3

	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже турбують	221	36.7	37.3
Радше турбують	244	40.5	41.2
Радше не турбують	99	16.4	16.7
Взагалі не турбують	28	4.7	4.7

№ 8. 4. Всього 602. Відповіли 590 (98.0%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля – проблема з відходами?

Таблиця 8.4

	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже турбують	384	63.8	65.1
Радше турбують	161	26.7	27.3
Радше не турбують	32	5.3	5.4
Взагалі не турбують	13	2.2	2.2

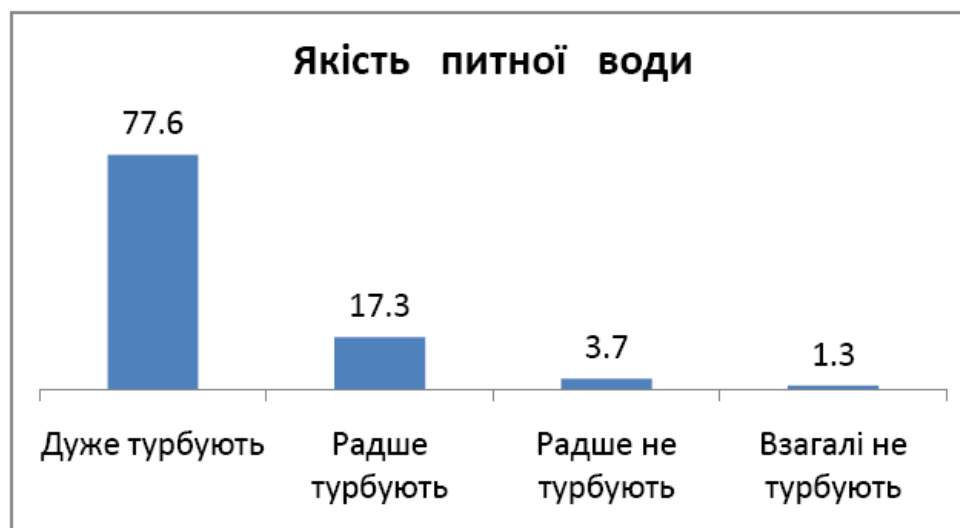

№ 8. 5. Всього 602. Відповіли 595 (98.8%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля – якість питної води?

Таблиця 8.5

	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже турбують	462	76.7	77.6
Радше турбують	103	17.1	17.3
Радше не турбують	22	3.7	3.7
Взагалі не турбують	8	1.3	1.3

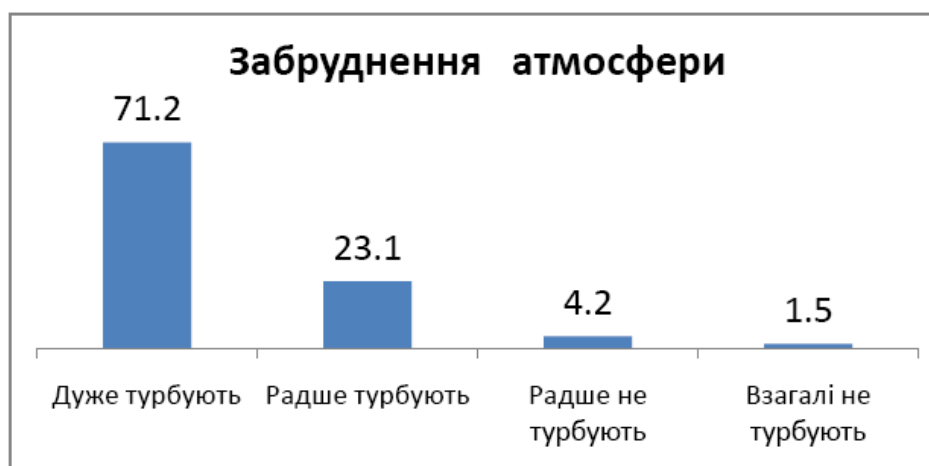

№ 8. 6. Всього 602. Відповіли 590 (98.0%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля – забруднення атмосфери?

Таблиця 8.6

	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже турбують	420	69.8	71.2
Радше турбують	136	22.6	23.1
Радше не турбують	25	4.2	4.2
Взагалі не турбують	9	1.5	1.5

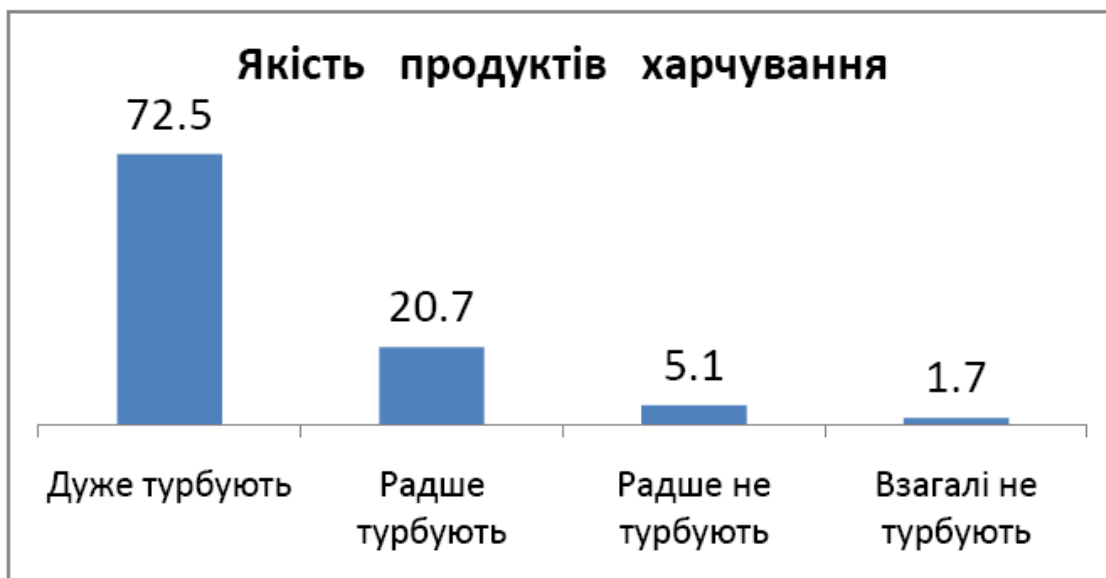

№ 8. 7. Всього 602. Відповіли 593 (98.5%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля – якість продуктів харчування?

Таблиця 8.7

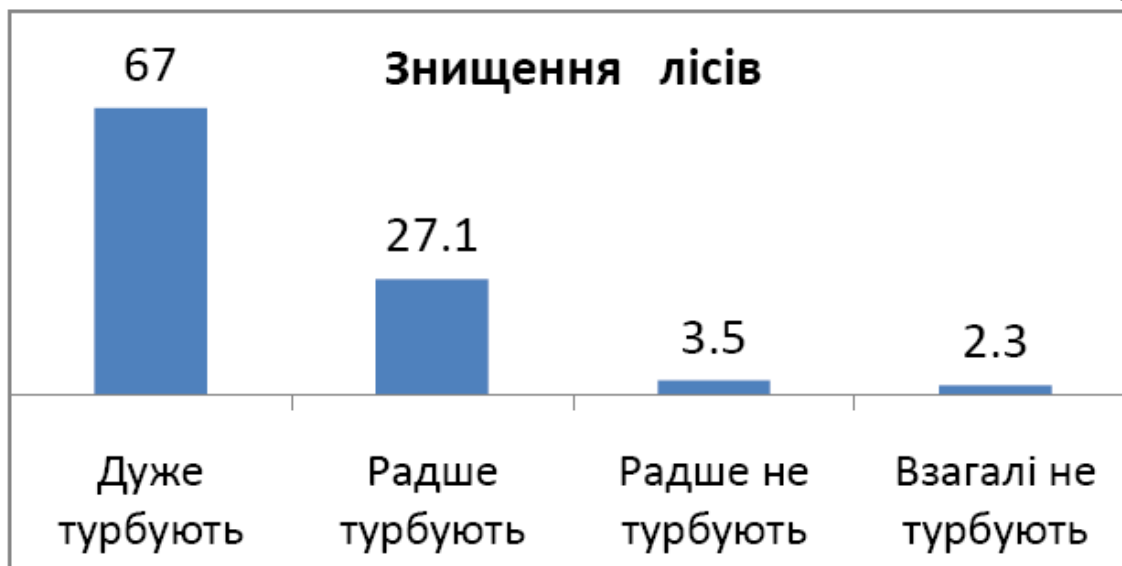
	Частота	% ко всем	% к ответ
Дуже турбують	430	71.4	72.5
Радше турбують	123	20.4	20.7
Радше не турбують	30	5	5.1
Взагалі не турбують	10	1.7	1.7

№ 8. 8. Всього 602. Відповіли 597 (99.2%).

Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля – знищення лісів?

Таблиця 8.8

Початок ХХІ століття – передусім період загрозового посилення ряду негативних факторів: деградації довкілля, погіршення стану більшості екосистем біосфери, виснаження ґрунтів і мінеральних ресурсів, забрудненість поверхні Землі, гідросфери й атмосфери, які пов'язані із зростанням чисельності населення планети та розвитком науково-технічного прогресу тощо. Таким чином, за результатами соціологічного опитування на запитання, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля, респонденти найбільше занепокоєні, тобто 94,9%, якістю питної води, 94,3% - забрудненням атмосфери, 94,1% - знищенням лісів, 93,2% – якістю продуктів харчування, 92,4% – проблемою з відходами, 90,8% – загибеллю водних екосистем, 82,3% – промислово-енергетичним фактором, 78,5% – зменшенням біорізноманіття, 76,3% – деградацією ґрунтів, 75,1% – виснаженням надр, 74% – демографічним фактором, 64,6% – спустелюванням. Респонденти найбільше занепокоєні тими проблемами, які наразі в змозі вплинути на стан здоров'я, на якість життя тощо. Ті фактори, які за прогнозами здатні зреалізуватися в майбутньому, хвилюють менше, тобто це є проявом некомпетентності, егоїзму, нігілізму, байдужості. Найбільше не турбує респондентів: 8,4% – спустелювання, 6,9% – виснаження надр, 6,7% – демографічний фактор і 5,9% – деградація ґрунтів. В середньому 4% від загальної кількості опитаних – це респонденти, яких взагалі не турбують екологічні проблеми. Отже, в даному випадку необхідно формувати екологічний світогляд молоді, оскільки проглядається розбіжність між знаннями і їх засвоєнням, тому що знання не стали переконаннями. Власне, екологічна освіта і виховання мають безпосередній вплив на формування особистості, а екологічні знання необхідно доводити до переконань. Загалом сучасній молоді належить вирішальна роль у розвитку суспільства майбутнього, гармонізації стосунків між людиною і природою. Тому таким необхідним є підвищення статусу екологічної освіти, осмислення гармонійних шляхів розвитку суспільства і природи, усвідомлення складних екологічних законів тощо.

№ 9. Всього 602. Відповіли 598 (99.3%).

Скажіть, будь ласка, що на Вашу думку необхідно для оптимізації взаємодії в системі людина – природа:

Таблиця 9

	Частота	% ко всем	% к ответ
Екологізувати промисловість, енергетику, будівництво, транспорт тощо	285	47.3	47.7
Підвищувати рівень екологічної освіти і виховання	203	33.7	33.9
Якогомога більшу кількість людей залучати до участь у вирішенні екологічних питань	167	27.7	27.9
Питання щодо охорони природи, раціонального природокористування вирішувати на науковому рівні	159	26.4	26.6
Ваш варіант	32	5.3	5.4

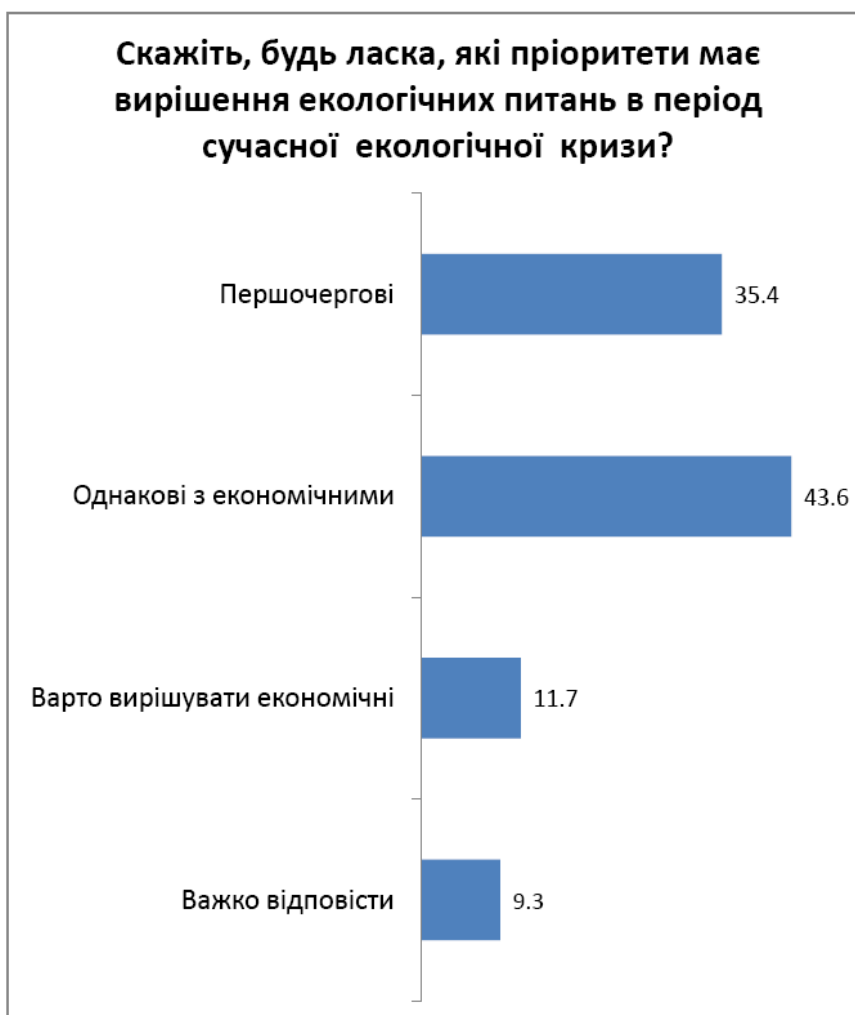
47,7% респондентів віддали перевагу екологізації промисловості, підвищенню ролі екологічної освіти і виховання – 33,9%, що є свідченням розуміння необхідності перебудови системи цінностей, побудови нової стратегії розвитку країни. Ці та багато інших питань вирішуються за допомогою екологічної освіченості.

№ 10. Всього 602. Відповіли 599 (99.5%).

Скажіть, будь ласка, які пріоритети має вирішення екологічних питань в період сучасної екологічної кризи?

Таблиця 10

	Частота	% ко всем	% к ответ
Першочергові	212	35.2	35.4
Однакові з економічними	261	43.4	43.6
Варто вирішувати економічні	70	11.6	11.7
Важко відповісти	56	9.3	9.3

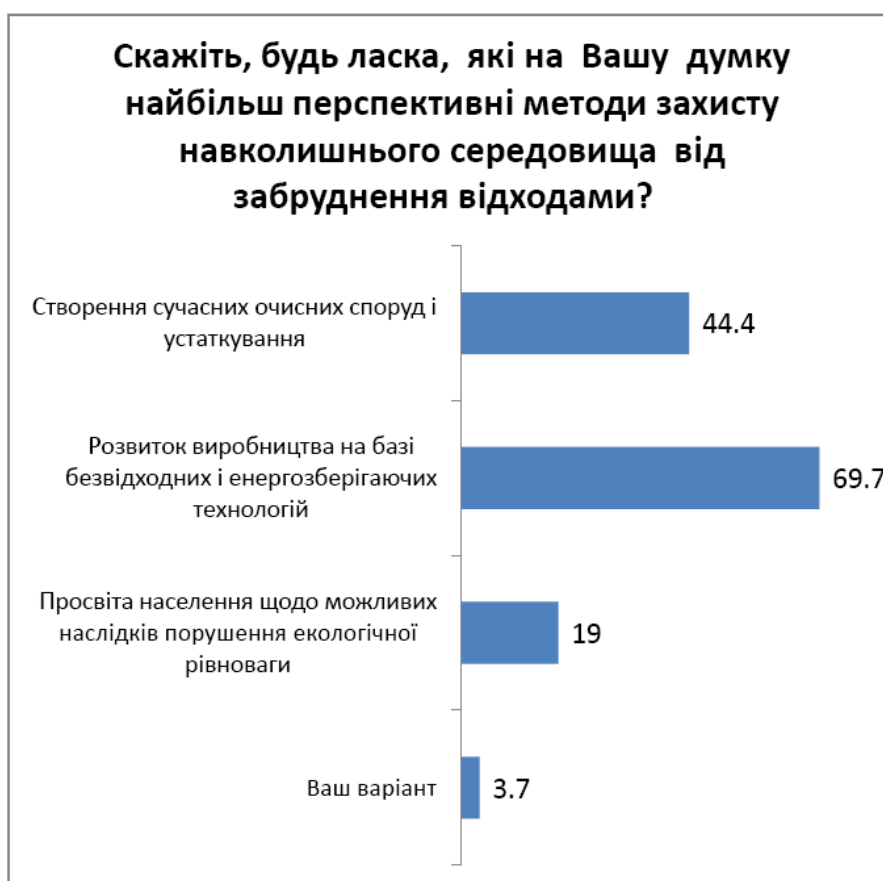
У період сучасної екологічної кризи респонденти поставили вирішення екологічних питань на ряду з економічними – 43, 6%, перевагу екологічним питанням надають 35,4% респондентів. Ці відповіді є свідченням того, що респонденти розуміють, що все в нашому житті, починаючи з економіки і закінчуючи суспільною свідомістю, так чи інакше пов'язане з екологією, з бажанням покращувати навколишнє природне середовище.

№ 11. Всього 602. Відповіли 588 (97.7%).

Скажіть, будь ласка, які, на Вашу думку, найбільш перспективні методи захисту навколишнього середовища від забруднення відходами промисловості, побутовими відходами тощо:

Таблиця 11

	Частота	% ко всем	% к ответ
Створення сучасних очисних споруд і устаткування	261	43.4	44.4
Розвиток виробництва на базі безвідходних і енергозберігаючих технологій	410	68.1	69.7
Просвіта населення щодо можливих наслідків порушення екологічної рівноваги	112	18.6	19
Ваш варіант	22	3.7	3.7

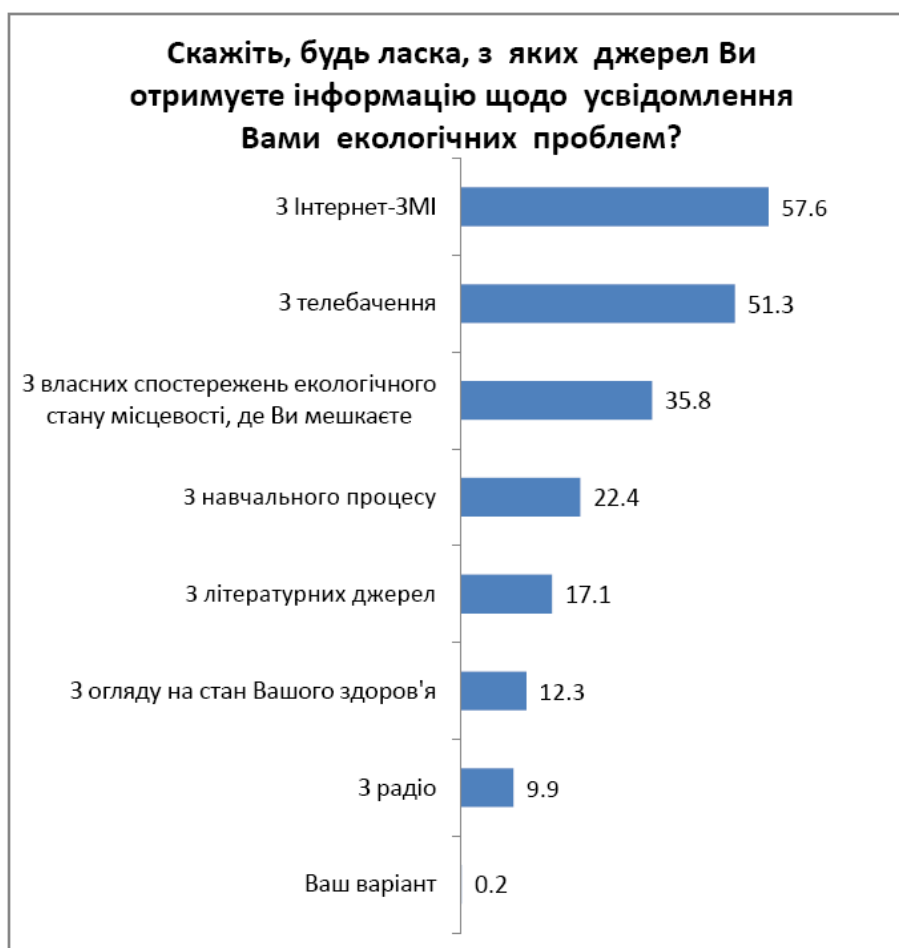
У цьому випадку респонденти віддали перевагу практичній діяльності, і лише 19% віддали голоси за просвіту населення. Оскільки засіб перевірки рівня екологічної свідомості – це практична діяльність, а культура здійснення природоохоронних і ресурсозберігаючих заходів – це реалізація екологічних знань на практиці, то екологічна освіта має займати першу позицію.

№ 12. Всього 602. Відповіли 595 (98.8%).

Скажіть, будь ласка, з яких джерел Ви отримуєте інформацію щодо усвідомлення Вами екологічних проблем?

Таблиця 12

	Частота	% ко всем	% к ответ
З Інтернет-ЗМІ	343	57	57.6
З телебачення	305	50.7	51.3
З власних спостережень екологічного стану місцевості, де Ви мешкаєте	213	35.4	35.8
З навчального процесу	133	22.1	22.4
З літературних джерел	102	16.9	17.1
З огляду на стан Вашого здоров'я	73	12.1	12.3
З радіо	59	9.8	9.9
Ваш варіант	1	0.2	0.2

Результати аналізу показали, що респонденти віддають перевагу Інтернет-ЗМІ – 57,6%, навчальному процесу – 22,4%, літературним джерелам – 17,1%. Це негативне свідчення того, що якість освіти не задовольняє вимог сучасних студентів, а щодо літературних джерел, то тут необхідно повертатися до класичних методів – читання літератури, що загалом корисніше і для здоров'я і для просвіти.

№ 13. Всього 602. Відповіли 585 (97.2%).

Як Ви вважаєте, який життєвий принцип панує сьогодні в Україні:

Таблиця 13

	Частота	% ко всем	% к ответ
Мати, володіти	542	90	92.6
Бути доброчинним	43	7.1	7.4

№. 14. Всього 602. Відповіли 588 (97.7%).

Скажіть, будь ласка, як Ви вважаєте, в чому полягає головна значимість природи:

Таблиця 14

	Частота	% ко всем	% к ответ
Природа несе людям блага життя	251	41.7	42.7
Природа несе цінність життя	318	52.8	54.1
Ваш варіант	65	10.8	11.1

На запитання: «В чому полягає головна значимість природи?» – 54,1% дали відповідь, що природа несе цінність життя, відповідь, що природа несе людям блага життя, дали – 42,7% респондентів, що є досить негативним результатом, тому що є свідченням кризи моральної. В основі практичної діяльності завжди лежала влада людини над природою, а також і реалізація її моральних законів. Тож в процесі зміни світу питання про володіння природою було засобом щодо реалізації моральних орієнтацій. Оскільки основою ціле покладання виступає відношення до природи як цінності життя, то засадою нової етики відповідальності стає принцип ековіталізму, який виходить з абсолютної цінності життя, а значить, і абсолютної цінності природи. Шляхи усунення кризи моральної можливі лише за умов розвитку системи освіти і зокрема екологічної.

В анкеті були також запропоновані чотири прямі запитання. На запитання: «Які глобальні екологічні проблеми Вас найбільше хвилюють?» – було отримано 63 різновиди відповідей. Така велика кількість відповідей свідчить про зацікавленість екологічними питаннями і тим, що респонденти переймаються їх вирішенням. В процесі аналізу результатів цих відповідей можна зауважити, що перше місце – 12% віддають глобальному потеплінню, 7,8% – забрудненню навколишнього середовища, 7,0% – забрудненню повітря, 6,6 – забрудненню води, 6,4% – руйнуванню озонового шару, 4,0% – вичерпаності природних ресурсів, 3,8% – знищенню лісів, 1% респондентів стурбовані низьким рівнем екологічної освіти і виховання тощо. Відповідь, що взагалі ніякі екологічні проблеми не хвилюють, дали 3% респондентів, а це говорить про відсутність екологічної свідомості, основою якої є екологічні знання, котрі отримують в процесі освіти. Відтак, ще одне завдання екологічної освіти – це сформувати у особистості життєво-ціннісні орієнтації щодо світу природи.

У наступному прямому запитанні: «Що, на Вашу думку, потрібно зробити для поліпшення екологічної ситуації нашої держави?» – отримали близько 60 різновидів відповідей. Тут ситуація дещо інакша перше місце –

7,5% віддали переробці відходів, розвитку екологічно чистих напрямків промисловості, безвідходному виробництву; 6,5% – підвищенню рівня екологічної освіти, культури і виховання; 3,2% – покращенню законодавства; 2,8% – зміні влади; 2,3% – екологізації промисловості, транспорту; 1% – родинному вихованню; на останньому місці – підняти рівень життя населення 0,2%.

Таким чином, з результатів опитування стало зрозумілим, що з самого раннього віку потрібно навчати дітей основам екологічних знань, навчати бережливому ставленню до оточуючого середовища, активізувати просвітницьку діяльність. З іншого боку дані результати свідчать про далекоглядність, поінформованість, ініціативність опитуваних щодо вирішення екологічних проблем.

Наступна позиція: «Назвіть, будь ласка, художників українських і зарубіжних, які відображають на своїх полотнах красу природи?» – визвало складність у респондентів. 50% опитуваних взагалі не змогли дати відповідь на це запитання, що є свідченням браку естетичного виховання. Естетичне виховання формує орієнтацію особистості щодо естетичних цінностей, здібність відноситися до природи естетично. Образи природи передають настрій людини, її переживання. Відтак, були названі в основному твори пейзажного живопису, зокрема Айвазовського – 26%, Шишкіна – 14%, К. Білокур – 6%, Васнєцова і Рєпіна по 5,8%, Ван Гога – 5%, Клода Моне – 4%, Рєріха, Яблонської – по 3%, Гапчинської, Волошина по 1% та інші – всього 37 позицій. Отже, єднання екологічного і естетичного в пейзажному живописі передає естетика, тобто, теоретичне розуміння природи як естетичної цінності. Звідси очевидно, що значимість мистецтва в гуманізації соціоприродного буття на засадах еколого-естетичного впливу на особистість через пейзажний живопис, з метою формування гуманістичної системи цінностей по відношенню до природи є досить ефективна і потребує подальшого розвитку та практичної реалізації в освіті. Твори художньої літератури здатні впливати на формування екологічної свідомості, коли

йдеться про мистецтво художнього слова як про ціннісно-екологічну складову в системі освіти і виховання. Наступна позиція: «Назвіть, будь ласка, твори художньої літератури і їх авторів, які описують красу природи?», – дали відповідь 91% опитуваних. Значна кількість респондентів – 22% у відповідях назвали Т. Шевченка, 14% – Л. Українку, 8% – О. Довженка, 5,3% – М. Коцюбинського, 5% – І. Франка, 3% – О. Пушкіна та М. Гоголя, 2% – О. Гончара, І. Нечуя-Левицького, П. Тичину, 1% – І. Багряного, А. Чехова, С. Єсеніна тощо. Твори художньої літератури виховують людину, відображають духовне життя суспільства, формують систему життєвих цінностей, до яких належить і природа. Своїм словом вони виховують гуманні відчуття, орієнтують на ціннісне сприйняття природи, яке потрібно починати реалізовувати з системи дошкільного виховання.

У підсумку варто зауважити, що сучасна екологічна криза – це наслідок дії багатьох причин, одна з яких – падіння духовності, моральності, низький рівень екологічної освіти, екологічної культури тощо. На запитання: «Як Ви вважаєте, який життєвий принцип панує сьогодні в Україні?» – лише 7,4% опитуваних дали відповідь: «Бути доброчинним». Необхідно переглянути моральні цінності, що призвели до падіння екологічної свідомості людей, і з тим відчутти себе невід’ємною частиною природи. І лише філософське осмислення даної проблеми надасть можливість побачити суперечності, зрозуміти роль людини в перетворенні природи і її відповідальність за все, що відбувається у цьому світі.

На запитання: «Скажіть, будь ласка, для яких цілей актуальними для Вас є екологічні знання?» – 37,3% опитаних дали відповідь: «Для загального розвитку». Дані відповіді насторожують і свідчать про те, що екологічну освіту необхідно включати в програми з усіх дисциплін. Результати соціологічного дослідження також свідчать про недостатній рівень екологічної свідомості опитуваних, а це означає, що екологічна освіта не завжди дає позитивний результат, про що говорять результати відповідей на запитання: «Скажіть, будь ласка, що в даний момент Вас хвилює більше?» –

34,8% опитуваних сказали, що «Вони самі». Це є свідченням того, що у респондентів не сформована система екологічних цінностей. Отже, перед екологічною освітою стоїть задача закласти в свідомість молодій людині переконання того, що природа є абсолютною цінністю життя. Аналізуючи відповіді на запитання: «З яких джерел Ви отримуєте інформацію щодо усвідомлення Вами екологічних проблем?» – 57,6% опитуваних сказали, що з Інтернет – ЗМІ і лише 17,1% відповідей з літературних джерел. Це означає, що споживання медіа інформації, яка більш доступна і проста, спричиняє відмову більшості студентів від здобування знань з інших інформаційних джерел, тобто від читання літератури. Усвідомивши зручність і легкість отримання інформації за допомогою Інтернету, студенти втрачають інтерес до книг, бо читання книг потребує більших фізичних і розумових зусиль. Таке відчуження від літературних джерел і читання їх є одним з негативних наслідків сфери медіа впливу. Про послаблення естетичних знань свідчать відповіді на запитання: «Назвіть, будь ласка, художників українських і зарубіжних, які відображають на своїх полотнах красу природи?» – 50% опитуваних взагалі не змогли дати відповідь на це запитання, а це є свідченням браку знань з естетики, яку спокійно вилучили з учбових планів. Необхідно залучати дітей до екологічної діяльності, а також розглядати екологічну освіту як безперервний процес, який має розпочинатися з раннього віку і тривати впродовж усього життя.

Висновки до третього розділу

Перехід суспільства до усталеного розвитку – це екологічна переорієнтація в першу чергу освіти. Тут має бути інша філософія, політика, мораль, така система цінностей, котра б не була залежною ні від економічних питань, ні від політичних, а яка б у свою чергу збереження природи і людини вважала абсолютною цінністю життя. Освіта для усталеного розвитку передбачає оновлення навчально-виховного процесу, впровадження таких освітніх методологій, які зможуть переорієнтовувати систему навчання, будуть виховувати майбутніх спеціалістів, здатних приймати екологічно-виважені рішення. Інженерна діяльність привносить найбільші зміни в природне середовище, збільшує техногенні навантаження, тому формування екологічної відповідальності має бути в центрі виховання майбутніх фахівців технічних спеціальностей. При цьому слід прагнути не стільки до набуття емпіричних знань, скільки до виховання духовності, моральності, екологічної культури, збільшуючи кількість дисциплін філософського спрямування і підсилюючи виховну складову навчального процесу.

Науково-технічний прогрес неможливо зупинити, неможливо відмовитися від подальшого розвитку техніки і технології, тому що без такого розвитку неможливе розв'язання соціальних проблем. А тому основне завдання полягає в тому, щоб цьому процесу надати соціально-гуманістичного спрямування. Формування нового способу взаємодії людини, техніки і природи є головним і необхідним завданням освіти для усталеного розвитку. Тому екологічні знання спеціаліста є одним з головних елементів його професійної діяльності, які мають орієнтувати його на відновлення і збереження природи, бути зорієнтованими на моральній відповідальності, де принцип «бути» панує над «мати», тобто гуманістичне ціле покладання стає основою виробничої діяльності, яка має бути гуманістично-екологічною, ековіталістичною, спрямованою на гармонічні відносини людини з природою, на збереження довкілля, а значить – життя. Необхідно пам'ятати,

що людина лише один із видів живих істот на Землі і усі інші види мають не менше прав на життя ніж людина, а це передбачає переосмислення морально-етичних засад її життєдіяльності. Тому екологічна освіта повинна засадничувати систему вищої освіти, шкільної і дошкільної.

Процес екологічного навчання являє собою поєднання освіти і виховання. Він формує у свідомості цілісний образ світу, пробуджує інтерес до знань, до розуміння життєвих явищ, до єднання людини і природи. Тому дуже важливо, щоб емоційно-естетичне ставлення до природи майбутніх спеціалістів не відривалося від морального та наукового ставлення до неї, оскільки естетичне виховання ще один з аспектів освіти для усталеного розвитку формує почуття краси природи, відношення до природи як до естетичної цінності. Художніми творами майстер намагається донести, що людство має вийти на новий щабель відносин з природним світом, який має будуватися на співробітництві і взаємоповазі, а не на пріоритетах споживання. Завдячуючи мистецтву, відбувається просвітницька діяльність, яка є одним з засобів впливу на людину щодо екологічних питань. У той же час базована на екологічних орієнтаціях освіта фактично має стати по суті справи екологічною освітою, яка обґрунтована розробленою системою знання і виховання стає підставою для формування сталого розвитку суспільства.

ВИСНОВКИ

У проведеному дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення й розв'язання з позицій філософії освіти наукової проблеми, що виявляється у необхідності екологізації сучасної освіти, і як результат – у формуванні життєво-ціннісних орієнтацій людини на засадах гуманізму, відповідальності, ековіталізму з метою здолання екологічної кризи. Основні підсумки проведеного дослідження конкретизовані в наступних положеннях:

1. Дослідження процесу еволюції екологічних знань дає змогу зробити висновок, згідно з яким суспільна значущість екологічного знання впродовж історії його становлення неодноразово змінювалася, що дає підстави сформулювати нове його визначення на основі принципу ековіталізму. Таке екологічне знання, з одного боку, стає новою засадою екологічної освіти, а з іншого, – дає можливість зрозуміти не лише сучасні екологічні проблеми концептуального характеру, а й сформулювати засади практичної діяльності. При цьому доведено, що екологічні знання мають бути засадничими в технічних, економічних, гуманітарних науках і розкривати розуміння зв'язків людини з природою.

2. На основі філософського аналізу встановлено, що екологічна освіта співвідносить людину й природу, розробляє базові засади для її оновлення та збереження. Вона виходить на два принципові моменти: по-перше, як існує природа, які закони, форми буття тощо притаманні їй, а по-друге, як людина співвідноситься з природою. Сутність екологічної освіти полягає в тому, що вона піднімає свідомість людини до філософського осмислення актуальних екологічних проблем, якими живе суспільство, і до їх практичного розв'язання. У такий спосіб вона підходить до розуміння того, як досягати виробничих цілей, зберігаючи й оновлюючи природу в усіх видах практичної діяльності. На основі аналізу теоретичного й практичного матеріалу доведено, що екологічна освіта має бути базовою складовою і технічних, і гуманітарних дисциплін.

Встановлено, що назріла в сучасних умовах гармонізація відносин людини з природою можлива лише за умов засвоєння екологічного знання і розуміння людиною (суспільством) своєї відповідальності за стан природи і за життя в цілому.

3. Враховуючи той факт, що людство ставилось до природи як до об'єкта, тобто на засадах доцільності, і цим створило екологічні катастрофи, а відтак, щоб розуміти, як ставитись до природи, людина має бути екологічно освіченою, зорієнтованою на ціннісне цілепокладання, бо екологічна освіта формує екологічний світогляд, який має бути гуманістичним, тобто екологічність постає сутнісним моментом гуманізму. Екологічна проблематика сучасності в умовах глобалізації може бути розв'язана лише за умов розгляду її через призму екологічного гуманізму. Така гуманізація в першу чергу зорієнтована на екологічний імператив, який звернений до людини як істоти соціальної. Тому вона намагається розв'язувати проблему з позицій моральної відповідальності, чому й сприяє екологічна освіта.

4. Конкретизовано й розвинуто принцип ековіталізму як світоглядну основу концепції екологічної освіти. Сутність ековіталістичної концепції полягає в тому, щоб усвідомити, як в умовах інформаційно-технічного суспільства формувати такі знання, таку діяльність людини по відношенню до природи, які б задовольняли потреби людей і зберегли природу як абсолютну цінність життя; з'ясувати, як у процесі освіти на базі екологічних знань формувати життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини, тобто як, незважаючи на те, що людство користується природою, здійснювати гуманізацію людського буття в процесі збереження природи.

Це означає, що запропонована ековіталістична концепція для розуміння екологічної освіти – категорична вимога, яка розкриває на науковому рівні шляхи екологізації суспільного буття людей, органічно трансформуючи доцільність із зовнішньої відносно людини в життєво-ціннісну цілепокладеність, полягає у відповідальному відношенні людини до природи,

до суспільства та до іншої людини, постає однією з основних вимог освіти, когерентної потребам сталого розвитку суспільства.

5. З'ясовано, що в екологічному розвитку особистості можна виокремити три етапи. Для першого характерним є несвідоме отримання екологічного знання. На другому етапі особистість здатна оцінити мотиви своїх вчинків відповідно до прийнятих екологічних норм. На третьому етапі екологічного розвитку загальноприйняті екологічні норми стають об'єктом критичної рефлексії особистості. Проте, найбільшого значення набувають екологічні принципи, свідомо обрані людиною як екологічні цінності та ідеали, які стають основою її екологічної свідомості й переконань, що в подальшому переходить в екологічно доцільну поведінку у виробничій діяльності, де головним є бажання і вміння зберігати й відновлювати природу, а не шкодити їй.

6. Важливим результатом роботи є дослідження необхідності переходу до стратегії сталого розвитку. Поняття сталого розвитку передбачає розбудову суспільства, спрямовану на забезпечення потреб нинішніх і майбутніх поколінь. Цієї мети неможливо досягти без взаємодії трьох складових: економічної, соціальної та екологічної. Це положення доповнено тим, що сталий розвиток суспільства неможливий без взаємозв'язку соціально-політичної, економічно-господарської, науково-технічної, морально-культурної й екологічної складових. При цьому для сьогодення розв'язання екологічних проблем необхідне комплексне поєднання освітніх, екологічних, економічних, соціальних, політичних та інших факторів розвитку суспільства й держави.

7. Визначено, що екологічна освіта, її наукове забезпечення є пріоритетними у концепції сталого розвитку, а відтак її наступним завданням у формуванні життєво-ціннісних орієнтацій особистості буде прагнення органічного поєднання раціонального й емоційного змісту в свідомості людини, в її ставленні до природи. Дуже важливо, щоб у процесі освіти емоційно-естетичне ставлення до природи не відокремлювалося від

морального ставлення до неї, а в межах морального ставлення моральні почуття б доповнювалися й підсилювалися раціональним усвідомленням смисложиттєвої цінності природи. Відчуття прекрасного налаштовує людину на добро, відтак естетичне споріднене з моральним, звідси зв'язок між красою природи та моральністю.

8. Одним із завдань дисертаційної роботи стали соціологічні дослідження, які було проведено в НТУУ «КПІ». Результати студентського анкетування, за яким опрацьовано 602 анкети, підтвердили, що концепція підкорення природи, її перетворення на основі технократичного стилю мислення заради збагачення виявилися згубними. Це підтверджує позицію, що завдяки формуванню життєво-ціннісних орієнтацій відбувається формування норм відповідального ставлення до природи. Оскільки засобом перевірки рівня екологічної свідомості є практична діяльність, а культура здійснення природоохоронних і ресурсозберігаючих заходів – це реалізація екологічних знань на практиці, то екологічній освіті слід надати пріоритетного значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі: тези доповідей Дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції (Київ, Університет «Україна», 26-17 листопада, 2008 р.). – К. : Університет «Україна», 2008. – 720 с.
2. Анацкая Н. В. Эковитализм – основополагающий принцип геоэтики / Н. В. Анацкая, В. И. Гур // «Новые идеи в науках о земле» : Доклады VIII Международной конференции. – Том 8 (10-13 апреля 2007 г., Москва). – М. : РГГРУ, 2007. – С. 407–410.
3. Анацька Н. В. Екологічна освіта: взаємозв'язок знання і виховання / Н. В. Анацька // «Екологія. Людина. Суспільство» : збірка тез доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих учених (м. Київ, 17-19 травня 2013 р.). – К. : НТУУ «КПІ», 2013. – С. 183.
4. Анацька Н. В. Рубежі формування екологічної освіти як філософського знання / Н. В. Анацька // Філософія і політологія в контексті сучасної культури: науковий журнал. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2011. – Випуск 1(1). – С. 26–33.
5. Анацька Н. В. Формування екологічного знання: етапи розвитку / Н. В. Анацька // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2008. – Вип. №3(24). – С. 7–11.
6. Андрущенко В. П. Про концептуальні засади філософії освіти України / В. П. Андрущенко, В. С. Лутай // Практична філософія. – 2004. – №2. – С. 35–44.
7. Антология мировой философии : Античность. – Мн. : Харвест; М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 960 с.

8. Антология мировой философии : в 4 т. Т.1. Философия древности и средневековья. Ч.1. – М. : Мысль, 1969. – 576 с. (Философское наследие).
9. Антология мировой философии : в 4 т. Т.2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М. : Мысль, 1970. – 776 с. (Философское наследие).
10. Антология мировой философии : в 4 т. Т.3. Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. – М. : Мысль, 1971. – 760 с. (Философское наследие).
11. Антология мировой философии : Возрождение. – Мн. : Харвест; М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 928 с.
12. Антология мировой философии : Методический сборник философских текстов. Т.1. Ч.1. / [Сост. М. А. Парнюк, В. И. Даниленко]. – К. : УМК ВО при Минвузе УССР, 1991. – 292 с.
13. Анучин В. А. Основы природопользования : теоретический аспект / В. А. Анучин. – М. : Наука, 1978. – 294 с.
14. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель; [пер. с древнегреческого; общ. ред. А. И. Доватура] // Сочинения в 4 т. Т.4. – М. : Мысль, 1983. – С. 53–294. – (Философское наследие. Т. 90).
15. Бабченко Р. П. Генетично модифіковані рослини: за і проти / Р. П. Бабченко // Екологічний вісник. – 2007. – Листопад-грудень. – № 6(46). – С. 9–10.
16. Бегека А. Д. Екологічна відповідальність як показник елітарної культури особистості / А. Д. Бегека, В. В. Червонецький // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України : матеріали міжнародної конференції, Львів, 18-20 квітня 1996. – С. 171–172.
17. Берегова Г. Д. Методологічні функції філософії освіти у вітчизняному соціокультурному просторі / Г. Д. Берегова // Філософія науки: традиції та інновації. – 2012. – № 2 (6). – С. 185–193.

18. Берегова Г.Д. Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні : монографія / Г. Д. Берегова. – Херсон : Айлант, 2012. – 312 с.
19. Берегова Г.Д. Філософські проблеми екології : методичні рекомендації для магістрантів факультету рибного господарства та природокористування. – Херсон : РВВ «Колос» ХДАУ, 2014. – 72 с.
20. Берегова Г.Д. Формування екологічної свідомості майбутніх тваринників : матеріали науково-практичної конференції «Сучасний стан виробництва та переробки продукції тваринництва» (16 лютого 2011 р., ХДАУ). – Херсон : РВВ Колос, 2011. – С. 234–246.
21. Берегова Г.Д. Ціннісні орієнтації у новому світогляді сучасної особистості / Г. Д. Берегова // Культура і сучасність: Альманах. «Філософія». – № 2. – К. : Міленіум, 2013. – С. 3–9.
22. Бех В. П. Технократизм у дискурсі проблем вищої школи : [монографія] / [В. Бех, І.Малик] ; за ред. В. П. Бе́ха. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 263 с.
23. Беланова Р. А. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах (Україна – США) : [монографія] / Римма Анатоліївна Беланова. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 216 с.
24. Білявський Г. О. Національні проблеми освіти і наукового забезпечення у сфері збалансованого розвитку / Г. О. Білявський, Т. В. Тимочко, О. В. Пащенко // Збалансований розвиток України – шлях до здоров'я і добробуту нації : Матеріали Українського екологічного конгресу, 21 вересня 2007 р. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2007. – С. 239–246.
25. Білявський Г. О. Основи екологічних знань : [підручник] / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй. – К. : Либідь, 1995. – 228 с.
26. Білявський Г. О. Основи екологічних знань : [підручник] / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй. – 3-є вид. – К. : Либідь, 2006. – 408 с.

27. Блаватский В. Д. Природа и античное общество / В. Д. Блаватский; [отв. ред. Н. А. Онайко]. – М. : Издательство «Наука», 1976. – 80 с.
28. Бойко І. Біоетика: скрипти для студентів : [скрипти] / Ігор Бойко. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 180 с.
29. Болонський процес: Документи / Укладачі: З. І. Тимошенко, А. М. Грехов, Ю. А. Гапон, Ю. І. Палеха. – К. : Вид-во Європейського університету, 2004. – 169 с.
30. Бондар О. І. Екологічна освіта для сталого розвитку у запитаннях та відповідях : науково-методичний посібник для вчителів / О. І. Бондар, В. Є. Барановська, О. В. Єресько та ін. ; за ред. О. І. Бондаря. – Херсон : Грінь Д.С., 2015. – 228 с.
31. Борейко В. Е. Красота природы и экологическая этика / В. Е. Борейко // Гуманитарный экологический журнал – 2002. – Т.2 (спец. выпуск). – С. 41–43.
32. Василюк О. Лісове господарство і охорона біорізноманіття в Україні / О. Василюк // Екологія. Право. Людина. – Вип. 11–12 (51–52). – 2011. – С. 64–72.
33. Васильченко Р. В. Екофільні вболівання М. Гоголя в контексті формування сучасного екологічного світогляду / Р. В. Васильченко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць ; [гол. ред. В. В. Лях]. – Вип. 3(91). – К., 2010. – С. 135–144.
34. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский // Экологическая антология. Экологические произведения западных авторов. – Москва – Бостон : Golubka «Советско-Американская Гуманитарная инициатива», 1992. – С. 262–263.
35. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / В. И. Вернадский. – М. : «Советская Россия», 1989. – 704 с.

36. Взаємодія ВНЗ та ринку праці у дзеркалі соціології : [монографія] / [за заг. ред. А. А. Мельниченка]. – К. : «Освіта України», 2009. – 188 с.
37. Висоцька О. Є. Ефекти впливу електронних засобів комунікації на суспільні процеси / О. Є. Висоцька // Практична філософія. – 2009. – №1(31). – С. 134–141.
38. Вища освіта як фактор подолання ціннісного розколу в Україні : монографія (рукопис) / авт. кол.: З. Самчук (керівник), Т. Андрущенко, В. Баранівський, О. Бульвінська та ін. – К., 2015. – 377 с.
39. Во имя мира, безопасности и сотрудничества : К итогам совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июля – 1 августа 1975 г. – М. : Политиздат, 1975. – 96 с.
40. Вульфсон Б. Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге XXI века / Б. Л. Вульфсон. – М. : Изд-во УРАО, 1999. – 208 с.
41. Высшее образование в XXI в. : подходы и практические меры (ЮНЕСКО, Париж, 5-9 октября 1998 г.) // Alma Mater (Вестник высшей школы). – 1998. – №11. – С. 3–9.
42. Высший вкус / [Бхутатма дас (д-р Остин Гордон), Курма дас, Друтакарма дас (Майкл А. Кремо), Е. С. Мукунда Госвами]. – М. : The Bhaktivedanta Book Trust, 2010. – 176 с.
43. Гаєвська М. Освіта для стійкого розвитку: Україна має ліквідувати неписьменність! / М. Гаєвська // Надихаємо на дії. Інформаційний бюлетень. – 2008. – № 1. – С. 1–2.
44. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму : [монографія] /Тетяна Василівна Гардашук. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2005. – 200 с.
45. Гельвецій Клод Адріан. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Перекл. з французької Валер'яна Підмогильного. – К. : Основи, 1994. – 416 с.

46. Герасимчук А. А. Основы екології: опорний курс лекцій : [навчальний посібник] / А. А. Герасимчук, Ю. І. Палеха. – К. : Вид-во Укр.-фін. ін-ту менеджм. і бізнесу, 1998. – 68 с.
47. Гете. Природа / Гете // Антология мировой философии : в 4 т. Т.2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М. : Мысль, 1970. – С. 64–67.
48. Гоголь М. В. Твори в 3-х т. / М. В. Гоголь; [переклад з рос.]. – Т.1. – К. : Вид-во художньої літератури, 1952. – 528 с.
49. Гольбах Поль Анри. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного / Гольбах Поль Анри // Избранные произведения в двух томах. Т.1. [Под общ. ред. и со вступ. стат. Х. Н. Момджяна. Пер. с фр.]. – М. : Соцэкгиз, 1963. – 715 с. (Б-ка «Философское наследие»).
50. Горелов А. А. Человек – гармония – природа : [монография] / А. А. Горелов. – М. : Наука, 1990. – 192 с. (Серия «Человек и окружающая среда»).
51. Горький М. Коцюбинский М. М. / М. Горький // Полное собрание сочинений. Художественные произведения в 25 томах. – Т.11. Повести, рассказы, очерки, стихи, 1907-1917. – М. : Наука, 1971. – С. 178–185.
52. Гоу Анет. Довга, звивиста (і кам'яниста) дорога до екологічної освіти для сталості / Анет Гоу // Надихаємо на дії : Інформаційний бюлетень. – 2008. – № 1. – С. 3–5.
53. Громыко Н. В. Интернет и постмодернизм – их значение для современного образования / Н. В. Громыко // Вопросы философии. – 2002. – №2. – С. 173–179.
54. Гуманитарный экологический журнал. – Выпуск 3(34). – Том 11 / [учредитель: Киевский эколого-культурный центр]. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2009. – 120 с.

55. Гуманитарный экологический журнал. – Выпуск 4(35). – Том 11 / [учредитель: Киевский эколого-культурный центр]. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2009. – 132 с.

56. Гуманізація вищої освіти: філософські виміри : [збірка статей за матеріалами 111 Міжнародної науково-практичної конференції], (Суми – Бердянськ, 4-7 липня 2003 р.) / Міністерство освіти і науки України, Сумський державний університет, Бердянський державний педагогічний університет ім. П. Д. Осипенко. – С. : СумДУ, 2003. – 204 с.

57. Гур В. И. Этическая концепция германской социал-демократии (историко-философский анализ: Бад-Годесберг, 1959 – Берлин, 1989) : [монография] / Виктор Гур. – К. : Центр социальных исследований им. В. Старосольского, 1997. – 256 с. (Серия: Библиотека «Основные ценности»).

58. Гур В. І. Ековіталізм – базовий принцип сучасної етики відповідальності / В. І. Гур // VIII Міжнародний форум: Етичні та духовні аспекти розвитку людини та суспільства : тези доповідей. – К. : НТУУ «КПІ», – 2008. – С. 16.

59. Гур С. Н. Этико-эстетическая концепция Хосе Ортеги-и-Гассета: сущностные характеристики и социально-культурные функции : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии» / С. Н. Гур. – К., 1991. – 16 с.

60. Д'юї Дж. Досвід і освіта / Дж. Д'юї. – Львів: Кальварія, 2003. – 84 с.

61. Данилишин Б. М. Про концепцію переходу України до сталого розвитку / Б. М. Данилишин // Екологічний вісник. – 2009. – Листопад-грудень. – № 6(58). – С. 6–7.

62. Демчишин М. Г. Техногенні впливи на геологічне середовище території України : [монографія] / М. Г. Демчишин. – К. : ІГН НАН України, 2004. – 156 с.

63. Димитрова В. Ф. Методологічно-ціннісні основи сучасних екологічних досліджень / В. Ф. Димитрова // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць / гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 4(92). – К., 2010. – С. 150–158.
64. Дідух Я. П. Глобальні зміни клімату: що робити? / Я. П. Дідух // Екологічний вісник. – 2009. – Вересень-жовтень. – № 5(57). – С. 19–23.
65. Добронравова Ю. Д. Екомайбутнє та екоосвіта: перспективи розвитку / Ю. Д. Добронравова // Практична філософія. – 2009. – №1(31). – С. 160 – 166.
66. Дорогунцов С. І. Управління техногенно-екологічною безпекою у парадигмі сталого розвитку : [монографія] / С. І. Дорогунцов, О. М. Ральчук. – К. : Наукова думка, 2001. – 176 с.
67. Древнекитайская философия. Собрание текстов : в 2 т. Т.1. – М. : ПринТ, 1994. – 364 с. (Памятники философской мысли).
68. Екологічна енциклопедія : у 3 т. / редколегія: А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2007. – Т.1 : А–Е. – 432 с. : іл. – (В опр.).
69. Екологічний атлас Києва / О. А. Сидоренко, І. А. Акімов, Н. В. Азаманова та ін. – К. : ТОВ «Агенство Інтермедіа», 2006. – 60 с.
70. Екологічні виміри глобалізації : [монографія] / [Кисельов М. М., Гардашук Т. В., Зарубицький К. Є. та ін.]. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 260 с.
71. Етика : [навч. посіб.] / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с. – Бібліогр.: с. 219–221.
72. Етика майбутнього : [збірник статей] / за ред. Т. Майєра і С. Міллер [пер. з нім.]. – К. : Основні цінності, 2003. – 262 с. – (Серія «Сучасна думка»).

73. Етичні та духовні засади розвитку людини та суспільства : тези XII Міжнародної науково-практичної конференції (25-26 травня 2012 року, м. Київ, Україна). – К. : «Арктур-А», 2012. – 100 с.
74. Етос і мораль у сучасному світі : [монографія] / Т. Г. Аболіна, А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова та ін. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 200 с.
75. Єріна А. М. Методологія наукових досліджень [Текст] : [навчальний посібник] / А. М. Єріна, В. Б. Захожай, Д. Л. Єрін. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 212 с.
76. Єрмоленко А. М. Екоетика у світлі парадигмального повороту в філософії / А. М. Єрмоленко // Філософська думка. – 2008. – №3 – С. 88–108.
77. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : [монографія] / А. М. Єрмоленко– К. : Лібра, 2010. – 416 с.
78. Жижко Т. А. Філософія академічної освіти : монографія / Т. А. Жижко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 403 с.
79. Заболотский Н. А. Природа и человек-христианин / Н. А. Заболотский // Журнал Московской патриархии. – 1972. – №4. – С.45.
80. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
81. Збалансований (сталій) розвиток має бути визначено як стратегічний напрям розвитку держави // Екологічний вісник. – 2009. – Вересень-жовтень. – № 5(57). – С. 10–12.
82. Збалансований розвиток України – шлях до здоров'я і добробуту нації : Матеріали Українського екологічного конгресу, 21 вересня 2007 р. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2007. – 580 с.
83. Згуровский М. З. Мучительное выздоровление через кризис / М. З. Згуровский // Зеркало недели. – 2008. – 13 декабря.

84. Зеркалов Д. В. Проблеми екології сталого розвитку [Електронний ресурс] : монографія. – К. : Основа, 2013. – 430 с.
85. Змінимо світ на краще [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ua.ua.info/news/6566.html> (станом на 11.11.2009).
86. История философии : [учебник для высшей школы] / [Под общей редакцией Н. И. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рыбалко]. – Харьков : Консум, 2002. – 752 с.
87. Іванюта С. П. Екологічна та природно-техногенна безпека України: регіональний вимір загроз і ризиків : монографія / С. П. Іванюта, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2012. – 308 с.
88. Іоан Павло II. Мир із Богом-Творцем – мир із усім творінням / Іоан Павло II // Ойкумена. – 1991. – №1. – С. 93.
89. Історія філософії в її зв'язку з освітою : [підручник] / [Волинка Г. І., Гусєв В. І., Мозкова І. В. та ін.] ; за ред. Г. І. Волинки. – К. : Каравела, 2006. – 480 с.
90. Історія філософії. Проблема людини та її меж : [навчальний посібник] / [Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С.] – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.
91. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Йонас Г.; [пер. з нім. Анатолій Єрмоленко, Володимир Єрмоленко]. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
92. Камю А. Миф о Сизифе; Бунтующий человек / А. Камю ; пер. с фр. О. И. Скуратович ; худ. обл. М. В. Драко. – Мн. : ООО «Попури», 2000. – 544 с.
93. Капинос П. И. Охрана природы / П. И. Капинос, Н. А. Панасенко ; [пер. П. И. Капиноса, Н. А. Панасенка]. – К. : Вища школа, 1989. – 352 с.
94. Київ як екологічна система: природа – людина – виробництво – екологія / [В. Стецюк, С. Романчук, Ю. Щур ін.]. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2001. – 259 с.

95. Киселев Н. Н. Мировоззрение и экология [Текст] : [монографія] / Н. Н. Киселев. – К. : Наукова думка, 1990. – 216 с. – (Библиогр.: С. 202–215).
96. Киселев Н. Н. Объект экологии и его эволюция : философско-методологический аспект / Н. Н. Киселев. – К. : Наукова думка, 1979. – 136 с.
97. Киселев Н. Н. Экологическое воспитание трудящихся / Н.Н. Киселев; отв. ред. Н. П. Депенчук. – К. : Наукова думка, 1988. – 56 с.
98. Кисельов М. М. Антропосфера: сучасні інтерпретації : монографія / М. М. Кисельов, Т. В. Гардашук, С. І. Грабовський та ін. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. – 192 с.
99. Кисельов М. М. Біологічна етика в системі практичної філософії. / Кисельов Микола Миколайович // Практична філософія. – 2000. – № 1. – С. 166–174.
100. Кисельов М. М. Гуманістичні засади сучасної екології / М. М. Кисельов // Філософська думка. – 2000. – №3. – С. 4–23.
101. Кисельов М. М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу / Кисельов Микола Миколайович // Філософська думка. – 2005. – № 2. – С. 130–149.
102. Кисельов М. М. Етика науки: виклики сучасності : монографія / М. М. Кисельов, Т. В. Гардашук, С. І. Грабовський та ін. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. – 248 с.
103. Кисельов М. М. Концептуальні виміри екологічної свідомості : [монографія] / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 312 с.
104. Кисельов М. М. Методологія екологічного синтезу (єдність людино- та природоохоронних аспектів) : [монографія] / М. М. Кисельов, В. С. Крисаченко, Т. В. Гардашук. – К. : Наукова думка, 1995. – 158 с.
105. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій : [монографія] / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. – К. : Тандем, 2000. – 320с.
106. Кисельов М. М. Понятійний апарат та закони сучасної екології : [навч. посіб.] / М. М. Кисельов. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 184 с.

107. Кільова Г. О. Парадигмальні освітні ідеї і Болонський процес / Г. О. Кільова // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць. – К. : Український центр духовної культури, 2006. – № 58. – С. 214–223.
108. Клепко С. Ф. Конспекти з філософії освіти / С. Ф. Клепко. – Полтава : ПОППО, 2007. – 424 с.
109. Книш І. Екологічна освіта та екологічне виховання як передумова формування ноосферного мислення [Електронний ресурс] / І. Книш. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_13/PDF/3.pdf
110. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : [навчальний посібник] / В. В. Ковальчук. – [2-е видання, перероблене і доповнене]. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 216 с.
111. Коган М. С. Что должно быть в основе? / М. С. Коган // Вестник высшей школы. – 1993. – №5. – С. 14.
112. Коммонер Б. Замыкающийся круг. Природа, человек, технология / Барри Коммонер. – Ленинград : Гидрометеиздат, 1974. – 280 с.
113. Конституція України: Прийнята п'ятою сесією Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.
114. Концепція екологічної освіти України: станом на 20 груд. 2001 р. / Міністерство освіти і науки України. – Офіц. вид. – К. : ВЕЛ, 2001. – 32 с. – (Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. Серія «Екологічна освіта і виховання». – № 9).
115. Концепція екологічної підготовки студентів НТУУ «КПІ» [Електронний ресурс] / В. П. Головенкін, начальник навчально-методичного відділу НТУУ «КПІ». – Режим доступу: <http://www.ecoleague.net/34903999-235.html> (станом на 07. 02. 2013).
116. Кордюм В. А. Биозтика – ее прошлое, настоящее и будущее / В. А. Кордюм // Практична філософія. – 2001. – № 3. – С. 4–21.
117. Корсак К. В. Основи сучасної екології : навч. посіб. / К. В. Корсак, О. В. Плахотник. – 6-те вид., допов. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. – 408 с.

118. Корсак К. Ноофутурология XXI века: условия спасения популяции Homo Sapiens Sapiens / К. Корсак // RELGA. – 2015. – №1 [289] 25.01. (URL: www.relga.ru) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=4061&level1=main&level2=articles> (станом на 25.01.2016).
119. Коцюбинський М. М. Твори в шести томах. Т.1 / М. М. Коцюбинський. – К. : Академія наук УРСР. – 1961. – 406 с.
120. Коцюбинський М. М. Твори в шести томах. Т.3 / М. М. Коцюбинський. – К. : Академія наук УРСР. – 1961. – 484 с.
121. Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури [Текст] : збірка есе / Здзіслав Краснодембський. – К. : Основи, 2001. – 194 с.
122. Кремень Т. В. Історія створення, цілі та завдання Римського клубу / Т. В. Кремень // Практична філософія. – 2001. – № 3. – С. 126–137.
123. Кримський С. Б. Запити філософських смислів : [монографія] / Сергій Кримський. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
124. Крисаченко В. С. Екологія і культура : [монографія] / В. С. Крисаченко, С. Б. Кримський, М. А. Голубець. – К. : Наукова думка, 1991. – 260 с.
125. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології / Валентин Семенович Крисаченко. – К. : Заповіт, 1998. – 688 с.
126. Крисаченко В. С. Природа і етнос : [монографія] / В. С. Крисаченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
127. Крисаченко В. С. Україна: природа і люди / В. С. Крисаченко, О. І. Мостяєв. – К. : НІСД, 2002. – 623 с.
128. Крисаченко В. Теорія і практика екологічної освіти / В. Крисаченко // Філософія освіти. – 2013. – № 2 (13). – С. 115–142.

129. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика : [навчальний посібник] / Валентин Семенович Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
130. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : [курс лекцій] / О. Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 124 с.
131. Кучинська О. П. Проблема відходів: наслідки паводків у басейні ріки Дністра / О. П. Кучинська, В. І. Жиловський // Екологічний вісник. – 2009. – Листопад-грудень. – № 6 (58). – С. 23–24.
132. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Ю. В. Кушаков. – К. : Центр навчальної літератури, 2006 – 572 с.
133. Кьєркегор С. Гармоническое развитие в человеческой личности эстетических и этических начал / С. Кьєркегор // Наслаждение и долг. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – С. 202–378.
134. Ламетри Ж. О. Сочинения / Ж. О. Ламетри ; [общ. ред., предисл. и примеч. В. М. Богуславского]. – М. : Мысль, 1976. – 551 с. (Б-ка «Философское наследие»).
135. Лебедь Е. А. Введение в феноменологию природы : [монография] / Евгений Лебедь. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 268 с.
136. Лебедь Е. А. Идея природы: концепт и контекст : [монография] / Евгений Лебедь. – К. : ПАРАПАН, 2007. – 188 с.
137. Лико Д.В. Екологія : навчальний посібник. / Д.В. Лико, С.М. Лико, О.І. Портухай та ін. – Херсон : Олді-плюс, 2016. – 304с.
138. Лихачев Д. С. Письма о добром и прекрасном : [для сред. и ст. шк. возраста] / Д. С. Лихачев. – [3-е изд.]. – М. : Детская литература, 1989. – 237, [1] с. : ил.
139. Локк Дж. Мысли о воспитании / Дж. Локк // Педагогическое наследие. – М. : Педагогика, 1989. – 416 с.
140. Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Из ранних произведений. – М. : Правда, 1990. – 655 с.

141. Людина в лабіринті перспектив : [монографія] / [А. В. Толстоухов, О.Є. Перова, О. М. Рубанець та ін.]. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 220 с.
142. Людина і культура в умовах глобалізації : [збірник наукових статей]. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 400 с.
143. Маєр-Абіх Клаус Міхаель. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільного світу / Маєр-Абіх Клаус Міхаель ; [пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
144. Маринович М. Українська ідея і християнство або коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису [Текст] / Мирослав Маринович. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 544 с.
145. Маркс К. Анти-Дюрінг / К. Маркс, Ф. Енгельс ; [пер. з 2-го рос. вид.] // Твори. – К. : Політвидав, 1965. – Т. 20. – С. 7–318.
146. Маркс К. Діалектика природи / К. Маркс, Ф. Енгельс ; [пер. з 2-го рос. вид.] // Твори. – К. : Політвидав, 1965. – Т. 20. – С. 323–577.
147. Маркс К. Походження сім'ї, приватної власності і держави / К. Маркс, Ф. Енгельс ; [пер. з 2-го рос. вид.] // Твори. – К. : Політвидав, 1964. – Т. 21. – С. 23–171.
148. Марушевський Г. Б. Етика збалансованого розвитку : [монографія] / Г. Б. Марушевський. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – 440 с.
149. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу ; [пер. с англ. Е. Рачковой]. – М. : «ЭКСМО-Пресс», 2003. – 424 с. (Серия «Психологическая коллекция»).
150. Матвійчук А. В. Екологічне знання та його вплив на формування стилю мислення в сучасній науці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / А. В. Матвійчук. – Київ, 2001. – 20 с.
151. Методологические аспекты естественно-научных исследований : [сборник научных трудов] / [С. Б. Крымский, Н. Н. Киселев, В. С.

Крисаченко и др.] ; под ред. Д. А. Микитенко. – К. : Наукова думка, 1985. – 216 с.

152. Миронов А. В. Эстетическое и нравственное в экологическом воспитании школьников : [Текст] / А. В. Миронов. – Казань: Татарское книжное издательство, 1989. – 88 с.

153. Міщенко М. М. Філософія освіти: соціокультурний вимір / М. М. Міщенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2015. – Вип. 60. – С. 278–286. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpgvzdia_2015_60_28.

154. Модернізація змісту вищої природничої і технічної освіти в умовах переходу до нанотехнологій : монографія / авт. кол.: К. Корсак, Ю. Корсак, З. Тарутіна та ін. ; серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми». – К. : Педагогічна думка, 2012. – С. 160.

155. Моисеев Н. Н. Время определяют национальные цели / Н. Н. Моисеев. – М. : МНЭПУ, 1997. – 256 с.

156. Моисеев Н. Н. Мировое сообщество и судьба России / Н. Н. Моисеев. – М. : МНЭПУ, 1997. – 272 с.

157. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы: эколого-политологический анализ / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1995. – №1. – С. 3–30.

158. Моисеев Н. Н. Современный рационализм / Н. Н. Моисеев. – М. : МПЗП КОКС, 1995. – 375 с.

159. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 [1] с., ил.

160. Моисеев Н. Н. Экология и образование / Н. Н. Моисеев. – М. : ООО «Юнисам», 1996. – 190 с.

161. Моисеев Н. Н. Экология человека глазами математика (Человек, природа и будущее цивилизации) / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1998. – 254 [2] с., ил. – (Эврика).

162. Монтень Мишель. Опыты : избранные произведения : в 3 т. Т.1. / Мишель Монтень ; пер. с фр. – М. : Голос, 1992. – 384 с.
163. Моргун Т. Ф. О земле, воле и доле : [Книга] / Т. Ф. Моргун. – М. : Народное образование, 2007. – 134 с., вклейка 10 с.
164. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества / А. В. Назарчук. – М. : Директмедиа Паблшинг, 2002. – 381 с.
165. Наука и образование: современные трансформации : [монография] / [В. С. Лукьянец, Н. Н. Киселев, С. В. Пустовит и др.]. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 328 с.
166. Науковий вісник національного лісотехнічного університету України: Україна: Схід-Захід – проблеми сталого розвитку. – Львів, РВВ НЛТУ України, 2011. – Вип. 21.19. – 324 с.
167. Науменко Г. Г. Філософські підходи до екологізації освіти України / Г. Г. Науменко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць ; гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 1(89). – К., 2010. – С. 188–199.
168. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла; Казус Вагнер; Антихрист; Ессе Номо : сборник / Ф. Ницше ; пер. с нем. ; худ. обл. М. В. Драко. – Мн. : ООО «Попурри», 1997. – 544 с.
169. Новиков Б. В. Мысли : [монография] / Б. В. Новиков. – К. : ПрАО «Мироновская типография», 2012. – 496 с.
170. Новиков Б. В. Творить или витворяет? : [монография] / Б. В. Новиков. – К. : Миронівська типографія, 2010. – 575 с.
171. Нэш Родерик. Права природы. История экологической этики / Родерик Нэш. – К. : Киевский эколого-культурный центр. – Вып. 26. – 2001. – 180 с. – (История охраны природы).
172. Овчинников В. В. Сакура и дуб: впечатления и размышления о японцах и англичанах / В. В. Овчинников. – К. : Дніпро, 1986. – 479 с.
173. Одум Ю. Экология : в 2 т. Т.2. / Юджин Одум ; [перевод с англ.]. – М. : Мир, 1986. – 376 с., ил.

174. Олдо Леопольд. Календарь песчаного графства / Олдо Леопольд ; [пер. с англ. И. Г. Гуровой, под ред. А. Г. Банникова]. – М. : Мир, 1983. – 216 с.
175. Омельченко А. Чайки садуть на воду – буде в Кончі-Заспі тривога / А. Омельченко // Екологічна газета. – 8 лютого, 2008р. – №3(113). – С. 5.
176. ООН: криза питної води скоро торкнеться і Європи // Екологічна газета. – 25 квітня, 2008 р. – №8(118). – С. 11.
177. Освітологія: хрестоматія : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Укладачі: В.О. Огнев'юк, С.О. Сисоєва. – К. : ВП «Едельвейс», 2013. – 728 с.
178. Очерки по истории экологии / Под ред. Г. А. Новикова, С. С. Шварца, Л. В. Чеснова. – М. : Наука, 1970. – 292 с.
179. Переверзенцев С. В. Практикум по истории западноевропейской философии: Античность. Средневековье. Эпоха Возрождения / С. В. Переверзенцев. – М. : Учебная литература, 1997. – 480 с.
180. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги / [А. М. Бойко, В. Д. Бардінова, Н. М. Дем'яненко та ін.] ; під ред. А. М. Бойко. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 576 с.
181. Печчеи Аурелио. Человеческие качества / Печчеи Аурелио. – М. : Прогресс, 1980. – 302 с.
182. Платон. Филеб, Государство, Тимей, Критий / Платон ; пер. с древнегреческого ; общ. ред. А. Ф. Лосева и др. – М. : Мысль, 1999. – 656 с. (Классическая философская мысль).
183. Попова І. В. Освітня парадигма екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.10 – філософія освіти. – К., 2016. – 36 с.
184. Потабенко М. Філософське підґрунтя екологізації соціальної діяльності / М. Потабенко // Філософська думка. – 2007. – №4. – С. 154–157.

185. Поттер Ван Ранслер. Биоэтика: мост в будущее / Поттер Ван Ранслер ; [под ред. С. В. Вековшиной, В. Л. Кулиниченко]. – К. : Украинская Ассоциация по биоэтике, 2002. – 216 с.
186. Природознавство і гуманітарія. Пошуки взаєморозуміння : монографія / [В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, О. Я. Мороз та ін.] ; відп. ред. В. С. Лук'янець. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 317 с.
187. Пріоритети збалансованого (сталого) розвитку України : матеріали II Українського екологічного конгресу (27–28 жовтня 2008 р.). – Ч.2. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – 523 с.
188. Проект закону щодо затвердження указу про оголошення територій Калуського району Івано-Франківщини зоною надзвичайної екологічної ситуації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16552.html> (станом на 10. 02. 2010).
189. Прокопенко А. Л. Зміна парадигми освіти: від традиційної до особистісно-орієнтованої (соціально-філософський аспект) / А. Л. Прокопенко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць. – К. : Український центр духовної культури, 2006. – № 56. – 244 с.
190. Пронякин В. И. Естествознание и философия: генезис идейных альтернатив. Объективизм и антропологизм в культурно-исторической рефлексии опыта / В. И. Пронякин // Вестник Днепропетровского университета. История и философия науки и техники : сборник науч. трудов. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1994. – №1. – С. 16–25.
191. Просторовий аналіз природних і техногенних ризиків в Україні : [збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції] (Київ, 29–30 жовтня 2009 р.) / Інститут географії НАН України. – К. : Інститут географії НАН України, 2009. – 272 с.
192. Регіональна концепція екологічної освіти : [монографія] / С. С. Руденко, М. Й. Бауер, С. С. Зароченцева. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2012. – 88 с.

193. Решетюк О. В. Перспективи розвитку лісових рекреацій / О. В. Решетюк // Екологічний вісник. – Січень-лютий, 2008 р. – С. 11–13.
194. Риккерт Г. Философия жизни / Г. Риккерт ; [пер. с нем. Е. В. Немцова]. – К. : Ника-Центр, Вист-С, 1998. – 507 с.
195. Родинна педагогіка / [А. А. Марушкевич, В. Г. Постовий, Т. Ф. Алексєнко та ін.] ; під ред. А. А. Марушкевича. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 216 с.
196. Ротенфельд Ю. А. Новый подход к философии образования и воспитания / Ю. А. Ротенфельд // Практична філософія. – 2004. – №2. – С. 44–54.
197. Рубанець О. М. Проблема клонування людини: про взаємодію когнітивного і трансцендентного / О. М. Рубанець // Практична філософія. – 2003. – №4(10). – С. 126–135.
198. Рюш Г. Тысяча врачей мира против экспериментов на животных / Г. Рюш. – Москва : Издательство Сабина, 2015. – 202 с.
199. Рябченко В. І. Вища школа України в загальноцивілізаційному контексті : соціально-філософський аналіз з позицій світоглядно-компетентнісного підходу : [монографія] / В. І. Рябченко. – К. : Фітосоціоцентр, 2015. – 674 с.
200. Савостіна М. Молодь та природоохоронна й просвітницька діяльність / М. Савостіна // Екологічний вісник. – 2009. – Вересень-жовтень. – № 5 (57). – С. 4.
201. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : [навчальний посібник] / О. І. Салтовський. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 382 с.
202. Самчук З. Концептуальні пріоритети науково-освітньої сфери як елемент системи суспільної модернізації / З. Самчук // Освітологія: хрестоматія : навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / Укладачі: В.О. Огнев'юк, С.О. Сисоєва. – К. : ВП «Едельвейс», 2013. – С. 292–294.

203. Секст Эмпирик. Против ученых (Книга XI, Книги I-VI) / Секст Эмпирик : сочинения в двух томах. – М. : Мысль, 1976. – Т. 2. – С. 7–204.
204. Ситнік О. І. ГМО: сучасний стан проблем / О. І. Ситнік // Екологічний вісник. – 2009. – Листопад-грудень. – № 6 (58). – С. 15–16.
205. Социальная экология: новые подходы в теории и практике : [Текст] / [науч. ред. В. И. Парфенов]. – Мн. : Право и экономика, 2005. – 308 с.
206. Социально-философские проблемы экологии : [монография] / [Огородник И. В., Киселев Н. Н., Крисаченко В. С., Стогний И. П.] ; под ред. И. В. Огородника. – К. : Вища школа, 1989. – 272 с.
207. Стегній О. Соціологічне прочитання природи : [монография] / О. Стегній. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2012. – 430 с.
208. Степаненко С. Про перебіг реалізації в Україні стратегії «Освіта для стійкого розвитку» / С. Степаненко // Надихаємо на дії. Інформаційний бюлетень. – 2008. – № 1. – С. 8–9.
209. Сторижко Л. В. Мировоззренческий аспект интуитивного познания : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм» / Л. В. Сторижко. – К., 1984. – 16 с.
210. Сторіжко Л. В. Людина в психоаналізі. Філософська інтерпретація проблеми несвідомого : [монография] / Л. В. Сторіжко. – К. : НТУУ «КПІ», 2005 – 302 с.
211. Стоян С. П. Практична реалізація принципів практичної естетики / С. П. Стоян // Практична філософія. – 2009. – №1(31). – С. 154–160.
212. Структурна перебудова та екологізація економіки в контексті переходу України до збалансованого розвитку // Матеріали III Українського екологічного конгресу, 10–11 грудня 2009 р. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2009. – 323 с.
213. Сухомлинский В. А. Избранные педагогические сочинения : в 3 т. Т.1. / сост. О. С. Богданова, В. З. Смоль. – М. : Педагогика, 1979. – 560 с., ил.

214. Сухомлинский В. А. Этюды о коммунистическом воспитании / В. А. Сухомлинский // Народное образование. – 1967. – № 2–6. – С. 39.
215. Тарасенко М. Ф. Філософські аспекти відношення людина-природа : [монографія] / Микола Тарасенко. – К. : Наукова думка, 1975. – 116 с.
216. Тарасенко Н. Ф. Природа, технология, культура. Философско-мировоззренческий анализ : [монография] / Николай Тарасенко. – К. : Наукова думка, 1985. – 256 с.
217. Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі : матеріали Х Міжнародної науково-практичної конференції (14-15 травня 2009 р., м. Київ) / Укладач: Б. В. Новіков. – К. : ІВЦ ВИД-ВО «ПОЛІТЕХНІКА», 2009. – 448 с.
218. Теоретико-методологічні основи модернізації природничої й інженерної вищої освіти в умовах інноваційно-технологічного розвитку суспільства : монографія (рукопис) / [авт.кол.: К. Корсак, Ю. Корсак, З. Тарутіна та ін] ; серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми». – К., 2014. – 202 с.
219. Тимочко Т. В. Всеукраїнська екологічна ліга про поліпшення питного водопостачання та охорону вод в Україні / Т. В. Тимочко // Екологічний вісник. – Березень–квітень, 2009 р. – №2(54). – С. 27–29.
220. Толстоухов А. В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / А. Толстоухов, М. Хилько. – К. : Знання України, 2001. – 334 с.
221. Тоффлер А. Футурошок : [Книга] / А. Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 464 с.
222. Третій Національний конгрес з біоетики (з міжнародною участю) : [збірник наукових праць], 8-11 жовтня 2007, Київ. – К., 2007. – 208 с.
223. Уваркіна О. В. Легітимація «педагогічної матриці» української освіти / О.В. Уваркіна // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: філософські науки / гол. ред. В. С. Пазенок. – К. : КУТЕП, 2012. – Випуск 12. – С. 170–179.

224. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. Т.5 / Сост. С. Ф. Егоров. – М. : Педагогика, 1990. – 528 с.
225. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. Т.6 / Сост. С. Ф. Егоров. – М. : Педагогика, 1990. – 528 с. : ил.
226. Федорова М. Проблема виховання гуманних взаємин у дітей дошкільного віку в історії педагогіки / М. Федорова // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 2. – 88 с.
227. Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси : [монографія] / [Кисельов М. М., Деркач В. Л., Гардашук Т. В. ін.]. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 284 с.
228. Философия природы в античности и в средние века. Часть 3. [Текст] : [сборник статей]. – М. : ИФРАН, 2002. – 308 с.
229. Философия природы и практическая философия : [материалы конференции]. – К. : Центр практической философии, 2004. – 192 с.
230. Философия экологического образования : [монография] / Под общей редакцией И. К. Лисеева. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 416 с.
231. Філіпчук Г. Філософія екологічної освіти сталого розвитку : монографія / Георгій Філіпчук ; НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – Чернівці : Зелена Буковина, 2012. – 460 с. – Бібліогр.: С. 451–459 (185 назв).
232. Філософія води – філософія життя : Матеріали Міжнародної наукової конференції 28–29 квітня 2009 р. – Трускавець, Дрогобич : Швидкодрук, 2010. – 256 с.
233. Філософія освіти : навчальний посібник / за заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 329 с.
234. Філософія природи : [монографія] / [Толстоухов А. В., Мелков Ю. О., Ягодзінський С. М. та ін.]. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 208 с.

235. Філянiна Н. М. Екоосвітнiй потенцiал гуманiтарних знань : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора фiлософських наук : спец. 09.00.09 – фiлософiя науки. – К., 2016. – 36 с.
236. Формування екологiчної культури учнiв та студентiв : [збiрник наукових праць ; матерiали наук.-практ. семiнару, Коктебель, Крим, 21-25 липня 1997 р. / Авт.: В. П. Андрущенко, В. С. Крисаченко та iншi. – К. : Вiдродження, 1997. – [Текст]: наук. працi. – К. : Інститут фiлософiї НАН України, 1997. – 239 с.
237. Фролов И. Т. Жизнь и познание: О диалектике в современной биологии / И. Т. Фролов. – М. : Мысль, 1981. – 267 с.
238. Фромм Э. Человек для себя / Эрих Фромм. – Мн. : «Харвест», 2003 – 352 с. (Философия. Психология.).
239. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 349 с.
240. Хвесик М. А. Екологiзацiя розвитку продуктивних сил України в умовах глобальних викликiв / М. А. Хвесик // Матерiали III Українського екологiчного конгресу, 10-11 грудня 2009 р. – К. : Центр екологiчної освiти та iнформацiї, 2009. – С. 33–36.
241. Хилько В. Г. Екологiчні знання як базовий компонент системи освiти / В. Г. Хилько // Мультиверсум. Фiлософський альманах : зб. наук. праць. – 2007. – № 65. – С. 182–193.
242. Хилько М. І. Екологiчна криза у фiлософсько-етичному вимiрi / М. І. Хилько // Фiлософська думка. – 2000. – №3. – С. 24–46.
243. Хилько М. І. Екологiчна культура: стан та проблеми формування [Текст] / М. І. Хилько. – К. : Знання України, 1999. – 36 с.
244. Хилько М. І. Екологiчна полiтика : [монографiя] / М. І. Хилько. – К. : Абрис, 1999. – 363 с.
245. Хилько М. І. Пошук засобiв розв'язання суперечностi мiж економічним поступом i збереженням природи / М. І. Хилько //

Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць / гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 1(89). – К., 2010. – С. 3–14.

246. Циолковский К. Э. Космическая философия : сборник / К. Э. Циолковский. – М. : ИДЛи, 2004. – 496 с.

247. Чайка Л. Глобальне потепління чи похолодання? / Л. Чайка // ЕКОінформ. – 2011. – Вип. №9 (268). – С. 8–9.

248. Чемерис І. Медіаосвіти за кордоном: теорії медіаосвіти й коротка історія розвитку / І. Чемерис // Вища освіта України. – 2006. – №3. – С. 104–108.

249. Червона Л. Українська вища школа в контексті глобалізації / Л. Червона // Людина. Культура. Освіта : матеріали других всеукраїнських наукових читань. – К., 2011. – № 1. – С. 88–92.

250. Червонецький В. В. Екологічна освіта учнів у школах країн європейського регіону та Північної Америки : [монографія] / В. В. Червонецький. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2005. – 312 с.

251. Четвертий Національний конгрес з біоетики (з міжнародною участю) : [збірник наукових праць], 20-23 вересня 2010, Київ. – К., 2010. – 236 с.

252. Черноштан Т. М. Філософсько-етичні засади екологічної освіти : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : спец. 09.00.10 – філософія освіти. – К., 2008. – 19 с.

253. Шварцман К. А. Философия и воспитание: Критический анализ немарксистских концепций / К. А. Шварцман. – М. : Политиздат, 1989. – 208 с. – (Социальный прогресс и буржуазная философия).

254. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер ; [сост. и посл. А. А. Гусейнова ; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева]. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.

255. Шевченко В. Л. Ліси Чернігівщини в аспекті радіоактивного забруднення / В. Л. Шевченко, О. В. Лукаш // Екологічний вісник. – 2009. – Листопад-грудень. – № 6 (58). – С. 25–26.

256. Шеломенцев В. Н. Этикет и культура общения : [учебное пособие] / В. Н. Шеломенцев. – К. : ООО «Обериг», 1995. – 352 с.
257. Шиллер Ф. Письма об эстетическом воспитании человека / Ф. Шиллер // Библиотека великих писателей. Шиллер. Т.4. – С.-Петербург : Брокгаузъ-Бфрона. – 1902. – С. 293–343.
258. Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания (введение в диалектическую логику) : [монография]. / Владимир Илларионович Шинкарук. – К. : Наукова думка, 1977. – 368 с.
259. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – М. : Philosophisches Gesellschaft der UdSSR, 1990. – 100 с.
260. Штегмайер В. Деконструкция и герменевтика. К дискуссии о разграничении / В. Штегмайер // Герменевтика и деконструкция. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. – С. 4–9.
261. Штефан Зайдениц. Эти странные немцы / Зайдениц Штефан, Барколу Бен. – М. : ЛТД Эдмунд – Россия, 1992. – 206 с.
262. Экологическая Антология. Экологические произведения западных авторов. – Москва – Бостон : Golubka «Советско-Американская Гуманитарная инициатива», 1992. – 270 с.
263. Экологическая геология Украины : [справочное пособие] / [ред. Е. Ф. Шнюков]. – К. : Наукова думка, 1993. – 408 с.
264. Экология и образование (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 2001. – №10. – С. 3–26.
265. Эстетика природы : [научные исследования]. – М. : ИРФАН, 1994. – 230 с.
266. Юрченко Л. І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки : [монографія] / Л. І. Юрченко. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 296 с.
267. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : «Добросвет», «Книжный дом», «Университет», 1998. – 596 с.

268. Ярош Н. В поиске экологической ниши / Н. Ярош // Приватный дом. – 2009. – Июль. – С. 30–35.
269. Ярошенко А. О. Потенціал і ефективність освітньо-інформаційної політики : монографія / А. О. Ярошенко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 256 с.
270. Kirkman R. Why Ecology Cannot Be All Things to All People: The «Adaptive Radiation» of Scientific Concepts / R. Kirkman // Environmental Ethich. – 1997. – Vol. 12, No. 4. – P. 35–390.
271. Lafontaine O. Die Gessellschaft der Zukunft: Reformpolitik in einerveränd. Welt. – 3. Aufl / O. Lafontaine. – Hamburg : Goffmann u. Campe, 1988. – 272 s.
272. Lukac J., 1998. Wilk I lasy / J. Lukac // Dzikie zycie. – № 7–8. – P. 37.
273. Meyer-Abich K. M. Vom Mitmenschen zur naturlichen Mitwelt / K. M. Meyer-Abich // Aufstand für die Natur. Von der Umwelt zur Mitwelt. – München, 1990. – S. 35–55.
274. Popper K. R. Die Aufgabe der Wissenschaft // Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie / K. R. Popper. – Berlin ; Bonn ; Bad Godesberg, 1975. – S. 89–101.
275. Voks V. Sustainable Development for the Second World: Ukraine and the Nations in Transition / V. Voks. – Worldwatch Paper 167. – World Library, 2003.
276. William A. Haviland. Cultural Anthropology. – Eighth edition. / A. William. – Orlando (in Florida), 1996. – 376 p.
277. Zukunftsethik und Industriegesellschaft / Hrsg. Meyer Th., Miller S. – München : Schweitzer, 1986. – 169 s.

ДОДАТКИ

Шановний студенте!

Проводиться соціологічне дослідження з метою вивчення рівня екологічних знань, стану екологічної свідомості студентської молоді, що є важливим при розв'язанні проблем у взаєминах людини і природи, у розвитку екологічної освіти, у подоланні екологічної кризи, та пошуку шляхів їх вирішення. Просимо Вас взяти участь у цьому опитуванні. Ваші відповіді будуть використані в узагальненому вигляді.

Будь ласка обведіть код обраного Вами варіанту відповіді.

1. Скажіть, будь ласка, чи можете Ви дати відповідь на запитання про предмет і завдання сучасної екології?

- 1.1. Так
- 1.2. Радше так
- 1.3. Радше ні
- 1.4. Ні
- 1.5. Важко відповісти

2. Скажіть, будь ласка, розвиток першої глобальної екологічної кризи пов'язаний з:

- 2.1. появою на планеті Земля біологічного виду – людини
- 2.2. розвитком землеробства і скотарства
- 2.3. розвитком промисловості
- 2.4. розвитком атомної енергетики
- 2.5. з комп'ютеризацією

3. Скажіть, будь ласка, що на Вашу думку, спричинило глобальні екологічні проблеми?

- 3.1. Винахід ядерного озброєння;
- 3.2. Науково-технічний прогрес;
- 3.3. Кліматичні зміни;
- 3.4. Аварії на АЕС;

3.5. Низький рівень екологічної освіти та виховання;

3.6. Ваш варіант _____

4. Чи цікавитеся Ви глобальними екологічними проблемами, якщо так, то якими? _____

5. Скажіть, будь ласка, що в даний момент Вас хвилює більше:

5.1. безпритульні люди;

5.2. покинуті тварини;

5.3. голодні птахи;

5.4. чергове відкриття сезону полювання;

5.5. Ви самі.

6. Оцініть, будь ласка, наскільки Ви в цілому задоволені обсягом екологічної освіти яку отримали:

	Дуже задоволений	Радше задоволений	Радше не задоволений	Взагалі не задоволе ний	Важко відповісти
6.1. у школі					
6.2. у ВНЗ					

7. Скажіть, будь ласка наскільки Ви переконані в необхідності поглиблювати свої екологічні знання?

7.1. Повністю

7.2. Радше так

7.3. Радше ні

7.4. Взагалі ні

7.5. Важко відповісти

8. Скажіть, будь ласка чи є актуальними для Вас особисто екологічні знання?

8.1. Так

8.2. Ні → ПЕРЕХІД ДО ЗАПИТАННЯ №10

9. Скажіть, будь ласка для яких цілей актуальними для Вас є екологічні знання?

9.1. Для загального розвитку;

9.2. Для того, щоб з розумінням брати участь у трудовій діяльності;

9.3. Для здорового способу життя;

9.4. Для того, щоб самостійно орієнтуватися у екологічній ситуації;

9.5. Для засвоєння навчальних дисциплін;

9.6. Для уможливлення виживання людини;

9.7. Для того, щоб виглядати сучасним;

9.8. Ваш варіант _____

10. Скажіть, будь ласка чи здатні Ви вчинити дії, щоб нанести шкоду природі?

10.1. Так

10.2. Радше так

10.3. Радше ні

10.4. Ні

10.5. Важко відповісти

11. Скажіть, будь ласка, що Вас стримує від негативних вчинків по відношенню до природи?

11.1. Ваше виховання;

11.2. Страх відповідальності перед законом;

11.3. Закони про охорону природи;

11.4. Екологічна література;

11.5. Страх осуду оточуючих;

11.6. Можливі негативні наслідки;

11.7. Ваш варіант _____

12. Скажіть, будь ласка, як сильно Вас турбують фактори деградації довкілля?

	Дуже турбують	Радше турбують	Радше не турбують	Взагалі не турбують
12.1. демографічний фактор;				
12.2. промислово-енергетичний;				
12.3. зменшення біорізноманітності;				
12.4. проблема з відходами;				
12.5. якість питної води;				
12.6. забруднення атмосфери;				
12.7. якість продуктів харчування;				
12.8. спустелювання;				
12.9. виснаження надр;				
12.10. деградація ґрунтів;				
12.11. загибель водних екосистем;				
12.12. знищення лісів.				

13. Скажіть, будь ласка, для оптимізації взаємодії в системі людина – природа, на Вашу думку необхідно:

13.1. якомога більшу кількість людей залучати до участі у вирішенні екологічних питань;

13.2. питання щодо охорони природи, раціонального природокористування вирішувати на науковому рівні;

- 13.3. підвищувати рівень екологічної освіти і виховання;
- 13.4. екологізувати промисловість, енергетику, будівництво, транспорт тощо;
- 13.5. Ваш варіант _____

14. Скажіть, чи вважаєте Ви за доцільне в період економічної кризи вирішувати екологічні питання?

- 14.1. Так
- 14.2. Ні

15. Скажіть, будь ласка, які на Вашу думку найбільш перспективні методи захисту навколишнього середовища від забруднення відходами промисловості, побутовими відходами тощо:

- 15.1. Створення сучасних очисних споруд і устаткування;
- 15.2. Розвиток виробництва на базі безвідходних і енергозберігаючих технологій;
- 15.3. Просвіта населення щодо можливих наслідків порушення екологічної рівноваги;
- 15.4. Ваш варіант _____

16. Скажіть, будь ласка, з яких джерел Ви отримуєте інформацію щодо усвідомлення Вами екологічних проблем?

- 16.1. З засобів масової інформації;
- 16.2. З власного враження про екологічний стан міста, села де Ви проживаєте;
- 16.3. З навчального процесу;
- 16.4. З літературних джерел;
- 16.5. З преси;
- 16.6. Зі стану Вашого здоров'я;
- 16.7. Ваш варіант _____

17. Скажіть, будь ласка, що на Вашу думку потрібно зробити для поліпшення екологічної ситуації нашої держави?

18. Назвіть художників: українських і зарубіжних, які відображають на своїх полотнах красу природи

19. Назвіть твори художньої літератури і їх авторів, які описують красу природи

20. Як Ви вважаєте, який життєвий принцип панує сьогодні в Україні:

17.1. Мати, володіти;

17.2. Бути добродійним;

21. Скажіть, будь ласка, як Ви вважаєте, в чому полягає головна значимість природи:

18.1. Природа несе людям блага життя;

18.2. Природа несе цінність життя.

22. Вкажіть, будь ласка, Вашу стать:

22.1. Чоловіча;

22.2. Жіноча.

Дякуємо за співпрацю!